

Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ

ТАЪРИХИ ҲУМОЮН

*Бачоптайёркунанда, мурағтиб ва
муаллифи сарсухан*

Қўрабек Назриев

ИНСТИТУТИ ШАРҚШИНОСӢ ВА МЕРОСИ ХАТТИИ АКАДЕМИЯИ
ИЛМӢИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН
ПАЖУӢИШГОӢИ ФАРӢАНӢИ ФОРСИ-ТОҶИКӢ

Муҳаммад Содиқхочаи Гулшанӣ

ТАӢРИХИ ҲУМОӢОН

*Бачоптайёркунанда, мураттиб ва
муаллифи сарсухан*

Қӯрабек Назриев

Душанбе-2006

*Бачоптайёркунанда, мураттиб ва
муаллифи сарсухан*
Қўрабек Назриев

Муҳаррирони масъул:
Амрияздон Алимардонов
Муҳаммадҷон Умаров

Таърихи Ҳумоюн

муаллифи кунанда, мураттиб ва муаллифи сарсухан : **Қўрабек Назриев**

муаллифи тарғиб ва фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ

муаллифи расман ва ҳуруфчиӣ : **Фирӯз Набиев, Баҳриддин Мирзоев**

муаллифи тарғиб, саҳҳофии : **Ҷонхонаи «Найванд»**

муаллифи ҷомеаи ҷон : **Душанбе, 2006**

ҳаҷм : 500

*Ҳифз кардани арзишҳои фарҳангӣ,
мутобиқи даври замон инкишоф додан ва
бегазанд ба фардоиён расонидани онҳо
вазифаи муқаддаси ватандӯстонаи ҳар
кадоми мову шумост.*

Э. Ш. Раҳмонов

Гулшанӣ ва «Таърихи ҳумоюн»-и ӯ

Маълуми ҳамагон аст, ки танҳо дар сурати хуб омӯхтани мероси фарҳангӣ, хоса осори таърихиву адабӣ, метавон ба гузаштаву имрӯзи худ хуб ошно шуд ва роҳи босаодати рӯзгорро дар оянда муайян кард. Давраҳое буд, ки камтар меомӯхтему бештар менавиштем ва одатан он чиро менавиштем, ки дигарон дар «берун» навишта буданд. Албатта, на ҳама. Буданд бузургмардоне, ки така ба мероси фарҳангӣ ва ҳақиқати таърихӣ карданду ҳақиқатпазиру ҳақиқатпардоз шуданд. Вале буданд касоне, ки... Рӯ овардан ба мероси фарҳангӣ, хоса асарҳои таърихӣ адабӣ ва ба таъъ расондану пешкаши аҳли назар гардонидани ин осор маънои аз рози пӯшида гирех боз карданду дорад.

Дар ганҷинаи дастнависҳои шарқии Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ ҶТ нусхаҳои зиёди дастнавис мавҷуд аст, ки аз қарни XI ба баъд хаттотӣ шуда ва қисмате аз осори таърихӣ ин ганҷина кайҳо боз диққати муҳаққиконро ба худ ҷалб кардаву дар навиштани асарҳои тадқиқотӣ кам ё беш мавриди истифода қарор гирифтааст. Вале боз ҳастанд сарчашмаҳо ва манбаъҳову санадҳои пураарзише, ки то кунун ба таври бояду шояд мавриди омӯзиши аҳли илм қарор нагирифтаанд. Ҳол он ки омӯзишу таҳқиқи чунин асарҳо барои равшан сохтани саҳифаҳои номаълуму норавшани таърихи даврони пешини халқи тоҷик ва ҳаёти маданияву иқтисодии он маълумоти фаровоне медиҳад.

Албатта, ҳазинаи дастнависҳои Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ ҶТ аз назари замонӣ хеле ҷавон аст. Таърихи таъсиси ин ганҷина (соли 1953) ба таърихи таъкилҳои Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон, ки дар соли 1951 сурат гирифта буд, алоқаманд мебошад. Ва онҳое ҳам, ки дар таъсиси ҳазинаи мазкур саҳм гузошта буданд, бешак қаҳрамонӣ кардаанд. Зеро медонем ва медонанд, ки бо амри тақдир ё ҷаҳати таърих, ё бебасарии бебасарону «масъулони» кӯтоҳназарии солҳои 20-30 қарни XX бо таъсиси

чанд ҷумҳурӣ ҳарчӣ мутааллиқ ба мардуми бумии ин марзу бум буд, аз ҷумла осори хаттӣ, моли аҷнабӣ шуд, шарори оташи фитнаи ҷонсӯз ба домони мардуми таҳҷой ва бумии ин мулку диёр расид.

«Сарфи назар аз таърихи қадимаю тӯлонӣ надоштан ганчинаи дастнависҳои мо дар чунин муддати кӯтоҳи мавҷудияти худ ба калонтарин махзани дастнависҳо дар Тоҷикистон ва ба яке аз ганчинаҳои намоёни осори хаттии ҷаҳон табдил ёфтааст»¹.

Ҳоло дар ин ганчина дар ҳудуди шаш ҳазор чилд нусхаҳои нодири хаттӣ ва қариб ҳафт ҳазор чилд китобҳои ҷопи сангӣ маҳфуз аст. Дар даҳ-понздаҳ соли охир низ роҳбарияти Институт тавонист бо кӯмаку дастгирии муштокони илму фарҳанг ҳазинаро ғанӣ гардонад. Дар ин муддат қариб шашсад чилд дастнавис ва нусхаҳои нодири ҷопи сангӣ вориди ганчина гардидааст.

Дар ғанӣ гардонидани ҳазинаи дастхатҳо, махсусан сахми шоистаи Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистонро бояд хотирнишон сохт. Сафорати мазкур ба ғайр аз он ки якуним ҳазор чилд китобҳои дар Ҷумҳурии Исломии Эрон ҷопшударо ба ҳазинаи Институт тақдим кард, боз як идда дастнавис ва китобҳои ҷопи сангиро дар ҳуди Ҷумҳурии Тоҷикистон харидорӣ карда, ба ҳазина супорид. Дар амалӣ шудани ин кори хайр, хусусан хидмати бародаронаи ду сафири Ҷумҳурии Исломии Эрон ҷаноби оқои Шабистарӣ ва ҷаноби оқои Носири Сармадӣ Порсо ва ду масъули фарҳангии ҳамин кишвар - ҷаноби оқои Ҷаъфарӣ ва ҷаноби оқои Қаҳрамон Сулаймониро набояд фаромӯш кард. Як мисоли равшан. Чанде пеш мо, ҷамъе аз донишмандон ва фарҳангӣни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Техрон меҳмони бародари гиромӣ ва дӯсти донишманди мо ҷаноби оқои Алиасғари Шеърдӯст будем. Дар ҷамъи мо оқои Шабистарӣ низ ташриф доштанд. Маълум аст, ки ин сӯҳбат олимона, орифона ва дӯстона буд ва дар он асосан аз дунёи ниму фарҳангу таърихи ду кишвари куҳанбунёд, аз дӯстиву рафқату меҳру муҳаббати мардумони онҳо ва аз одамияту

¹ А. Ашмардонов, Нусхаи қаламӣ «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшани // Абҷоди нисгон, 1995, №2, с. 16.

оини ҷавонмардӣ сухан мерафт. Дар хини сӯхбат дар ҳузури ҳозирин оқои Шабистарӣ ду ҷилд дастнависро ба мо доду гуфт, ки инҳо ҳадяи банда ба Ганчинаи нусхаҳои хаттии Институт мебошанд. Яке аз онҳо «Девони ғазалиёт»-и Қандии Самарқандӣ ва дигаре «Таърихи Муқимхонӣ» буд, ки тибқи гуфтаи эшон, ин ду нусха аз Лондон (Англия), аз дасти нафаре ба номи Институтӣ шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ харидорӣ гардидааст.

Оқои Носири Сармадии Порсо низ ҳамин навъ корро анҷом меод, ки амали неки ӯ фаромӯш нахоҳад шуд.

Дар ин кори хайр хидмати бонуи мӯхтарам Гулрухсор Сафиева низ қобили сипосу таҳният гуфтан аст. Хонум Гулрухсор баъди таъсиси «Бунёди фарҳанг» дар як муддати кӯтоҳ тавонист, ки як идда нусхаҳои дастнавис ва ҷопи нодири сангиро гирд биёварад.

Аксарияти дастнависҳои ганчинаи моро асарҳои ба забонҳои форсӣ-тоҷикӣ, арабӣ ва қисман туркӣ таълифёфта ташкил медиҳанд.

Қадимтарин нусхаҳои хаттии ганчинаи дастнависҳои Институтӣ шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ асари «Бустону-л-орифин»-и Абуллайси Самарқандӣ мебошад, ки дар қарни XI китобат шудааст. Сипас «ат-Тафҳим...»-и Абӯрахони Берунӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Муҳаммад Ҷарири Табарӣ дар тарҷума ва таҳрири форсии Абӯалии Балъамӣ, «Кимийи саодат»-и Абӯҳомид Ғазолӣ, «Куллиёт»-и Саъдии Шерозӣ ва амсоли инҳоро метавон зикр кард, ки китобаташон дар асри XIII мелодӣ сурат гирифтааст. Ҳамчунин дар ганчинаи дастнависҳои мо нусхаҳои аслии «Таърихи салотии «Манғития»-и Абдулазими Сомӣ, мунтахаби «Таърихи амирони Манғития»-и Ҳомид Бақоев, «Давраи охирии таърихи Бухоро»-и Мирзо Ҳомид, «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мӯхтарам, девони ашъор ва «Ганчи шойгон»-и Абдурахмони Тамкин, «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммад Содикҳочан Гулпани Бухорӣ ва амсоли инҳо низ нигоҳ дошта мешаванд.

Нусхаҳои каламии «Таърихи Фарғона»-и Исоқхон, «Дафтари дилқушо»-и Соҳиб, «Хусрав ва Ширин»-и Оқо Шопури Розӣ, девони ашъори Нашъати Табретӣ, девонҳои Мухлис Бадахшӣву Ҳайрат, «Куллиёт»-и Низорин

Кӯҳистонӣ, маснавии Меҳрии Ҳиротӣ, газалиёти Сайфии Арӯзии Бухорой, девони Ҷамили Бадахшӣ, «Тазкира»-и Фаҳмӣ, «Раъно ва Зебо»-и Мирии Каттақӯргонӣ, «Куллиёт»-и Шамсуддин Шохин, «Фарҳанги Вафой»-и Ҳусайни Вафой ва девони Сӯзани Самарқандӣ (таҳти рақамҳои 1512, 781, 1415, 2729, 66, 1247, 100, 633, 611, 1328, 952, 889, 785, 208, ва 440) аз ҷумлаи дастнависҳои нодиру камёби ганҷинаи мо мебошанд. Дар ганҷинаи мо яке аз ду нусхаи дастнависи то кунун дар ҷаҳон маълуми «Шаҳриёрнома»-и Усмони Мухтории Ғазнавӣ (таҳти рақами 17) нигоҳ дошта мешавад, ки вай нисбат ба нусхаи дигари дар музеи Бритониё мавҷудбудаи асар мукамалтар мебошад.

Қадимтарин нусхаи нисбатан мукаммалӣ то имрӯз маълуми осори Убайди Зоконӣ ҳам дар ҳамин хазина нигоҳдорӣ мешавад (таҳти №555 / VIII), ки он 35 сол баъд аз вафоти шоир китобат шудааст. Дар ҳошияи ин дастнавис қадимтарин мунтахаби газалиёти Ҳофизи Шерозӣ сабт гардидааст.

Аз миёни нусхаҳои зиёди мавҷудаи «Нафаҳоту-л-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ ду нусхаи мӯътабару пурарзиши асар дар ганҷинаи мо (таҳти №1883, 3279) нигоҳ дошта мешавад. Яке аз ин нусхаҳо дувоздаҳ сол қабл аз фавти Ҷомӣ китобат шуда, дигаре баъди истинсоҳаш аз тарафи шогирди бовафои у Абдулғафурӣ Лорӣ тасҳеҳу ислоҳ гардидааст.

Нусхаҳои қаламӣ «Ҷаҳор девон» ва «Лисону-т-тайр»-и Алишери Навоӣ ганҷинаи дастнависҳои мо, ки таҳти рақамҳои 1900/I, 1900/II маҳфузанд, аз ҷумлаи қадимтарин нусхаҳои мавҷудаи осори шоир буда, дар замони зиндагии у китобат шудаанд. Дастнависҳои «Куллиёт»-ҳои Котибии Нишопурӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ ва нусхаи девони ашъори Шавкати Бухорӣ, ки дар ганҷинаи мо таҳти рақамҳои 884, 1447, 445, 499 мавҷуданд, якҷанд сол баъд аз вафоти муаллифони он истинсоҳ гардида, барои омӯхтану ба нашр таъйин кардани осори ин шоирон аҳамияти калон доранд.

Ба ғайр аз ин дар ганҷинаи дастнависҳои АИ Тоҷикистон захираи ёдгориҳои ҳатти мардуми Бадахшон мавҷуд аст, ки вай микрофилму фотоноусхаи бештар аз 280 дастнависи аз ноҳияҳои гуногуни Бадахшони Тоҷикистон дарёфтшударо дар бар мегирад. Дар миёни осори ин захира

ҳам нусхаҳои асли, нодир ва камёбу мӯътабар ҷой доранд. Ин захираи начандон калон, вале муҳимму пурарзиши ёдгориҳои хаттии мардумии Бадахшон аз ҷиҳати фаро гирифтани осори ба таълимоту ақоиди мазҳаби исмоилия алоқаманд дар ҷаҳон дар ҷои аввал меистад.

Бар замми ин дар ганҷинаи осори хаттии мо миқдори зиёди китбаҳои хушнависони асрҳои гуногун ва як идда санаду ҳуҷҷатҳои маҳфузанд, ки ҳар яке аз онҳо ба мисли асару рисолаҳои ҷудогонаю мустақил дорои аҳамияту арзиши ба худ хос мебошад.¹

Яке аз чунин дастхатҳои нодиру муҳимме, ки солҳо дар зери гарди фаромӯшӣ мондаву аз назари аҳли таҳқиқ дар канор афтодааст, асари «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммад Содикхоҷаи Бухорӣ, мутахаллис ба Гулшанӣ мебошад.

Мутаассифона, ин асари пурарзиш то кунун дар олами илм ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст, ҳарчанд баъзе аз муҳаққиқон дар ин боб ба таври умумӣ ишораҳои фармудаву аз Гулшанӣ ва асари ӯ ёд кардаанд. Аз донишмандони тоҷик академик Аҳрор Мухторов аз асар ном мебарад. Донишманди дигар Ғолибшо Ғоибов дар асари хеш «Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз»² аз «Таърихи ҳумоюн» истифода мебарад. Маълумоти бештареро дар боби Гулшанӣ ва «Таърихи ҳумоюн» метавон аз мақолаи Амрияздон Алимардонов пайдо кард. Эшон дар мақолаи хеш «Нусхаи қалами «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ» таъя ба ҳуди асари «Таърихи ҳумоюн» ва сарчашмаҳои дигари мавҷудбуда мекунаду маълумоти хеле мухтасар, вале пурмуҳтавою барои илм ҷолибро пешкаши аҳли таҳқиқ мегардонад. Ӯ аз Гулшанӣ ёд мекунад ва аҳамияту зарурати омӯختани «Таърихи ҳумоюн»-ро барои муҳаққиқони баъдӣ ва муаррихону ҷуғрофиядонҳову ҷомеашиносон таъкид менамояд.

Аз мутолааи мақола бармеояд, ки Амрияздон Алимардонов аз рӯзгору осори Гулшанӣ дар маҷмӯъ камтар сухан меронаду бештар ба муаррифии асари «Таърихи Ҳумоюн»-и ӯ таваҷҷӯҳ зоҳир месозад. Бо вучуди мухтасар

¹ А. Алимардонов. Нусхаи қалами «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ, сах. 16-17.

² Ғолибшо Ғоибов. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. - Душанбе, 2006, сах. 539-563.

будан метавон гуфт, ки дар хусуси Гулшанӣ ва асари «Таърихи ҳумоюн»-и ӯ касе бехтару бештару ҷолибтар аз ин мақола чизе нанавиштааст.

Пас Гулшанӣ кист, куҷоист, дар чӣ вазъияте умр ба сар бурдааст, дар муҳити худ чӣ мақому мартабае дошт ва аз худ чӣ осоре боқӣ гузошт, асари ӯ «Таърихи ҳумоюн» дар илм ва шинохти давлати Бухоро, умуман, минтақа чӣ аҳамияте дорад?

Пеш аз баёни рӯзгору осори Гулшанӣ салоҳ дониستم аз вазъи сиёсӣ иқтисодӣ фарҳангии замони зиндагии ӯ чанд нуктае баён кунам, то хонандаи нуктасанҷ бидонад, ин марди наҷиб дар чӣ замону рӯзгоре зиставу эҷод кардааст.

Гуфтан ҷоиш аст, ки вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангии аморати Бухоро дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX чандон ором набуд.

Хоса Бухорои замони Гулшанӣ дар он айём дар як вазъи номувофиқи сиёсӣ иҷтимоӣ қарор дошт. Амир Абдулаҳад, ки соли 1885 ба сари қудрат омада буд, дар ду-се соли аввали ҳукуматдорӣ кӯшиш кард то як андоза тартибу низоме дар қорҳои аморати Бухоро ҷорӣ намояд. Аммо ӯ дар ин ҷода ба тавфиқи назаррасе наёфта, боз ҳамон сиёсати номатлуби падараш – амир Музаффарро идома медиҳад.

Муҳити аморати Бухоро ғубори ҷаҳолату гафлат, қибру ғурур, беандешагиву носозгорӣ, беадолативу сиптампешагӣ ва мунофиқиву буқаламунӣ тарк накард, балки чуқурин авзоъ ҳама ҷоро бештар фаро гирифт. Майдони маънавиёт рӯ ба таназзул ниҳоду таассубу хурофот ҳукмфармо гардид. Ҳарчанд дар қаламрави аморат дар зохир мадрасаву мактабу ҷойҳои таълимӣ зиёд бошад ҳам, лек дар асл онҳо ҷавобгӯи талаботи замон набуданд. Ба қавли Содиқхоҷаи Гулшанӣ, дар як шаҳри Бухоро 199 мадрасаву 196 мактаби ибтидоӣ фаъолият мекард. Вале дар ҳамаи ин макотибу мадорис асосан масоили диниро таълим медоданд. «Аз китоби ахлоқ аслан дарс дода намешуд. Миёни уламо ҷиҳати мунозираҳои бемаънӣ»¹ -мочароҳо руҳ меод. Риояи қоидаҳои динию шариатӣ бошад, аз ҷониби ду нафар мансабдорони калони аморат – раису қозӣ назорат карда

¹ С. Айнӣ. Қушиёт, ҷ. 14. - Душанбе, 2005, сах. 77.

мешуд. Ҳар чӣ ин ду нафар меҳосту меғуфт, конун ҳамон буд. Ҳарчанд пӯшида нест «коре, ки маҳз аз сари таассуб, на аз роҳи диндорӣ ҳолис карда шавад, оқибаташ хайр намебошад. Эҳтимол, сабаби шӯъла задани оташи таассуби тарафи муқобил шуда, фитнаҳои саҳт барпо гардад»¹. Ҳама чиз ба фурӯш гузошта шуда буд, ҳатто виҷдону номусу шарафу ифғат қурбони мақому мартабаву вазифаву ҷоҳу ҷалол мегардид. Дастандаркорони амирро дар ҳарчанд қору амалашон ришва ситондану лутма аз даҳони ятим бурдану ба бадномӣ мурдан буд, аммо дар зоҳир гурбаи «зоҳид»-ро мемонданд. «Дар миёни маъмурони ҳукумат ҳамеша нифоқ ва кудурат буд»² – навишта буд устод Айний.

Ноғуфта намонад, ки ҳанӯз амир Музаффар барои пур кардани ҳазинаҳояш андозҳои дар шарияти ислом мавҷуд набудаи «аминона» ва «хасбур»-ро ихтироъ карда буд, ки он андозҳои ноҳақ дар замони амир Абдулаҳад низ аз мардум ситонида мешуданд. «Аминона» «эҷоди» қозикалони Бухоро Садриддин буд. Моҳияти андози «аминона» чунин буд, ки касе дар бозор чизе фурӯшад, аз он ба амини бозор ғоизи муайян ҳақ меод. Харидор низ ғоизи муайян, вале чанд баробар кам нисбат ба фурӯшанда ҳақ меод. Ва аз ин андоз ҷунон ғоидаи қалоне ба ҳазинаи амир дохил мегардид, ки ба қавле на қамтар, балки бештар аз қалоти қолнаи вилояти Бухоро будааст. «Хасбур» бошад, чунин будааст, ки амлоқдорону омилони хироҷи амир бо чанд мансабдору сардорони деҳаҳо яқҷоя шуда, ҳосили ҳанӯз нарасидаи деҳқононро пешакӣ аз диди ҳудашон муайян карда, ба деҳқон супоридани миқдори аз будаи зиёди ҳосилро ҳамчун хироҷ сабт намуда меафтад. Ба доди деҳқони бечора бошад, касе намерасид ва сухани ўро низ касе ғуш намекард.

Ин сиёсати ошқоро қоратқарона дар ҳама ҷо сабаби сар задани исёнҳои зиёди қалқӣ мегардид.

Илова бар ин амали дигаре, ки сабабгори сар задани нооромиву ноамнии давлат мегардид, ин сиёсати подурусту аз адолат қомилан дури тақсими амалу мансабу ҷоҳу ҷалол буд. Қорҳои ҳурд ба бузургон ва қорҳои бузург ба ҳурдон

¹ С. Айний, Қулшнёт, ҷ. 14, саҳ. 75.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 77.

дода мешуд. Бузургон ор медонистанд, ки кори хурдро ичро кунад, хурдон наметавонистанд, ки кори бузургро ба ҷо биоваранд. «Табий, натиҷаи давом аз ин қабил муомила мунофират ва дилхунукӣ аст»¹.

Сиёсати баъдии амирони Мангит (аз амир Абдулаҳад ба баъд), ки дар гузашта бештар ба қабоиلى атроки «Элотия» таъаҷҷубонд, дигар шуд. Зеро ҳудудҳои борхӯи қурбони фитнаву дасисабозиҳои онҳо гашта буданд. Акнун онҳо бештар ба мардуми эронинаҷод ва тоҷикони Бухорои Шарқӣ таъаҷҷубонд. Муҳимтарин мансабҳои давлатӣ, ҳатто вазифаҳои қўшбегӣ (сарвазир) ва молиёт низ ба дасти онҳо расид. Чунин амали Абдулаҳадро муаррихон иштибоҳи ӯ ва маншаи заволи аморати Бухоро медонанд. Ҷоҳу қаллоҳҳои қабिलाҳои «Элотия» (туркони ўзбакҳо), ки як замон «ёру ёвар»-и амирони Мангит буданд ва ҳоло аз он мақому мавқеи пештараашон маҳрум монда буданд, як навъ таъаҷҷубонд аз таърифи ин гурӯҳи мардуми Бухоро ба бармеангехт ва «дар оянда касоне, ки зиндаанд, хоҳанд дид, ки ҳар чӣ давлату моле дар ҳизонаи омира бад-ин гуна зулму заҷр қамъ гардидааст, тўшаи қуффуру ганимати қуҷҷор гардида, саркардагон охир сари худҳо ба дор хоҳанд супорид ва амиронро волиён қамчунон бенасиб ба ҳусрони абадӣ гирифта хоҳанд шуд ва л-илму инда-л-лоҳи.

Пазар ба қирони қавоқиб давоми салтанат низ дар Мовароуннаҳр ба дасти ин тоифа пойдор намонад ва муқотилаи азиме ва тағайюрати аҷибе зухур кунад».²

Ва оқибати ин муқофату душманӣ фитнае буд байни инҳо сунӣ, ки боиси рехтани хуни мардуми бегуноҳи зиёде гардид.

Дар сиёсати хориҷӣ бошад, давраи ҳукмронии амир Абдулаҳад Мангит замони пурзўршавии нуфузи Русия дар қордон аморати Бухоро буд. Дар даҳсолаи аввали асри ХХ саноати Русия инкишоф ёфта, бо суръат пеш мерафт. Агар Русия, аз як қараф, ба ашъи ҳоми тахникӣ – пахта, пашм, шӯша, нуғ ва ғайра эҳтиёҷ дошта бошад, он гоҳ аз тарафи дигар барои қурухтани маҳсулоти фабрикии ба миқдори зиёд

¹ С. Амин. Қудирет, ҷ. 14. - Душанбе, 2005, саҳ. 77.

² Аҳмад Маҳдуми Дошӣ. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати ҳонадони Мангития. - Душанбе, 1992, саҳ. 96.

истеҳсолнамудааш ба бозор ниёз дошт. Аморати Бухоро ва умуман Осиёи Миёна барои ба амал баровардани ҳар дуи ин мақсад бисёр муносибу мувофиқ буд ва барои амалӣ намудани ҳамин ният русҳо роҳи оҳанро то ба Бухоро оварданд. Сипас ҳукуматдорони Русия дар Когон (шаҳрчаест дар масофаи 13 км то Бухоро) фабрикаву корхонаҳои зиёди саноатӣ сохтанду коргарони русро бо оилаҳояшон ба он ҷо муҳоҷир карданд.

Барои осон намудану ба таври дилхоҳ ба роҳ мондани назорату кори идорӣ русҳо дар Осиёи Миёна воҳиди ҳарбии генерал-губернатори Туркистонро бо сардории генерал-губернатор созмон доданд. Амир Абдулаҳад аз бебасарӣ дар охириҳои асри XIX идораю муҳофизати сарҳадоти кишварро бо Афғонистон ва ташкили нуктаҳои гумрикиро ба ихтиёри давлати Русия дод. Акнун ба воситаи роҳи оҳан аз Осиёи Миёна ба миқдори зиёд, ҳатто даҳчанд ашёи хом ва дороии кишвар кашонида мешуд ва боз чандин чунин мисолҳо метавон овард. Беҳтар аст, ки ба баёни мушоҳида ва андешаи Аҳмади Дониш таваҷҷӯҳ намоед:

«Ва (маъмурони) Русия тадохули азим ёфтанд дар умури давлатӣ ва иҷрои насаки худ менамуданд, ки касеро ҷуръати манъ набуд, гайр аз оманно ва саддакно. Дар роҳҳо савора мерафтанд бар сари мусалмонон ва таҳқиру ихонат менамуданд, балки одамҳои вазир пеш-пешӣ эшон туруку-туруку гуфта, пиёдаву савора муслиминро ба «дур бош!» аз роҳҳо мебароварданд. Ва дар ин аср Когон ном мавзеъ аз таҳти қири Момочурғотӣ ба ғояти ободӣ расид, аз овардани роҳи оҳан дар он ҷо ва баъзе фабрику корхонаҳо аз Русия дар он ҷо оварданд ва ҷамъияте касир аз сипоҳу туҷҷори Русия ва фуқарои онҳо дар он ҷо мучтамеъ гаштанд, гӯё шаҳре тоза дар он ҳавошӣ бино шуд аз вазъи бутхона ва бозигархона. Ва аз он ҷо роҳи оҳане ба Бухоро оварданд ва билкулл Бухоро тобеи Рус шуд, то ки ба давлатҳо низ навиштанду маълум карданд»¹.

Бо вучуди чунин вазъ наздикшавӣ ва ихтилот бо Русия барои халқҳои аморати Бухоро аҳамияти прогрессивию

¹ Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития. Душанбе, 1992, сах. 87.

гақдирсоз низ дошт. Акнун халқи заҳматкаши Бухоро имкон пайдо кард, ки бо самараҳои тараққиёти илму техника – роҳи оҳан, телеграф, корхонаҳои саноатӣ, сохтмони бипоҳои зебои русӣ, роҳҳои нав ва ғайра шинос гардад. Маҳз бо даҳолату исрори бевоситаи Русия дар замони амир Абдулаҳад зухуроти напгини асримиёнагии гуломдорию гуломфурӯшӣ дар қаламрави аморат манъ гардид.

Хулоса, ҳарчанд аморати Бухоро даъвои соҳибистиклолӣ дошт, аммо дар асл аз хати кашидаи маъмури Русия наметавонист қадаме берун бигузорад. «Ба ҳар кайфият, назар ба аморату аломати зоҳира бар таҳриби миллати ҳанифи ислом, ки дар Мовароуннаҳр аст, вучуди ин амирони чоҳил ва олимону сипоҳиёни гумроҳи гофил бас аст, аломати дигар лозим нест. ...Ҳайф, афсӯс, ки дар ин аср гӯши шунаванда ва дидаи нигаранда нест. Чуз ин ки ҳар чӣ маълуми хеш гардад, ба саҳифа нақш кардану худ хондан ва худ гиристан дигар илоҷе надорад»¹ ва аз мутолааи «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ низ метавон чунин хулоса баровард.

Акнун ба баён ва шарҳу тавзеҳи рӯзгор ва осори Содиқхоҷаи Гулшанӣ мегузарем.

Мулло Муҳаммадсодиқ валади Муҳаммад Мирсайиди муфтии мударрис мутахаллис ба Гулшании Бухорой, ё ба қавли тазкиранигорон ва ҳамсӯхбатону ҳамнишинони ӯ Мулло Содиқхоҷаи Бухорой², Содиқхоҷаи Гулшанӣ³, Содиқхоҷа Гулшании Бухорой⁴ зодаю парвардаи шаҳри Бухоройи Шариф аст.

Содиқ исми аслии ӯст. Илова шудани истилоҳи «хоҷа» ба исми Содиқ ва Содиқхоҷа ном гирифтани ӯ шаҳодати он аст, ки ӯ аз авлоди «хоҷагон» будааст. Ҳарчанд истилоҳи «хоҷа» дар лугат маъниҳои дигаре низ дорад, вале ин ҷо сирф ба маънои насаб, силсила ва авлод омадааст.

Шарифчон-маҳдуми Садри Зиё низ дар ин маврид мефармояд:

¹ Аҳмад Маҳдуми Дониш. Рисола..., сах. 97.

² Мӯхтарам. Тазкирату-ш-шуаро. - Душанбе, 1976, сах. 312.

³ Шарифчон Маҳдуми Садри Зиё. Тазкори ашъор. - Техрон, 1380, сах, 188 (Минбаъд: Тазкори ашъор).

⁴ Садриддин Айний. Намунаи адабиёти тоҷик. - Масков, 1926, сах. 460.

Яке аз ҳарифони озодагон,
Бувад дохили зумраи хоҷагон.
Начобат бад-ӯ содиқ омад тамом,
Варо моми ӯ кард Содик ба ном.¹

Хамчунин Муҳаммадсодикхоҷаи Гулшанӣ худро ба Сайидзодагон – авлоди Мирсайид Алии Ҳамадонӣ нисбат медиҳад ва дар ин боб мегӯяд: «Ва дигар аз содоти саҳеҳуннасаб зулэхтиром (соҳибэхтиром) мазори фоизу-л-анвори (нурафшони) Сайид Алии Ҳамадонӣ, соҳиби ансоби салос (се насаб), яъне соҳиби илми қол (ҳадис) ва илми ҳол (ирфону тасаввуф) ва соҳиби насаби саҳеҳ, ки ҷадди (бобои) бузургвори ин роқими саводанд (яъне бобои нависандаи ҳамин китоб мебошанд)...».²

Чун Содик дониш омӯхту илмҳои замонаро аз бар кард ва ба сифати донишманд пазируфта шуд, истилоҳи «мулло» ба исми ӯ илова гардид ва номаш Мулло Содикхоҷа шуд. Гулшанӣ таҳаллуси адабии ӯст.

Аз ҷумла Мӯхтарам дар «Тазкирату-ш-шуаро»-и худ мегӯяд: «Гулшанӣ таҳаллуси обёри гулистони фасоҳат ва нахлбанди бӯстони балоғат, баҳорпирои боғи хушғуфторӣ, рашкафзои назорати (тароват, тозагӣ-Ҷ.Н) баҳорӣ Мулло Содикхоҷаи Бухорой аст».³

Шарифҷон-махдуми Садри Зиё низ дар ин маврид ишхори андеша намуда, мегӯяд:

Дигар Гулшанӣ ҳам ба фанни суҳан
Дихад ёд аз шоирони куҳан.⁴

Чунон ки мушоҳида кардем, соҳибони китоб аз қучо ва аз кадом силсила ба арсаи вучуд омадани Содикхоҷаро ба қалам додаанд, вале доир ба таърихи мавлуди ӯ ба таври мушаххас ҳарфе нагуфтаанд.

¹ Тазкори ашъор, сах. 188.

² Гулшанӣ. Таъриҳи ҳумоюн, дастхати таҳти рақами № 2968, ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ ҶТ, сах. 217

³ Мӯхтарам. Тазкирату-ш-шуаро, сах. 314.

⁴ Тазкори ашъор, сах. 188.

Худи Гулшанӣ ҳам дар мероси боқиғузонагии дар ин хусус инорае ҳам накардааст, ё шояд мо пайдо накардем. Амрияздон Алимардонов бо боварӣ изҳор мекунад, ки «тибқи ахбори маъхазҳо муаллифи китоб («Таърихи ҳумоюн»-ро дар назар дорад. -Қ.Н.) Муҳаммад Содикхоҷа тахминан дар соли 1861 дар шаҳри Бухоро, дар хонаводаи муфти ва мударрис Муҳаммад Мирсаид ба дунё омада, дар ҳамои ҷо дар мактабу мадраса таҳсил мекунад ва илмҳои маъмулии замонашро меомӯзад».¹

Шояд допишманди арҷманд дар муайян кардани сол тақия ба инораи устод Садриддин Айний карда бошад, ки ӯ фармудааст: «Дар вақте ки ман дар хидмати Шарифҷон-маҳдум будам, тахминан 30-сола (Гулшанӣ - Қ. Н.) менамуд».²

Хидматгузории устод Садриддин Айний бошад, дар хонадони Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё соли 1891-1892 м. сурат гирифта буд ва ишорати худи устод Айний аст, ки мегӯяд: «Ман аввалҳои соли таҳсили 1891-1892 (дар охири моҳи сентябр) ана ба ҳамон ҳавлӣ хидматгор шуда даромадам».³

Дар ҳақиқат, агар аз 1891 сӣ солро ихтисор кунем, 1861 боқӣ хоҳад монд.

Ба ҳар ҳол иштибоҳ намекунем, агар бигӯем, ки Мулло Муҳаммадсодиқ валади Муҳаммад Мирсайиди муфтии мударрис, мутахаллис ба Гулшании Бухорой ибтидои нимаи дувуми қарни XIX мелодӣ дар хонадони муфтии мударриси бухорой ба арсаи вучуд қадам ниҳодаву вақти навиштани «Таърихи ҳумоюн» таҷрибаи хуби рӯзгорро андӯхта ва мақому мартабаи хоси илмиро соҳиб гардида будааст.

Маълум аст фарзанде, ки дар оилаи «муфтии мударрис» зода шудааст, бешак имкони аз ҳама соҳаҳои илм бархурдор шуданро дошт.

Ҳамин аст, ки Муҳаммадсодиқ дар ҷавонӣ аз пайи омӯхтани андӯхтани илму ҳунар

¹ А. Алимардонов. Нусхаи қаламии «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ, сах. 17.

² С. Айний. Куллийёт, ҷ. 7. - Душанбе, 1962, сах. 20.

³ Ҳамон ҷо, сах. 8.

«Ба қонуни туллоб чанде китоб
Ба каф бар гирифта пайи иктисоб»¹

мешавад.

Албатта, маълум аст, ки тибқи қонуни таълиму тадриси онзамонӣ ҳар толибилм пеш аз ҳама ба омӯхтани улуми динӣ – илмҳои манқул мепардохт, каломи қудсӣ – Қуръону тафсиру ҳадисро аз бар мекард ва баъд аз он ба омӯхтани илмҳои дигар – улуми маъқул, улуми ҳикмат, шеър ва ғайра рӯ меовард, то битавонад мақбули хосу ом гардад. Содиқхочаи ҷавон низ ҳамин роҳро мепаймояд ва аз илмҳои ронҷи замонааш хуб бархурдор ва баҳравар мегардад. Ӯ ба шеър навиштан низ рағбати зиёд зоҳир месохт, вале мегӯянд, ки илми ҷуғрофияро бештар дӯст медошт. Ва байти зерини Садрӣ Зиё:

Ба нақли ҳикоёти Тифлису Рум
Бувад майли ӯ бештар аз улум²

ба дурустии ҳамин андеша далолат мекунад.

Ё устод С. Айни мегӯяд: «Содиқхоча ба дараҷаи ибтидоӣ ҳам бошад, улуми замонашро омӯхта буд ва илми ҷуғрофияро бағоят дӯст медошт».³

Тибқи ахбори муаллифони сарчашмаҳо, Муҳаммад Содиқхоча яке аз аввалин толибилмоне буд, ки забони русиро хуб аз худ карда буд:

Бад-он поя донад забони русӣ

Бад-он поя дониш ту худ кай расӣ?⁴ -

гуфтани Шарифҷон-махдومي Садрӣ Зиё далели дурустии андешаи болост. Шарифҷон-махдум забони русӣ омӯхтани Содиқхочаро яке аз беҳтарин фазилатҳои ӯ медонад.

Устод С. Айни низ дар ин хусус мегӯяд: «Ӯ (Содиқхоча – Ҷ. Н.) дар бобати забони русиро аз худ кардан аввалин касе буд аз байни талабаҳои мадрасаҳои Бухоро».⁵

¹ Тазкори ашъор, сах. 188.

² Ҳамон ҷо.

³ С. Айни. Куллийёт, ҷ. 7, сах. 22.

⁴ Тазкори ашъор, сах. 188.

⁵ С. Айни. Куллийёт, ҷ. 7, сах. 21.

Ба омӯхтани ин забон Содиқхочаро алломаи замон Аҳмади Дониш гӯё то дараҷае шавқманд карда бошад.

Ба қавли устод С. Айнӣ, Содиқхочаи Гулшанӣ бо Аҳмади Дониш дар як маҳаллаи Бухоро иқомат дошт. Чун Содиқхоча ҳамгузари Аҳмади Дониш буду имкони ба сӯҳбати он аллома расиданро дошт, ҳафтае чанд бор ба зиёрати ӯ меомаду аз сӯҳбати ин марди шариф баҳрааманд мегардид, манфиат мебурд, таматтӯъ ҳосил мекард.

Устод С. Айнӣ дар ин маврид мефармояд, ки Содиқхочаи Гулшанӣ «...ҳафтае чанд бор ба сӯҳбати ӯ (Аҳмади Дониш - Ҷ. Н.) мерасидааст. Мегуфтанд, ки Аҳмад-махдум ӯро ба омӯхтани забони русӣ ташвиқ кардааст ва дар ин миён сабабе ёфт шудааст, ки ӯ ба омӯхтани ин забон комёб гардидааст».¹

Чӣ сабабе вучуд доштааст, ки Содиқхоча ба омӯхтани забони русӣ шуруъ кардааст ва комёб гардида. Дар ҳақиқат, ҳар кореро сабабе ҳаст. Агар аз як тараф, ҳидояти Аҳмад-махдуми Дониш боиси ин гардида бошад, он гоҳ аз ҷониби дигар, дар он айём заминаи мувофиқи омӯхтани забони русӣ низ фароҳам омада буд.

Заминаи омӯхтани забони русӣ барои Содиқхоча чӣ гуна фароҳам омад?

Тибқи гуфтаи устод С. Айнӣ, Содиқхоча тағое дошт бо лақаби Ҳочии Мӯҳркан, ки дар ҳунари заргарӣ ва мӯҳркани ҳеле моҳиру тавоно буд. Лақаби мазкурро низ ба ҳамин хотир соҳиб шуда буд.

Ҳамин Ҳочии Мӯҳркан дар замони ҳукуматдории Амир Музаффар ба тӯҳмате гирифтور гашту аз тарсу бими амир маҷбур шуд, ки хоки Бухороро тарк намояд ва ба шаҳри Самарқанд, ки он замон тобеи кишвари Русия буд, фирор кунад. Ӯ дар Самарқанд барои худ хонаву ҷой сохт ва мишбаъд ҳамчун раияти Русия аз таъкибу ҳашму газаби амири Манғит наҷот ёфт.

Содиқхоча ҳар сол аз Бухоро ба дидори тағояш мерафт ва чанд моҳе меҳмон шуда бармегашт. Чун дар Самарқанд имконияти хуби омӯхтани забони русӣ вучуд дошт, Содиқхоча кӯшиш мекард бештари вақташро ба забонамӯзӣ

¹ С. Айнӣ. Ёддоштҳо, қисми 3, сах.18.

гузаронад. Устод С. Айнӣ дарии хусус мегӯяд: «Содиқхочаи ҷавон ҳар сол тобистон ба Самарқанд рафта, ҷанд моҳ дар ҳавли тағояи истиқомат карда меомадааст. Ана дар ҳамон моҳҳо ба вай фурсат ёфт шудааст, ки тавсияи Аҳмад-махдумро ба амал оварда, забони русиро омӯзад».¹

Содиқхоча забони русиро батадрич то дараҷае хуб аз худ мекунад, ки ба қавли Садри Зиё, дар қаламрави Бухоро касе набуд, ки мисли ӯ забони русиро хуб бидонад. Ӯ бо ин забон мставонист шеър ҳам бигӯяд, шеъри хуб дар вазни арӯз. Сари ин мавзӯ устод С. Айнӣ изҳори назар мекунад ва он чиро мегӯяд, ки аз дигарон шундааст ё дидаасту ҳудаш шоҳиди ҳол будааст: «Меғуфтанд, ки Содиқхоча дар забони русӣ, аммо ба вазни арӯз шеърҳо гуфтааст. Аз он гуна шеърҳои ӯ як мисраъ ба хотирам мондааст, ки дар ин ҷо нақл мешавад:

«Ни хачу местни вино, дайте мне руски вади»²
(Не хочу местного вина, дайте мне русской воды)

Ин мисрае, ки устод Айнӣ ба тариқи намуна аз Содиқхочаи Гулшанӣ овардааст, бо вучуди камбудихои имлоӣ ва забонӣ нишон медиҳад, ки ҷавонони ондавраи Бухоро ба омӯхтани дониستاني забони русӣ чӣ қадар шавқи фаровон доштаанд.

Албатта, зарурат ва аҳамияти омӯхтани забони русиро дар қаламрави Бухоро зиёиён хуб медонистанд, вале имконияти омӯхтани ин забон дар он айём хеле маҳдуд буд ва ҳатто дар муҳити тираву тори ҳукумати мангития хатари ҷонӣ ҳам дошт.

Қиссаи забони русӣ омӯхтани Мулло Туроб ва оқибати ҳузнангези он, ки устод С. Айнӣ дар ҳикояти «Мулло Туроб ва Мулло Қамар» дар «Ёддоштҳо» меоварад, баёнгар ва шоҳиди равшани ҳамин андешаи болост.³

Чӣ буд ва чӣ шуд, ки Содиқхоча аз он мочарову балое, ки ба сари Мулло Туроб омад, дар канор монд? Устод С. Айнӣ ин мавзӯро ба ин тариқ шарҳ медиҳад: «Азбаски Содиқхоча на дар мадраса – дар ихотаи «муллоҳои»

¹ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. 7, сах. 21.

² Ҳамон ҷо, сах. 22.

³ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. 6, сах. 256, 259-260.

мутаассибу гумроҳ, балки дар ҳавлӣ зиндагӣ мскард ва ҳамсӯҳбатонаш ҳам монанди Шарифҷон-махдум ва ҳамчунин Аҳмади Дониш, Мулло Назруллои Лутфӣ, Абдулмачиди Зуфунун, Яҳёҷоҷа, Ҳамидбеки Ҳамид, Абдуллоҳҷоҷаи Таҳсин, Мулло Бурҳони Муштоқӣ, Қорӣ Абдулқарими Офарини «Дӯзахӣ», Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Мулло Раҳмати Сартарош, Азизҷоҷаи Азиз ва дигарон – нисбат ба замони худ одамони кушодадил ба шумор мерафтанд»¹, бинобар ин ӯ аз ин балои хурофоту таассуб наҷот ёфт.

Ва чунон ки Мӯҳтарам ҳам ишора мекунад, «ӯ таҳсили мактаби расмӣро назди устодон ба хидмат расонида, фикри соҳибашро чун сабо дар гулшани ҷузьиёти фуҳум давонида, аз ҳар гуле бӯе шамида, аз ҳар сабзае нафҳае дамида».²

Ҳамин тариқ, Содиқҷоҷа аз рӯи имкон улуми замонашро аз худ мекунад ва ба тадриҷ:

Ба баъзе улуме, ки дорад умум
Баровард номе ба ҳар марзу бум.³

Ва устод С. Айнӣ низ, ки дар хонаи Шарифҷон-махдум Содиқҷоҷаи Гулшаниро аз наздик дидаву сӯҳбаташро дарёфтааст, «Гулшанӣ аз фозилони он замон буд»⁴ гуфта, зикри хайри ӯро зиёд мекунад. Маълум, ки ба манзили Шарифҷон-махдум шахсиятҳои зиёди илмиву фарҳангӣ ташириф меоварданд. Вале устод фақат аз чанд нафари онҳо, ки шамъи фурузонӣ маҷлис буданд, ёд мекунад ва аз хусуси ҳар кадоми онҳо сухане чанд рӯи коғаз меоварад; минҷумла, роҷеъ ба Гулшанӣ мегӯяд: «Хонаи Шарифҷон-махдум одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт. Ман, ки дар қатори Абдулвоҳид вазифаҳои пешхизматиرو адо мекардам, дар ин гуна сӯҳбатҳои ҳамеша дар даруни меҳмонхона буда, аз он гуна сӯҳбатҳои адабӣ озодона истифода мекардам. Ман метавонам гӯям, ки материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳимми адабии худро аз он

¹ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. 7, сах. 21.

² Мӯҳтарам. Тазкирату-ш-шуаро, сах. 312.

³ Тазкорӣ ашъор, сах. 188.

⁴ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. 7, сах. 10.

хавлӣ гирд овардам. Ман дар он хавлӣ бо Мулло Назруллои
Лутфӣ, Абдулмаҷиди Зуфунун, Яҳёхоҷа, Содикхоҷаи
Гулшанӣ... ва дигарҳо, ки аксари онҳо шоир ва ҷеҳтҳои
буданд, шинос ва ҳолдон шудам... Ў (Гулшанӣ – Ҷ. II.) як
одами сафедҷехраи чашму абрӯсиёҳи хушқадубаст буд, ки ба
зебоии ҳайкали ӯ одам кам дида мешуд. Ў либосҳои на
қиматбаҳо, валекин бисёр озода мепӯшид. Ҳикоягу
таърихдон ва ширинзабон буд. Ҳарчанд дар вақти ғам задаи
забонаш қадаре меғирифт, ширинии суханҳояш он
ғирифтагиро боз ҳам ширинтар карда нишон медод»¹.

Дар ин бора Шарифҷон-маҳдум низ ишораҳо дорад:

Ҷавонест, озодаву хушкалом,
Ба ширинзабонист мақбули ом.
Хаёлотӣ рангини он нехӯ
Чу гулшан бувад соҳиби рангу бӯ.
Зи ороиши табъ ин Гулшанӣ
Кухан боғи маънӣ кунад гулшане.
Ба ҳар ҷо, ки табъаш шавад гулфишон,
Чу гулшан шавад маҷлис аз табъи он.²

Ба ҳама ин сифатҳо – «сафедҷехраи чашму абрӯсиёҳи
хушқадубаст», «бо зебоии ҳайкал»-и ба назар намоён.
«ҳикоягӯ, таърихдон, ширинзабон», «озодаву хушкалом», «бо
ширинзабонӣ мақбули ом», бо «хаёлотӣ рангин», «нехӯ», «чу
гулшан... соҳиби рангу бӯ» ва ғайра, ки устод С. Айний ва
Садри Зиё дар ҳаққи ӯ гуфтаанд, Содикхоҷаи Гулшанӣ марди
хеле озода, зебо ва хоксору меҳрубону мушфиқу сӯҳбатро
будааст. Ў худписандиву худситоиву лофу газофро қабул
надоштааст. Рафтору гуфтору кирдораш ҳам ҷолиб будааст.
Либосашро ҳам аз матои сода ва шинам медӯхтааст.

Ӯ баъди хатми таҳсил дар мактабу мадраса дар муҳити
илмӣ Бухоро мақому ҷойгоҳи ба худ хосро пайдо кард, вале
бо вучуди ин аз пайи рутба, ҷоҳу ҷалолу мансабҳои илмӣ ва
андӯхтани молу чиз нагардида, одӣ ва фақирона зиндагӣ
мекард, чунон ки ҳудаш мегӯяд: «Маро зи камбағалӣ нест

¹ С. Айний. Куллийёт, ҷ. 7, сах. 21.

² Тазкори ашъор, сах. 190.

дирхаму динор»,¹ аммо ҳимматбалаандона ва ӯзодона мезист ва чунин тарзи зидагонии ўро тазкиранигорон ва ҳамсӯҳбатон аз ҷавобмардию олиҳимматиаш доништаанд.

Садри Зиё чунин хислати начиби ўро дар «Тазкори ашъор» дар байти зерин ёд мекунад:

Тихидастию базли молу дирам
Аз ў ёд гир, ар надонӣ карам.²

Ҳарчанд Гулшанӣ аз пайи вазифа набуд, вале вазифа худ ўро пайдо кард. Амири давр Абдулаҳад ба Содикхоҷаи Гулшанӣ таваҷҷӯҳи хос зоҳир менамояд ва ба сифати надим ўро ба дарбор ҷалб мекунад. Албатта, ба сифати надим ба дарбори амир роҳ ёфтани ўро аксари дӯстонаш хуш назирuftанд, зеро агар ў аз як тараф, дар дарбори амирони Манит мақому ҷойгоҳи хосеро соҳиб шуда бошад, аз ҷониби дигар, аҳли фазлу донишу адабу маърифат умед доштанд Гулшанӣ, ки акнун «маҳраи роз» аст, дар нишасту сӯҳбатҳо метавонад ба шоҳи худхоҳу худписанду мағруру бебоқ Абдулаҳадхон таъсири мусбат расонад ва ўро ба роҳи рост ва ба адлу инсоф раҳнамун созад, ҳарчанд таърих гувоҳ аст, ки муҳити дарбору шоҳӣ адлу инсофро чандон наметавонад.

Яке аз он шахсиятҳое, ки надими дарбори Абдулаҳадхон шулани Гулшаниро хуш назирuftтааст, Садри Зиё буд, ки ў бо ин абёти рангин назари хешро иброз кардааст:

Зи лутфи Аҳадхони чокарнавоз,
Ба иззи надимӣ шуда сарфароз.
Ҳанӯзаш зи ёрии бахти баланд
Надим аст бо шоҳи донишманд.
Қабулӣ биёбад агар инчунин,
Расад пояи ў ба чархи барин.
Агар лутфи олӣ кунад ёварӣ,
Кунад безабоне забоноварӣ.
Агар лутфи олӣ шавад обёр,
Ҳарифаш бувад Гулшаниро баҳор.

¹ Тазкори ашъор, сах. 188.

² Ҳамон ҷо, сах. 189.

Бале, аз шоёғи шаҳ гулхане,
Ба иззу шараф мешавад гулхане.
Аз он дам, ки бо шоҳ дамсоз шуд,
Хаёлаш яке гулшани роз шуд.
Раёҳиши рангин, ки бишкуфтанист,
Гули гулбуни гулшани Гулшанист.¹

Ё дар «Тазкирату-ш-шуаро» Мӯхтарам мегӯяд: «Чанде ба надимии амир Абдулаҳад мушарраф шуда».²

Аммо назари устод С. Айнӣ дар ин маврид дигархелтар аст. Ӯ ба сифати надим ба дарбор кашида шудани Содиқхоҷаи Гулшаниро чандон хуш намепазирад. Баръакс, мегӯяд: «Амир Абдулаҳад ин гуна зиндагонии озодонаро ба ӯ раво надида (чунон ки бо Шоҳин ва ба Қорӣ Каромати Дилкаш раво надида буд), ба сифати надимӣ ба дарбори худ кашида»³.

Нигоҳи устод С. Айнӣ дар ин маврид чаро чунин буд?

Садриддин Айнӣ ду рӯзгорро дидааст: замони тираву тор ва пур аз ҷабру зулми амирони Манғит Абдулаҳад ва Олимхон ва замони баъдиинқилобӣ, замони озодӣ ва одамсолорию. Ҳама чиз, мегӯянд, дар муқоиса аён мегардад. С. Айнӣ низ дар қиёс муҳити пур аз ҷаҳолату бедодғариҳои дарбори амирони золиму ситамгари Манғитро баъдтар, яъне баъди ба вучӯъ пайвастании инқилоб бештар дарк кард ва чунин хулоса баровард. Сониян, аз ду нафар шахсиятҳои маъруфу машҳури фарҳангӣ Шоҳин ва Қорӣ Каромати Дилкаш, ки ӯ ёд мекунад, дар дарбори Абдулаҳад рӯзгори осуда надоштанд. Ба қавли устод С. Айнӣ, Шамсиддини Шоҳин (1859-1894) ба дарбори амир Абдулаҳад ба сифати надимӣ пазируфта шуда буд. Аммо ӯ ба муҳити ноором ва саршори ҳасадхӯрӣ ва бугзу кинаи аҳли дарбор ва амир тоб наоварда, ба касалии сил гирифтор гардид ва дар 35-солагӣ вафот намуд. Қорӣ Каромати Дилкаш Танбӯрӣ (вафот 1902) низ, ки аз шоирони пешқадам ва устодони мусиқии «Шашмақом» буд, ба хидмати амир Абдулаҳад даъват шуда

¹ Тазкорӣ ашъор, сах. 189.

² Мӯхтарам. Тазкирату-ш-шуаро, сах. 314.

³ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. 7. с. 22.

буд. Вале мухити дарбор ба ӯ низ созгор наомаду ӯ низ ба ҳамин касали дунёро падруд гуфт ва гайра.

Абдулаҳад ҳарчанд Гулшаниро ба дарбор ба сифати надим, ҳамсӯҳбат ва мушовири ҳеш даъват карда бошад ҳам, аммо ӯро ба корҳои дигар бештар ҷалб мекард. Тибқи шаҳодати С. Айний «Содиқхоҷа ба ном надим (ҳамсӯҳбат) буда, аммо дар ҳақиқат, монанди навкарони бесаводи амир маҷбур буд, ки дар тобистон ва зимистон дар районҳо ва вилоятҳои Бухоро бо асп сафар кунад (амир ӯро ба бахонаи хидмате ҳар рӯз ба ҳар ҷои дурдасти душворсафар мефиристод)»¹.

Агарчи ба ноҳияву вилоятҳои дурдасти аморати Бухоро бисёр сафар кардан ба Гулшанӣ душвориҳо пеш оварда бошад ҳам, аммо ӯ тавонист аз ин сафарҳо манфиати зиёде низ бигирад. Гулшанӣ дар аснои сафарҳо имкон пайдо кард, ки бо тарзи рӯзгору зиндагии мардуми қаламрави аморати Бухоро аз паздик ошно шавад, маълумоти зиёде пайдо кунад ва дидаҳову шундаҳояшро рӯи коғаз биоварад, асарҳо бинависад. Ҳатто ӯ нақшаи мавзёҳои сафаркардаашро, аниқтарин ҳаритаи қаламрави аморати Бухороро мекашад, ки мутаассифона то имрӯз маҳфуз намондааст.

Гулшанӣ умри хеле кӯтоҳ, чиҳилу ҳашт ё чиҳилу нӯҳ сол, вале нурбаракате дидааст.

Тибқи гуфтаи Мӯхтарам, Гулшанӣ «дар санаи ҳазору сесаду бисту ҳашт вафот ёфта»², ки мутобиқ ба соли 1910 мелодӣ мебошад. Устод С. Айний низ ҳамин таърихро соли вафоти Гулшанӣ медонаду меғӯяд: «Содиқхоҷа, ки ба зиндагии озодона ва маорифпарварона одат карда буд, дар зиндагии дарбори Бухоро, ки разилонатарин зиндагӣ буд, тоб оварда натавониста, дар соли 1910 вафот намуд».³

Мероси бокигузоштаи Гулшанӣ хеле кам, вале ниҳоят нураҳиш аст.

Вақте ки мероси бокигузоштаи Гулшанӣ меғӯем, мо осори илмӣю адабӣ ва фарҳангии ба мерос мондаи ӯро дар назар дорем.

¹ С. Айний. Куллиёт, ҷ. 7. с. 22.

² Мухтарам. Тазкирату-ш-шуаро, сах. 314.

³ С. Айний. Куллиёт, ҷ. 7. с. 22.

Гулшанӣ аз худ як силсила анъор, иборат аз чанд газалу абёти чудогона ва асаре бо номи «Таърихи ҳумоюн» боқӣ гузонтааст, ки сари ин мавзӯ муфасссалтар истода мегузарем.

Аз чанд газалу абёти чудогона, ки ёдовар шудем, як қисмашон дар «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мӯхтарам, «Тазкори анъор»-и Садри Зиё, «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айнӣ ва инчунин «Таърихи ҳумоюн»-и худи муаллиф сабт гардидааст.

Дар баҳо додан ба ашъори ӯ назарҳои муаллифони маъхазҳо гуногунанд. Аз ҷумла, муаллифи «Тазкирату-ш-шуаро», вақте аз Гулшанӣ ва ашъори ӯ сухан меоварад, мегӯяд: «Аз найи қаламаш қиввои наботӣ шакаррез ва аз файзи табъаш гунҷаи гулшан саҳархез, аз пораҳои содаваши саҳни чаман гулчини сурхрӯй ва аз қатраҳои мидодаш шоҳи сунбул дар тахвили хушбӯй, аз шукуфтагӣ хотираш дар табъи гулшан кушода ва аз хурраи табъаш меъҷари чин аз қабҳаи гулҷа ғйгода»¹ ва байти зерини Гулшаниро меоварад:

Гулшанӣ, булбул агар бошад дар ин бустон, чӣ бок,
Ҳар кӣ медонад, ки то гул ҳаст, булбул Гулшанист².

Мӯхтарам дар ҷои дигар ашъори Гулшаниро васф карда, мегӯяд: «Ин ашъори рангоранг, ки чун таровати гулшану латофати гул диданӣ ва шуниданист, аз гулдастабандиҳои гулшани табъи Гулшанист:

Эй оразат шукуфта ба хубӣ чаман-чаман
В-эй зулфи таргашта, ҳаме чин-чин, шикан-шикан.

Сар то ба пой мулки ҷаҳон Гулшанӣ давад,
Дарёфт ин ки аз ҳама хубон ҳасан-ҳасан».³

Мӯхтарам ду байти дигарро низ меовараду мегӯяд, ки ин фард низ аз ӯст:

Бар сари хоки рақиб ар гузарӣ, хурсандам,
Шояд аз оташи рухсори ту гӯраш сӯзад⁴.

¹ Мӯхтарам. Тазкирату-ш-шуаро, сах. 314.

² Ҳамон ҷо, сах. 314.

³ Ҳамон ҷо, сах. 314.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 314.

Валаҳу (ҳамчунин аз ӯст)

Мардумон занҳои худро саллабандон мекунад,
Ҳочитӯпиро зани ӯ саллабандон мекунад¹.

Садри Зиё низ аз Гулшанӣ ва ашъору табъи равони ӯ сухане чанд оварда, бузургнашро тавсиф мекунад. Ӯ мегӯяд: каломаш ба софӣ чу оби равон асту шеъраш дилкашу дилнисанд, ҳаёлоташ рангин, суханаш пур аз дурру гуҳар ва рангу бӯ:

Хаёлоти рангини он неххӯ
Чу гулшан бувад соҳиби рангу бӯ.
Зи ороиши табъ ин Гулшанӣ
Кухан боғи маънӣ кунад гулшане.
Ба ҳар ҷо, ки табъаш шавад гулфишон,
Чу гулшан шавад маҷлис аз табъи он.
Мазомини ашъори он некфан
Шукуфта диле дар риёзи сухан.
Бувад боғи маънӣ тароватшиор,
Аз ӯ ҳамчу гулшан ба вақти баҳор.
Хаёлаш бувад гулшану андар он
Каломаш ба софӣ чу оби равон.²

Бар замми ин ӯ боз чанд ғазалу абёти пароканда ва як қасидаи Гулшаниро, ки ба амир Абдулаҳад бахшида шудааст, месоварад.

Банда салоҳ дониستم, ки шеърҳои дар «Тазкори ашъор» омадаро ба пуррагӣ биоварам, то ин ки агар хонандаи нуктасанҷ хоҳиши бо ашъори Гулшанӣ шинос шуданро доншта бошад, ба мушкилиие мувҷеҳ нагардад. Сониян, ҳуди хопанда метавонад бевосита бо шеърҳои боқимондаи Гулшанӣ ошно шаваду худ қазоват кунад, ки назми ӯ дар кадом поя қарор доштааст:

¹ Мухтарам. Тазкирату-ш-шуаро, сах. 314.

² Тазкирани ашъор, сах. 188.

Ба отаи афканад лаъли лабат лаъли Бадахшонро,
Қади сарви ту бинишонад зи по сарви гулистонро.
Маро савдон зулфайни ту охир кард савдой,
Парешонхотирам, то дидам он зулфи парешонро.
Маҳи афлюк ҳар шаб аз рухи моҳи ту мегардад,
Ба таб афканда хуршеди рухат хуршеди тобонро.
Шавад мушки Хито ночиз пеши зулфи мушкинат,
Кунад хомӯш шамъи оразат шамъи шабистонро.
На танҳо Гулшанӣ аз ҳаҷри рӯят доғ дар гулшан,
Ба ранги лола аз ишқи ту дидам лоларӯёнро.

* * *

Рухат зи чӯши назокат гули ҳамешабахор,
Ба обу ранг ду рӯи ту равнақи гулзор.
Ҳаёги ман зи лабат би-л-гудувива-л-осол,
Бақои ман зи рухат би-л-айшийи ва-л-ибкор.
Марост лаъли ту хуштар зи рустаи Қаршӣ,
Марост рӯи ту беҳтар зи кулчаи ширдор.
Тафохури ту зи хубон, зиҳӣ, ту ширингӯй,
Тазоюди ту зи чонон, зиҳӣ ту, ширинкор.
Чунон ба хусн расоӣ, ки ҳар кӣ мебинад,
Чу зарра ба орази меҳри ту мешавад хушдор.
Агар гу пул нахӯрӣ, хуш ба ҳоли ман, варна
Маро зи камбағалӣ нест дирҳаму динор.
Намеравад зи ҳаёлам ҳавои ҳолу хатат,
Ба даҳр Гулшанӣ то ҳаст ранги лайлу наҳор.

* * *

Шаб зи май орази гулгуни ту тобанда шавад,
Бандаи рӯи чу моҳат маҳи тобанда шавад.
Гар ту аз хона бурун оӣ ба ин рӯи чу меҳр,
Моҳ аз дидани рухсори ту шарманда шавад.
Маҳфили шарм зи рухсори ту гардад шаби базм,
Ҳамчу анҷум, ки зи хуршед пароканда шавад.
Хун хӯрад гул ба чаман аз гули рӯят ҳар дам,
Сарви озод ба сарви қади ту банда шавад.
Сӯи гулшан агар оӣ ту, ба ин наргиси чашм,
Наргис аз чашми ту дар пеш сарафканда шавад.
Гулшанӣ, кандани дил аз дилу ҷон осон нест,
Нест мумкин, ки дил аз ишқи ту барканда шавад.

* * *

Чун меҳр биё чодари заррин ба сар андоз,
Бишпину сарандоз зи сари худ зи сар андоз.
Биимо рухи чун меҳру фикаи гулгула дар шахр,
Сад валвала бар Ховару бар Бохтар андоз.
Лабро бирасон бар лаби он чоми лаболаб,
Чойи газак аз нукли лабонат шакар андоз.
Гоҳе бинамо дар дили шаб талъати хуршед,
Аз сунбули тар ҳола ба даври камар андоз.
Дар сахни чаман гашта чамон нӯши чамона,
Сад фитна ба гулшан санами фитнагар андоз.
Бедоди ту то чанд, ҷафоҳои ту то кай?
Ии хона зи бунёд кану хона барандоз.
Гар шуд талаф аз ҳаҷри ту сад Гулшанӣ имрӯз,
Ғамгин машав аслан, ба қазову қадар андоз.

* * *

Сарвари хубони ман, сарви хиромони ман,
Сарви хиромони ман, сарвари хубони ман.
Қуввати имони ман, бўси лаби лаъли ту,
Бӯси лаби лаъли ту қуввати имони ман.
Меҳри дурахшони ман шаъшааи рӯи туст,
Шаъшааи рӯи туст, меҳри дурахшони ман.
Дидаи ҳайрони ман мунтазири васли ту,
Мунтазири васли ту дидаи ҳайрони ман.
Гулшану бустони ман нест ба чуз рӯи ту,
Нест ба чуз рӯи ту гулшани бустони ман.

* * *

Қасида ғӣ талаби сулгон

То хомаам ба сафҳаи коғаз сарир кард,
Назме рақам ба шукри суроғи амир кард.
Дил дар замир дошт таманнои мавқабат,
Лутфан суроғи банда зи мо ғӣ замир кард.
Ин шуд сабаб, ки хомаи ман ин қасидаро,
Фавран рақам ба мадҳи ту ҳамчун дабир кард,
К-эй зубдаи замона в-эй умдаи Бухор,
Ҳақ зоти дилписанди туро дилпазир¹ кард.

¹ Дар матн: дилписанд.

Бо тахту рахту бахт туро беадил сохт,
Бо фарру иззу чоҳ туро беназир кард.
Толеъ намуд кавкаби бахти туро чу меҳр,
Ҳамчун суҳо адӯи туро пас нақир кард.
Шоҳо, ба коргоҳи ҷалоли ту субҳу шом,
Таъзим меҳри ховару бадри мунир кард.
Аз тораки ту ёфт шараф тоҷи хусравӣ
В-аз мақдами ту фахр ба гетӣ сарир кард.
Ин содиқулақида на танҳо ғуломи туст,
Ҳасдиқи бандагии ту ҷамъи касир кард.
Танҳо на Гулшанӣ ба дуои ту субҳу шом
Афзун аз фақирӯ дабириу вазир кард.
Ман дар ҳазизи¹ хоку ту дар авчи осмон,
Мадҳи туро чӣ гуна тавон ин ҳақир кард.

* * *

Эй оразат шукуфта ба хубӣ чаман-чаман
В-эй зулфи саркашат ҳама чин-чин, шикан-шикан.
Сар то ба нойи мулки ҷаҳон Гулшанӣ бидид,
Дарёфт ин ки аз ҳама хубон ҳасан-ҳасан.

* * *

Ин дунбаи лахт-лахт баҳ-баҳ чӣ накӯст,
Ҳар кас, ки бидод танга, ин дунба аз ўст.
Ин бача магар, ки бачаи қассоб аст,
Аз дунбаи лахт тангаро дорад дӯст.

* * *

Ҳар духтараке, ки бо ту шуд рӯй ба рӯй,
Ҳаргиз надихад иҷозати ақд ба шӯй.
Шояд, ки расад зи гардиши чарх туро,
То мурданаш аз ғамат намесозад шӯй.

* * *

Ба сари хоки рақиб ар гузарӣ, хурсандам,
Шояд аз оташи рухсори ту гӯраш сӯзад.

* * *

Мардумон занҳои худро саллабандон мекунанд,
Ҳочитӯпиро зани ӯ саллабандон мекунад.

¹ Ҳазиз - қисми поёни чизе, пасти, нишебӣ.

Ва ҳамчуни мухаммаси зебои Мулло Назруллоҳи
Урок, мутахаллис ба Лутфиро бар газали зебои Гулшанӣ, ки
мағлаш

Ба оташ афканад лаъли лабат лаъли Бадахшонро,
Қади сарви ту биншонад зи по сарви гулистонро -
аст, меоварем:

Мухаммаси Лутфӣ бар газали Гулшанӣ

Зи оташ вораҳонад ҳусни ту оташпарастонро,
Барад имону дин зулфу рухат ҳам дину имонро,
Кунад ночиз ёкути лабат ёкуту марҷонро,
Ба оташ афканад лаъли лабат лаъли Бадахшонро
Қади сарви ту биншонад зи по сарви гулистонро.

На расвои халоиқ гаштаам расвои расвое,
Таманнои висолат карда ин дилро таманное.
Ба танҳо гуфтам аз дасти ғамат дар кунҷи танҳой,
Маро савдои зулфайни ту охир кард савдой,
Парешонхотирам, то дидам он зулфи парешонро.

Қади дилхоҳи сарв аз қадди дилхоҳи ту мегардад,
Дили огоҳ аз чони дилогоҳи ту мегардад.
Шукӯҳи чоми Чам аз ҳусни чамҷоҳи ту мегардад,
Маҳи афлок ҳар шаб аз руҳи моҳи ту мегардад.
Ба таб афканда хуршеди рухат хуршеди тобонро.

Бувад оини бедодӣ шиору расму оинат,
Барад ғамкину вазъу ҳўй ҳўю вазъу тамкинат,
Шавад пурчин ба чунбиш нофа аз зулфи пур аз чинат,
Шавад мушки Хито ночиз пеши зулфи мушкинат,
Кунад хомӯш шамъи оразат шамъи шабистонро.

На раҳзан гашт Лутфиро ду чашмат раҳзани раҳзан,
Зи ишқат гулханӣ гаштанд гулрӯёни ин гулхан.
Ба танҳо доғи шавқат музмар аст, эй маҳ, на танҳо ман,

На тањҳо Гулшани аз ҳаҷри рӯят доғ дар гулшани,
Ба ранги лола аз инқи ту дидам лоларӯёро.¹

Ин мухаммас гувоҳи он аст, ки ҳамзамонони Гулшани ба ашъори ӯ таваҷҷӯҳ зоҳир месохтанд.

Чунон ки мушоҳида кардем, ҳам Мӯхтараму Садри Зиё ва ҳам Лутфӣ Гулшаниро чун шоири тавоно ва соҳибистеъдод таъсиф кардаанд. Устод С. Айни бошад, дар ҷодаи баҳо додан ба мақому мартабаи шеърӯ шоирии Гулшани назари худро дорад ва ба ҳамаи андешаҳои ин се нафарро ҷонибдорӣ мекунад. Ҳарчанд ӯ мегӯяд, ки «Содиқхоҷа шеърро равои менавишт», аммо дар ҷои дигар менависад, ки: «... услуб ва таъбирҳои ҳама кӯҳна ва обшуста буда, аз нуқтаи назари шеършиносии имрӯза ӯро шоири хуб гуфтан мумкин нест».²

Чунон ки мушоҳида менамоем, назарҳо доир ба шеъри Гулшани гуногун мебошанд ва ҳар кадоме аз ин донишмандон ончиро гуфтаанд, ки бояд мегуфтанд.

Дар ҳақиқат, чун нек назар кунед, дар асоси ин чанд ғазалу абёте, ки аз Гулшани боқӣ мондааст, метавон гуфт, ки шеъри ӯ дар муқоиса бо ашъори дигар шоирони ҳавзаи Мовароуннаҳри солҳои навади асри XIX ва ибтидои асри XX хуб аст, ҳоса дар замоне, ки ҳамагон волеҳу шайдои ашъори Бедил буданд аз дунболи ӯ мерафтанд. Талаботи шеърӯфаринии он замон ҳамчунон буд. Баҳои Садриддин Айни ба Гулшани ва шеъри ӯ бошад, андешаҳои, ки охириҳои нимаи аввали асри XX, яъне вақти навиштани асари машҳури «Ёддоштҳо» ба миён омадааст. С. Айни бешак вобаста ба «талаби замон» чунин изҳори ақида мекунад. Зеро ду даҳсола пештар С. Айни «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро ба ҷои расонда, дар қатори дигар шоирони мовароуннаҳри аз Содиқхоҷа Гулшани Бухорӣ низ ёд карда буд. Ӯ дар ин асар ду ғазали зебои Гулшаниро ба сифати намунаи шоиста оварда, доир ба ҳусну қубҳи ашъори шоир ҳарфе намегӯяд.

Ҳамин аст баҳои донишмандони пешин дар мавриди ашъори Содиқхоҷаи Гулшани Бухорӣ.

¹ Ғазкори ашъор, сах. 189-193.

² С. Айни. Куллийет, ҷ. 7, с. 22.

Ҳамон навъе ки дар боло ниора шуд, муҳимтарин ва ҷонибтарин асаре, ки аз Содиқхочаи Гулшанӣ то ба замони мо боқӣ мондаасту номи муаллифро зинда нигоҳ доштааст, асарест бо номи «Таърихи ҳумоюн» - барҷастатарин очерки таърихиву ҷуғрофияву адабиву фарҳангие, ки моро бо истифати сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданияи вилоятҳои аморати Бухорои нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX ошно месозад.

Бояд гуфт, ки ҳар маълумоти муҳиму саҳеҳе, ки оид ба рушору осор ва махсусан чунин асари барҷастаи таърихӣ-ҷуғрофӣ Содиқхочаи Гулшанӣ пайдо кардем, аз ҳуди «Таърихи ҳумоюн» ба даст меояд. Донишмандони охириҳои асри XIX ва ибтидои асри XX, аз ҷумла муаллифони маъхазҳо доир ба мавзӯи мазкур ба ҷуз чанд ишора ҳарфи бештаре нагуфтаанд. Аз ҷумла, Садри Зиё дар тазкираи хеш ду байт меоварад, ки дар он порча асари ҷуғрофию таърихӣ доштани Содиқхочаи Гулшанӣ зикр ёфтааст:

Ба баъзе улуме, ки дорад умум,
Баровард номе ба ҳар марзу бум.
Ба нақли ҳикоёти Тифлису Рум
Бувад майли у бештар аз улум.¹

Ва ё «илми ҷуғрофияро бағоят дӯст медошт»² (Гулшанӣ – Ҷ. Н.) гуфтани Садриддин Айний низ ишора ба ҳамин маънист.

Аз ин асар то ба замони мо танҳо як нусха боқӣ мондааст, он нусxae, ки бо дасти ҳуди Содиқхочаи Гулшанӣ китобат шудааст (яъне мусаввадаи «Таърихи ҳумоюн»).

Дастнависи «Таърихи ҳумоюн» саргузашти ачибе дорад. Аз таърихи таълифи ин таърихнома устод С. Айний хуб вокиф буданд. Ба қавли устод Садриддин Айний дар «Намунаи адабиёти тоҷик», ин асар соли 1910, яъне баъди ғавти Содиқхочаи Гулшанӣ, ба дасти яке аз ворисони ӯ Мирзо Насруллоҳ ном кӯшбеги амир Олимхон меафтад. Вале баъдтар бар асари воқеаи Колесов (хучуми нобарори ӯ 2

¹ Тазкори ашъор, сах. 188.

² С. Айний. Куллийет, ҷ. 7, сах. 22.

Ҳарти соли 1918 ба Бухоро) дастхат мафқуд мегардад. С.Айнӣ навиштааст: «Содиқхоҷаи Гулшанӣ... мамлакати Бухороро сар то сар масоҳат карда, ба забони форсӣ ҷуғрофиёи муфассале навишта буд. Мусаввадаи ин китобро баъд аз ҷиғоти Гулшанӣ аз ворисонаш Насруллоҳи Қўшбегӣ гирифт. Ҳамонро дар соли 1918 талаф шудааст, ки ҳоло дар миён нааст»¹.

Ҳарчанд устод С. Айнӣ бо таассуф дар хусуси аз байн рафтани асари «ҷуғрофиёи муфассал»-и («Таърихи ҳумоюн»-ро дар назар дорад-Ҷ. Н.) Содиқхоҷаи Гулшанӣ хабар дода бошад ҳам, хушбахтона, ин асари ҷолиб баъди чихилу як соли мафқуд гардидагаш пайдо шуд (албатта, баъди панҷ соли раҳлати устод С. Айнӣ).

Нусхаи мазкур аз Бекназар Аҳмадов ном шахсе 21 апрели соли 1959 харидорӣ шудааст ва ҳоло дар Ганҷинаи дастанависҳои шарқии Институти шарқшиносӣ ва мероси ҷаҳонии АИ Тоҷикистон зери рақами 2968 нигоҳ дошта мешавад.

«Таърихи ҳумоюн» асарест, ки бо наср навишта шудааст ва баъзан абёти ҷудогона ҳам оварда мешавад. Забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамоно давр, яъне забони муҳити ҷамъии Мовароуннаҳр дар қарни нуздаҳ ва ибтидои қарни бист аст. Чун муаллиф аз калимоти ибороти арабӣ зиёд истифода кардааст, ҳангоми хондан барои хонандаи одии имрӯз баъзе душвориҳои забонӣ пеш меоянд.

Нусхаи дастанависи «Таърихи ҳумоюн» бо байти арабии

Кафо ли-л-маръи иззан ва-фтихоро,
Би ан қад кона масвоҳу Бухоро.²

(Зи фаҳр ин бас бувад марди Худоро,
Ки бошад меҳанаш мулки Бухоро - Ҷ. Н.)
шурӯъ мешавад. Сипас феҳристи мавзӯоти китоб оварда мешавад, ки он иборат аз муқаддима ва нӯҳ мақола мебошад. Дар муқаддима муаллиф баъди сипосу ситоиши Офаридгор ва ниёишу дуруд бар ҳабиби Ё Муҳаммад (с) сабаби

¹ С. Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. - Москва, сах.461.

² Таърихи ҳумоюн, в 1.Шарҳи байт: барои мард ҳамин қадар иззату ғиғтихор бас аст, ки дар воқеъ Бухоро ҷойгоҳаш бошад.

нависитани китобро баён карда менависад, ки китоб «бар ҳашт мақола ба адади иёлоти Бухорои Шариф тартиб намудам»¹.

Ҳарчанд Гулшанӣ асарашро иборат аз ҳашт мақола метӯяд, дар асл нӯҳ мақола аст, ки онҳо дар асар ба ин тартиб омадаанд: Мақолаи аввал дар зикри иёлоти Бухоро, мақолаи дуюм дар зикри иёлоти восеаи Миёнкал, мақолаи сеюм дар зикри иёлоте аз тавобеи Бухорои Шариф, ки он иёлоти Лаби об аст, мақолаи чаҳорум дар баёни иёлоти вилояти Қаршӣ, ки онро дар кутуби салаф шаҳри Нахшаб ва шаҳри Насаф низ мехонанд, (мақолаи панҷум – Ҷ. Н) зикри иёлоти Кеш алмашхур ба Шаҳрисабз, иёлоти шашум аз иёлотиҳои Бухорои Шариф иёлоти Ҳисори Шодмон аст, мақола: иёлоти ҳафтум аз иёлоти Бухорои Шариф иёлоти Хатлон аст, иёлоти ҳаштум аз иёлоти Бухоро иёлоти Қаротегин аст, мақолаи нӯҳум зикри иёлоти Қалъаи Хум, яъне Дарвоз.

Чаро мақолаҳои асар чунин номгузорӣ шудаанд? Барои он ки нусхаи «Таърихи ҳумоюн» сиёҳнавис аст ва Гулшанӣ бо сабаби номаълуме, шояд аз бевафоии умр натавонистааст, ки онро таҳриру тасҳех кунад.

Сониян, қасидае дар мадҳи амир Абдулаҳад иборат аз 19 байт, дар саҳифаи аввали китоб дарҷ гардидааст, ки он аз оғоз то анҷом васфи амир асту таъкиди садоқати муаллиф ба ӯ.

Баъди қасида се варақ ҳолӣ мондааст, ки шояд мусанниф минбаъд чизеро илова кардан мехостааст.

Худи асар бо «Бисми-л-Лоҳи...» ва ибороту каломи «Алҳамду ли-л-Лоҳи-л-лазӣ аллама-л-инсона мо лам яълам; ва-с-салоту ва-с-салому ало ҳабибиҳи Муҳаммадин ҳува сайиду-л-араби ва-л-аҷам ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва ҳулафоиҳи ва саллам»² оғоз меёбад.

Дар ҳар яке аз нӯҳ мақолаи китоб яке аз вилоятҳои Бухорои Шариф тасвир гардидааст. Дар саҳифаи охири «Таърихи ҳумоюн» бошад, номҳо ва шумораи сокинони ҳамаи он вилоятҳо оварда шудаанд.

¹ Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн, в. 7.

² Сипосу ситоиш Худойро, ки одамиро он ҷӣ намедонист, омӯхт ва шиёншу дуруд бар ҳабиби ӯ Муҳаммад – хочаи Арабу Аҷам ва бар ҳонадону ёрону чонишинони ӯ бод.

Дар қараёни омӯхтани зиндагиномаи Содиқхочаи Гулшанӣ маълум гардид, ки ӯ аз падимон, аниқтараш қаровулбекни амири Бухоро Абдулахад (1885-1910) будааст. Аз ин ҷиҳат ин марди соҳибмақому соҳибкалом имкони зиёди сафару ба даст овардани маълумоти мӯътамадро дошт ва аз ҳуди асар ҳам бармеояд, ки ин китоб дар асоси мушоҳидани бевоситаи муаллиф, ахбору нақлу ёддоштҳою хотироти баъзе шахсони бопуғуз ва ҳамчунин истифодаи асарҳои зиёди шимиву таърихиву фарҳангӣ навишта шудааст.

Чӣ сабаб шудааст, ки Содиқхочаи Гулшанӣ маҳз чуни як асари ҷуғрофиёю мардумшиносӣ, иқтисодиву таърихӣ ва фарҳангиро таълиф намудаасту номашро «Таърихи ҳумоюн» гузоштааст?

Ба ин саволҳо ҳуди Содиқхочаи Гулшанӣ возеҳу равшан ҷавоб додааст: «Чун соли бисту панҷум аз ҷулуси (ба тахт нишастани –Ҷ.Н.) ҳумоюни ҷаноби оӣ амиру-л-мӯъминин ва имому-л-муслимин наздик шуд, хостам, ки ба ёдгори соли мазкур китобе таълиф намоям, ки ёдгории соли бисту панҷ аз ҷулуси ҳумоюн гардад. Чун ҷулуси ҳумоюни ҷаноби оӣ, амиру-л-мӯъминин Сайид Амир Абдулахадхон ба тахти аморат ва арикаи (курсии фоҳири–Ҷ. Н.) салтанати Бухорои Шариф таърихи санаи 1303 ҳ. (1885 мелодӣ) ҷулуси ҳумоюн намуданд, ин соли фаррухмаол, ки санаи 1328 ҳиҷрии набавӣ мебошад, ҷулуси ҳумоюни ҷаноби олиро бисту панҷ сол мешавад. Аз ин ҷиҳат бо вучуди адами бизоату лаёқат шурӯӣ дар ин мақсади ақсо ва матлаби аъло намудам, мутаваккилан ала-л-Лоҳ ва ин китобро ба муносибати таърихи ҷулуси ҳумоюн будан «Таърихи ҳумоюн» ном ниҳодам».¹

Ҳамчунин Содиқхочаи Гулшанӣ ин андешаро дар қасидае, ки «дар мадҳи амиру-л-мӯъминин ва имому-л-муслимин ҷаноби оӣ, аз натоиҷи табъи мусаннифи ҳоза-л-китоб ал-мусаммо ба «Таърихи ҳумоюн» аз ҷиҳати манзур намудани китоб»² овардааст, ба ин тариқ изҳор мекунад:

Хостам аз баҳри соли бисту панҷум аз ҷулус
Ёдгоре то нависам, монад аз ман ёдгор.

¹ Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн в.2-3.

² Ҳамон ҷо.

Гарчи корам нест, сидкам шуд гиребонгири ман,
 Кори ман сидкӣ бувад андар ниҳону ошкор.
 Хомаро андар банон бигрифта, з-он аз рӯи сидк
 Кардаам ин хидмати олӣ ба сар ман хомавор.
 Банда «Таърихи ҳумоюн»-ро навиштам, то шавад
 Баҳри соли биступанҷум аз чулусат ёдгор.
 Гар чулусатро шумор, имсол бошад бисту панҷ,
 Баъд аз ин бодо туро соли чулусат бешумор.¹

Тибқи маълумоти Содиқхочаи Гулшанӣ, сабаби дигари таълифи асар он будааст, ки чанд даҳсолаи охир дар мавзӯи таъриху ҷуғрофиёи қаламрави аморати Бухорои Шариф ҳама чизе нанавишта буд, ки муаррифномаи вазъу рӯзгори ин кишвар бошад. Сониян, охирин асари ҷуғрофӣ ба аморати Бухоро бахшидашуда ҳаштоду шаш сол пеш таълиф ёфта буд, ки он ба вазъи ин давраи Бухоро рост намеомад ва ҷавобгӯи ҳамаи зиндагии Содиқхочаи Гулшанӣ набуд. Зеро бисёр ҷиҳатҳои мавзёҳо мисли Шаҳрисабзу Ҳисору Хатлону Қаротегину Дарвоз буданд, ки баъдҳо тобеи аморати Бухоро гирифта буданд. Содиқхоча менависад: «Чун дар баъзе авҷоти таърихи «Қомусу-л-аълом»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам, умуман ва мавориди Бухоро ва тавобеоти онро, ҳамаҷун чун фозили онифу-з-зикр (мазкур - Ҷ. Н) баёни ҷуғрофӣи Бухороро аз рӯи қавли Мендурф ном сайёҳи исавӣ, ки дар санаи 1820 мелодӣ, ки мутобиқи санаи 1228 ҳиҷрӣ аст, омада, Бухорои Шариф ва тавобеоти ғайри онро сайёҳат менамуда, ҷуғрофиёи онро тахминан навиштааст, баён менамояд. Ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабз ва Ҳисору Хатлон ва Қаротегину Дарвоз ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи давлати Бухорои Шариф навиштааст. Ва низ дар ин муддат Бухоро явман-фа-явман (рӯз ба рӯз - Ҷ. Н.) дар тараққиву тазоюди рӯй ниҳодааст. Аз ин ду ҳаҷат тафовути бисёр ҳосил мебардад. Лихозо (аз ҳамин рӯ-Ҷ. Н.) ба хотири ин ҳақир хутур (ба ёд омадан - Ҷ. Н.) мекард, ки таърихе таълифу тасниф шавад, ки мутобиқи ин аср ва

мувофиқи ин замон бошад, то ки таърихи он равшан ва ҷуғрофиёи он мубарҳан (бо далелу бурҳон – Ҷ. Н.) гардад».¹

Аз маълумоту ишороти сершумори дар «Таърихи ҳумоюн» ҷойдошта бармеояд, ки Гулшанӣ меҳостааст ба муносибати бисту панҷсолагии бар тахти салтанат нишастани амир Абдулаҳад асари таърихиву ҷуғрофие навишта, вазъи онвақтаи давлати Бухоро тасвир намояд. Асар бояд ба тарзе таълиф ёбад, ки қабули хосу ом гардад ва онро рӯзи баргузории ҷашн чун армугон ба амир пешкаш кунад. Ҷулуси Абдулаҳад ба тахти подшоҳӣ соли 1303х/ мутобиқ ба соли 1885 мелодӣ сурат гирифта буд. Барои амалӣ гардидани ин нияти худ Гулшанӣ борҳо ба вилоёти тобеи Бухоро сафар карда, маводи заруриро ҷамъоварӣ намуда буд.

Ӯ дар асараш бештар ба баёни масъалаҳои зерин диққат додааст: мавзеи ҷойгиршавии иёлатҳо (вилоятҳо) дар нисбати шаҳри Бухоро, миқдори аҳолии онҳо, масофаи роҳ аз маркази вилоятҳо то шаҳри Бухоро, маҳсулоти асосие, ки дар ин ё он вилоят истеҳсол мегардад, зикри қавмҳои, ки дар ин ё он вилоят зиндагӣ мекунанд ва машғулияти касбу кори онҳо, миқдори масоҷиду макотиб, талабаҳо, ҳаммомҳо, мазорҳо, урфу одати сокинони ин ё он вилоят, боигариҳои табиӣ ин ё он вилоят, аз кадом ноҳияҳо иборат будани онҳо, вазъи обу ҳавои ҳар як вилоят ва ғайра.

Аз маълумоте, ки дар асар гирд оварда шудааст, бармеояд, ки «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ барои омӯхтани таъриху ҷуғрофиёи иқтисодии нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX давлати Бухорои Шариф (ки Тоҷикистони кунунӣ низ ба он дохил мегардид), аз ҳар ҷиҳат сарчашмаи муҳиму пурарзиш ҳисоб меёбад. Маълумоти Гулшанӣ оид ба шумораи мадрасаҳою талабаҳои онҳо дар Кӯлобу Балҷувону Ҳисор ва мавзёҳои дигари кӯҳистон хато будани ақидаи то кунун дар илми таърихшиносии тоҷик ҷойдоштаро роҷеъ ба саросар бесавод будани мардуми тоҷик то Инқилоби Октябр собит месозад.

Ба ҳамин тариқ, Содиқхочаи Гулшанӣ таълифи асари мазкурро соли 1327 ҳиҷрии қамарӣ / мутобиқ ба соли 1909 мелодӣ ба анҷом расонидааст. Худи ӯ дар ин хусус мегӯяд:

«Ал-ҳамду ли-л-Лох, ки ин китоби мусаммо ба «Таърихи ҳумоюн» дар явми якшанбе, охири шаҳри рамазону-л-муборак дар шаҳри Бухорои Шариф дар санаи 1327 ба итмом расид»¹.

Ва синас дар зери унвони «Таърихи тасниф ва итмоми китоб аз натоиҷи таъби мусанниф» ҳафт байт оварда шуда, сабаби навишта шудани асар ва соли таснифу таърихи анҷоми таълифи китоб баён карда мешавад:

Кард Содикхоҷа тасниф ин китоб,
Мушгамил бар чанд фаслу чанд боб.
Баҳри таълифаш сабаб пурсӣ агар,
Медиҳад фавран мусанниф ин ҷавоб:
Шуд зи бас наздик соли бисту панҷ,
Аз ҷулуси хусрави олиҷаноб,
З-он ба соли биступанҷум аз ҷулус
Ёдгоре ман навиштам ин китоб.
Шояд ӯ мақбули шоҳаншаҳ шавад,
Бар муроди хеш гардам комёб.
Пурсад ҳар кас соли таснифаш агар,
Баҳри таърихаш чунин гӯям ҷавоб:
Бо ҳаёи бениҳоят Гулшанӣ,
Зад рақам «таснифи Содик» ин китоб.

Ҳамчунин яке аз дӯстон ва мухлисони Содикхоҷа бо номи Сайид Аҳмади Васлӣ абёте чанд дар китоб дарҷ намуда, аз Гулшанӣ ва заҳмату бедорхобиҳои ӯ дар тавлиди ин асар ёд мекунад. Ӯ баъди сипосу шукргузорӣ моддаи таърихи анҷоми ин асарро ба риштаи назм кашидааст:

Пайи таҳқиқи таърихи Бухоро
Дури носуфтаеро Гулшанӣ суфт.
Баёни ҷумла булдону қуро кард,
Ба ҳар кас сайри ин гулзор шуд муфт.
Басе қулфат кашиду кард таҳқиқ,
Пайи тасниф ӯ шабҳо намехуфт.

¹ Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн, в. 259.

Биҳамди-и-Моҳ китоби дилкушо ғашт,
Ба ҳусни лафз шуд маънии ӯ чуфт.
Зи рӯи юми Васлӣ соли таълиф
«Ба таърихаш «зиҳӣ чуғрофиё» гуфт»¹.

Дар мисраи охири ин порчаи манзум ӯ «зиҳӣ чуғрофиё»-ро, ки аз рӯи ҳисоби абҷад ба 1327 рост меояд, моддаи таърихи таълифи китоб ёфтааст.

Маълум аст, ки таълифи «Таърихи ҳумоюн» соли 1327 ҳиҷрии қамарӣ, мутобик ба соли 1909 мелодӣ ба анҷом расидааст, ки як сол қабл аз биступанҷсолагии чулуси амир Абдулаҳад мебошад. Хоҳиш ва саъю кӯшиши Содиқхоҷаи Гулшанӣ низ ҳамин буд, ки асар ба муносибати чашни 25-солагии бар тахт нишастани Абдулаҳад ба дасти ӯ бирасад. Аммо бо сабабҳои ба мо номаълум муаллиф натавонистааст асари таълифкардаашро пешкаши амир гардонад.

Ҷозили арҷманд Амрияздон Алимардонов сабаби ба дасти амир Абдулаҳад нарасидани асарро чунин шарҳ додааст: «Аммо бо вучуди дар соли 1909 анҷом ёфтани таълифи китоб ба сабаби ба мо номаълум ба амир пешкаш кардани он ба Гулшанӣ муяссар намегардад. Шояд сабаби ин дар он бошад, ки муаллиф пештар аз фаро расидани рӯзи чашни мазкур аз олам гузаштааст».²

Ва шояд ин далели бозътимодтар бошад, ки таълифи асар дар соли 1327 ҳиҷрий / 1909 мелодӣ ба анҷом расидааст, вале он дар шакли мусаввада ва таҳрирталаб буда, дар чунин шакл пешкаши амир гардондани он аз имкон дур буд. Ва боз мставон гуфт, ки шояд Гулшанӣ фурсати таҳриру ба асар даровардани ислохотро низ пайдо накард. Ва ё шояд яке аз сабабҳои асосӣ он бошад, ки пеш аз фаро расидани рӯзи чашн Гулшанӣ оламои падруд гуфт ва ғайра.

Дар ҳақиқат, вақти мутолаа маълум мегардад, ки дастнависи «Таърихи ҳумоюн» мусавадда аст ва печ дар печҳои зиёди таҳрирталаб дорад. Ҳатто баъзе факту рақаму маълумоту хабарҳои шифоҳие дар китоб сабт гардидаанд, ки сари онҳо тааммулу андеша мебояд намуд. Хусусан дар шарҳу

¹ Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн, в. 261.

² А. Алимардонов. Нусхаи калами «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ, сах. 16.

баёни авзои баъзе мавзею қасабаҳои вилояти Бухорои Шарқӣ, зеро Гулшанӣ дар «Таърихи ҳумоюн» на танҳо он чиро меоварад, ки вақти мусофират ва сайру саёҳат дидааст мушоҳада намудааст, балки ӯ аз ривоёту шупидаҳо низ зиёд истифода кардааст ва ҳикмате машҳур аст, ки «шунидан кай бувад монанди дидан».

Ба ҳамин тариқ, нусхаи ягонаи «Таърихи ҳумоюн»-и Содиқхочаи Гулшанӣ, ки ба муносибати 25-солагии чулуси амир Абдулаҳад соли 1327 ҳиҷрӣ / мутобиқ ба соли 1909 мелодӣ дар шакли мусаввада ба анҷом расонида шудааст, ба сабаби фавти муаллиф то охир бе таҳрир мондаву ба дасти мамдӯх нарасидааст.

Барои нишон додани асолати матни «Таърихи ҳумоюн» ба хатти кириллӣ акси комили дастнависи форсӣ низ оварда мешавад, то муҳаққиқоне, ки бо хатти кириллӣ ошноӣ надоранд, битавонанд ба акси нусхаи асл муроҷиат намоянд. Ҳамчунин дар паҳлӯи ҳам оварда шудани матни форсӣ ва баргардони он ба хатти кириллӣ имкон медиҳад то муҳаққиқон дар мавридҳои зарурӣ матнҳои форсӣ ва тоҷикиро бо ҳам муқоиса намуда, ба душвории хониши матни форсӣ ва баргардони он ба хатти кириллӣ ва хатоҳои матни форсӣ низ пай баранд.

Умед дорем, ки ин асар қобили қабули аҳли назар қарор бигирад ва дар шинохти минтақа, хоса сарзамини тобей Бухорои Шариф мадад бирасонад.

Дар фарҷом меҳоҳам ба дӯстони донишмандам Амрияздон Алимардонов, Муҳаммадҷон Умаров, Баҳриддин Мирзоев, Иззатулло Мирзоев, Файзулло Бобоев, Исо Раҳматуллоҳ, ки дар ҷодаи омода кардани китоб ба ҷоп кӯмаки хешро аз муаллифи ин сатрҳо дарег надоштаанд, изҳори сипосу ташаккур кунам.

Ҳамчунин ба дӯсти донишмандам ҷаноби оқои Носири Сармадӣ Порсо ва масъули Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ ҷаноби оқои Масъуди Қосимӣ, ки ин асари нодирро ба ҷоп расонидаанд, изҳори миннатдорӣ мекунам.

**Кафо ли-л-маръи иззан ва-фтихоро,
Би ан қад кона масвоҳу Бухоро
(Зи фаҳр ин бас бувад марди Худоро,
Ки бошад меҳанаш мулки Бухоро. – Ҷ.**

Фехристи китоби «Таърихи ҳумоюн» аз қарори зайл

**Мақолаи аввал ва иёлати Бухорои Шариф
Мақолаи дуюм иёлати Миёнкол
Мақолаи сеюм иёлати Лаби об
Мақолаи чаҳорум иёлати Қаршӣ ва Хузор
Мақолаи панҷум иёлати Шаҳрисабз
Мақолаи шашум иёлати Ҳисор
Мақолаи ҳафтум иёлати Хатлон
Мақолаи ҳаштум иёлати Қаротегин
Ҳукумати Дарвози тавобеи Фарм**

Қасида

Дар мадҳи амиру-л-мўъминин ва имому-л-муслимин
чаноби олий; аз натоиҷи табъи мусаннифи ҳоза-л-китоб ал-
мусаммо ба «Таърихи ҳумоюн» аз ҷиҳати манзур намудани
китоб.

Эй таборат бар шаҳаншоҳӣ ба олам номдор,
В-эй туй дар мулки Тӯрон Хусрави олитабор.
Оламе андар паноҳат якқалам осудааст,
Дар паноҳи Ҳақ ту бошӣ, эй шаҳи оламмадор.
Эй вучудат боиси амну амони халқи даҳр,
Халқи даҳре дар дуоят з-он бувад лайлу наҳор.
Хони эҳсони ту дар бахшиш чу абри осмон,
Каффи кофии ту ҳамчун баҳрҳо гавҳарнисор.
Ҳар кӣ наздат мўътабар шуд, мўътабар бошад ба халқ,
Эътиборат мефазояд мўътабарро эътибор.
Гар ту ронӣ аз дарат ҳар бандаи худро, агар
Бандаву озод аз он бандаат созад фирор.
Шарт бошад бандагонро бандагӣ кардан ба сидқ,
Бандаи содиқ туро шуд банда аз ҳасбу-л-қарор.
Гарчи бошад ифтихори подшоҳон тоҷу тахт,
Тахту тоҷи мулки Тӯрон аз ту дорад ифтихор.
Пояи шаръи Набӣ шуд устувор аз ҳукми ту,
Ҳурмати шаръи Набӣ ҳукми ту бодо устувор.
Баски бошӣ дӯстдори чор ёрони Набӣ,
Дастгират бод доим рӯҳи поки чорёр.
Бо вучуди салтанат дорӣ ту бо ашъор шугл,
Ҳаст ашъори ту аз сад иқди гавҳар обдор.
Эй ба назму наср мумтоз аз тамоми хусравон,
Давлататро то абад ин назм бодо пойдор.
Сад ҳазорон банда дорӣ Гулшаниосо агар,
Бандаи содиқ туро ин Гулшанӣ з-он сад ҳазор.
Хостам аз баҳри соли биступанчум аз чулус,
Ёдгоре то нависам, монад аз ман ёдгор.
Гарчи қорам нест, сидқам шуд гиребонгири ман,
Кори ман сидқӣ бувад андар ниҳону ошқор.

Хомаро андар банон бигрифта з-он аз рӯи сидқ,
Қардаам ин хизмати оӣ ба сар ман хомавор.
Банда «Таърихи ҳумоюн»-ро навиштам, то шавад,
Баҳри соли биступанҷум аз ҷулусат ёдгор.
Гар ҷулусатро шумор, имсол бошад бисту панҷ,
Баъд аз ин бодо туро соли ҷулусат бешумор.
Комрон аз тоҷу тахту бахту рахти хештан
Бош дар оноъа лайлин, ҳам ба атрофи-н-наҳор.

/1/* Бисми-л-Лоҳи-р-Раҳмони-р-Раҳим

Алҳамду ли-л-Лоҳи-л-лазӣ аллама-л-инсона мо лам яълам; ва-с-салоту ва-с-салому ало ҳабибиҳи Муҳаммадин ҳува сайиду-л-араби ва-л-ачам ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва ҳулафоиҳи ва саллам¹.

Ва аммо баъд, меғӯяд аҳқари ибоди-л-Лоҳ ва азъафи халқу-л-Лоҳ² Муҳаммад Содик Қаровулбегӣ, мутахаллис ба Гулшании Бухорӣ валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии мударрис: чун дар баъзе авқот китоби «Қомусу-л-аълom»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам умуман ва мавориди Бухоро ва тавобеоти онро, хусусан чун фозили онифу-з-зикр³ баёни ҷуғрофии Бухороро аз рӯи қавли Мендурф ном сайёҳи исавӣ, ки дар санаи 1820 мелодӣ, ки мутобиқи санаи 1228 ҳиҷрӣ аст, омада Бухорои Шариф ва тавобеоту финои⁴ онро саёҳат намуда ҷуғрофияи онро тахминан навиштааст, /2/ баён менамояд. Ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабзу Ҳисор ва Хатлону Қаратегин ва Дарвоз - ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи давлати Бухорои Шариф гаштааст. Ва низ дар ин муддат Бухоро явман фа явман⁵ дар тараққӣ ва тазоюд рӯй ниҳодааст, аз ин ду ҷиҳат тафовути бисёр ҳосил мегардад. Лиҳозо ба хотири ин ҳақир хутур мекард, ки таърихе таълифу тасниф шавад, ки мутобиқи ин асру мувофиқи ин замон бошад, то ки таърихи он равшану ҷуғрофии он мубарҳан⁶ гардад. Чун соли биступанҷум аз ҷулуси ҳумоюни ҷаноби олий амиру-л-мӯъминин ва имому-л-муслимин наздик шуд, хостам

* Рақамҳои дохили қавсайн саҳифаи нусхаи асли китобро нишон медиҳад.

¹ Сипосу ситоиш Худойро, ки одамиро он ҷӣ намедонист, омӯхт ва ниёишу дуруд бар ҳабиби Ё Муҳаммад – хочаи арабу ачам – ва бар ҳонадону ёрону ҷонишинони ӯ бод.

² Ночизтарини бандагони Худо ва нотавонтарини офаридагони Худо.

³ Онифу-з-зикр- пештара зикршуда.

⁴ Фино – ҷой, замин.

⁵ Явман фа явман – рӯз то рӯз.

⁶ Мубарҳан – бо бурҳон (далел) исбот кардашуда.

ки ба ёдгории соли мазкур китобе таълиф намоям, ки ёдгории соли бисту панҷ аз чулуси ҳумоюн¹ гардад. Чун /3/ чулуси ҳумоюни ҷаноби олӣ амиру-л-муъминин Сайид Амир Абдулаҳадхон ба тахти аморат ва арикай² салтанати Бухорои Шариф дар таърихи санаи 1303 чулуси ҳумоюн намуданд, имсоли фаррухмаол, ки 1328 хичрии набавӣ мебошад, чулуси ҳумоюни ҷаноби олиро бисту панҷ сол мешавад. Аз ин ҷиҳат бо вуҷуди адами бизоату лаёқат шурӯъ дар ин мақсади ақсо³ ва матлаби аъло намудам, мутаваккилан ала-л-Лоҳ.

Ва ин китобро ба муносибати таърихи чулуси ҳумоюн будан «Таърихи ҳумоюн» ном ниҳодам ва бар ҳашт мақола, ба адади иёлотӣ Бухорои Шариф тартиб намудам. Ва-л-Лоҳу-л-Мустаъон⁴

МАҚОЛАИ АВВАЛ ДАР ЗИКРИ ИЁЛАТИ БУХОРО

Бидон, ки мамлакати Бухоро дар санаи панҷоҳу ҷаҳори хичрӣ, дар замони хилофати Муовия аз тарафи Абдуллоҳ ибни Зиёд фатҳ гардида, дар байни фотеҳи мазкур ва ҳокими Бухоро мусолаҳа ва муоҳада воқеъ гардидааст. Ва марратан баъда ухро⁵ ба ҳиммати Қутайба дар санаи наваду ҷаҳор фатҳ гардидааст, дар замоне, ки Саъид ибни Усмон ибни Аффон волии Хуросон /4/ буданд. Ва баъд аз фатҳи имом Қутайба дар Бухоро ҳафт адад масочид бино намудаанд, ба ироати Хизр алайҳи-с-салом самти қибларо таъин намуданд. Ва аз он ҷумла масҷиди Лаби хавзи Бек, ки онро масҷиди Хизр меноманд, ба муносибати мазкура ва қиблаи масҷиди ҷомеъро, ки альон Масҷиди Калон меноманд, низ Қутайба таъин намудаанд. Ва он масҷиду меҳроб ба сабаби ҳаракати арз мунҳадим гардида, мучаддадан⁶ онро маъа манора, ки альон мавҷуд аст, сониян дар санаи 455 Алб Арслонхон бино

¹ Ҳумоюн- фархунда.

² Арика – тахт.

³ Ақсо- дуртар, дуртарин.

⁴ Ва-л-Лоҳу-л-Мустаъон – Худо он аст, ки аз ӯ ёрӣ талабида мешавад.

⁵ Марратан баъда ухро – ҳар дафъа.

⁶ Мучаддадан – аз нав, аз сари нав.

ниҳодааст. Ва маноре, ки дар бӯҳбуҳа¹ на миёнаи шаҳри Бухоро мавҷуд аст ва машхуру маъруф аст ба Манори Гуза, аз осори Арслонхон боқӣ аст. Аммо масҷиде, ки Арслонхон бино намудааст, мунҳадим² шудааст. Мучаддадан онро имом Бакри Саъд, ки машхуранд ба Хоҷа Калони Ҷӯйборӣ ва бонии манору мадрасаи Говкушон мебошанд, солисан³ бино намуданд. Ва мула⁴ ва дастакҳои атрофи хориҷи девори онро аз ҳиссату-л-вақфи хитобати он дар замони хитобати ҳудӣ халифа Ниёзқул бино намудаанд, дар замони хилофати ҳазрати Амири Саъид.

Бухоро ёздаҳ адад дарвоза дорад, ки асомии онҳо аз қарори зайл аст: Қавола, Мусаллохона, Намозгоҳ, Шайх Ҷалол, Қарокӯл, Шергирон, Уғлон, Талипоҷ, Ҳазрати Имом, Самарқанд, Мазори Шариф. Тӯлан қадди Бухоро аз дарвозаи Қавола то Шергирон ним фарсах⁵ аст ва арзу бари Бухоро аз дарвозаи Мусаллохона то дарвозаи Самарқанд рубъи⁶ фарсах аст. Ва теъдоди гузар /5/ ва маҳаллаҳои Бухоро як саду наваду шаш гузар аст, ки дар баъзе гузар як масҷид ва дар баъзе гузар ду масҷид, ба як гузар то шаш масҷид мавҷуд аст. Ва теъдоди ҳаволи ва буюти⁷ он бисту панҷ ҳазор ҳаволи мавҷуд аст. Ва аз ин ҷумла ҷаҳор ҳазору панҷсад хонавор эронӣ аст, ки ба самти ғарбии дохили Бухоро ка-л-ҷароди-л-мунташиранд⁸, ба ҳар маҳалла ҳамоҳи аҳли тасаннун⁹ махлут ва махшуранд. Ва мобақия бист ҳазору панҷсад хонавори дохили шаҳр ҳама аҳли тасаннун аст. Ва ду маҳалла яҳудӣ аст, теъдоди ҳаволии онҳо панҷ ҳазор аст. Ҷамъ ду рақам ҳаволию буют як лаку ҳаштод ҳазор нуфусро доро аст. Дар дохили шаҳр як саду наваду нӯҳ адад мадрасаи сангинро доро аст, аз гайри Гӯрхона ва Хонақоҳ, ки дар тамоми он

¹ Бухбуҳа – марказ, миёнаи Сарой.

² Мунҳадим- вайрон, нобуд.

³ Солисан - бори сеюм.

⁴ Мула - бинои лоини маноравори аз замин бардошташуда, ки дар киштзорҳо ва биёбонҳо созанд.

⁵ Фарсах - воҳиди масофа, ки тақрибан ба шаш километр баробар аст.

⁶ Рубъ - ҷаҳоряк.

⁷ Буют - хонаҳо.

⁸ Ка-л-ҷароди-л-мунташиранд - монанди малаҳи парокандаанд. Таъбир аз Куръон аст – 54:7.

⁹ Тасаннун – сунний, мазҳаби сунний.

панҷох ҳазор нафар толибим сукно¹ доранд. Ва дар дохили
шаҳр се садӯ наваду як масҷид мавҷуд аст ва ҳафдаҳ адад
хонаҳои ҷумъахонаи ва дар ҳар мадраса масҷиде мавҷуд аст.
Ба дохили шаҳр ҷамъан шап садӯ ҳафт адад масҷиду маобид
мавҷуд аст, ки ба ҳангоми азон шашсаду понздаҳ адад
муфтин ба як дақиқа азон меғунд, ки овози азони онҳо то
ним фарсах роҳ меравад, хусусан ба моҳи шарифи рамазону-
л-муборак. Ва Бухорои Шариф як садӯ сиву шап адад 16/
воронсаройро дорост, ки дар он саройҳо миқдори бист ҳазор
нафар мусофирҳо сукно доранд, аз қабилӣ пешоварӣ ва афғон
ва ҳинду ва мусофири ҳуқандӣ ва кошгарӣ ва амсоли инҳо, ки
ҷамъу л-ҷамъ саканаи дохили шаҳр маъа мусофир ва аҳолии
асли он ду лаку панҷох ҳазор нуфусро дорост. Теъдоди
инҳос, ки аз тарафи давлатхона муваззафанд, яъне аз давлат
моҳонаву солона доранд, аз тоифаи аҳли илм ва хофизӣ
Каломи Раббонӣ, теъдоди онҳо аз қарори зайл аст: ҳазор
нафар талабаи даҳяқдор ва яксаду панҷох адад «Салаво»-хон
ва «Саҳеҳ»-хон - сӣ нафарӣ, панҷ ҷамоа ва дусаду чил нафар
хофизӣ Калому-л-Лоҳ, ҷамъ як ҳазору сесаду навад нафар аз
талаба ва қорӣ аз давлат муваззафанд. Ва як нафар охунду як
нафар аълам ва ёздаҳ нафар муфти ва ёздаҳ нафар муҳаррир
ва чаҳор нафар машоихи кибор ва дусаду чихилу шап
мударрис ва шашсаду ҳашт нафар имому хатиб ва шашсаду
чаҳордах муаззин ва ҳаштоду чаҳор нафар талабаи
китобхонадор ва як ҳазору ҳафтсаду чихилу нӯҳ нафар 17/
хофизӣ Каломи Раббонӣ. Ҷамъи инҳо се ҳазору сесаду бисту
нуҳ нафар аз авқоф вазифаи муайяна доранд. Ва насби инҳо
мавқуф² ба раъю иродаи давлат аст. Ҳар сола ба инҳо низ аз
давлатхона хилъатҳои гаронбаҳо дода мешавад, аммо касби
маоши онҳо аз авқофи муайяна аст. Дар Бухоро ду адад
гурабохона мавҷуд аст: яке дар дохили шаҳр ва ҳарчи он
тамоман аз тарафи давлат аст ва яке дар хориҷи шаҳр ба сари
мазори қутбу-л-орифин Баҳоу-л-ҳаққи ва-д-дин мавҷуд ва
ҳарчи он аз авқофи муайянаи он аст. Ашхосе, ки наметавон
касбу пеша намоянд, осуда ва муфарраҳату-л-ҳол³ дар ин ҷо

¹ Сукно – маскан.

² Мавқуф - вобаста, марбут.

³ Муфарраҳату-л-ҳол - фараҳманд, хурсанд.

сокинанд. Ҷамеи моёӯхтоҷи¹ онҳо муҳайё аст, ҳатто тақфину гачҳиги онҳо. Ва теъдоди ҳаммоми Бухоро ҳафдаҳ адад аст. Ва як адад канисаи яҳуд низ мавҷуд аст. Ва дар Бухоро ба ҳар гузар мактаб мавҷуд аст, яксаду наваду шаш макотиби ибтидоӣ дар дохили шаҳр мавҷуд аст. Муаллими инҳо аз авқоф вазифаи муайяна дорад.

Ва нёлати Бухоро мунқасим мешавад ба се ҳукумат ва ҳанг қазо. /8/*

Мақолаи аввал

Бухоро, Гиждувон, Қарокӯл, Вобканд, Пирмаст, Шофирком, Ромстан, Зандане, Хайробод, Ҷанубирӯд, Шимолирӯд. Ҷамеи мурофеот ва хусумот² ва сичиллоти³ дохили шаҳри Бухоро муфавваз⁴ ба қозии Ислон, вобаста ба аҳкоми шаръ аст. Аммо ҳукумати атрофи доираи ҳисори Бухоро шарқан ва гарбан ва шимолан ва ҷанубан муҳаввал ва муфавваз ба сандоратпаноҳ, раису муҳтасиби Бухоро. Ва маркази ҳукумати қазои Ҷанубирӯд сари Мазори кутбу-л-орифин аст, машҳур ба Ҷумони Мазор. Ва дар ин тумон ҳафт адад мадраса ва ҳафдаҳ адад хонақоҳи сангин ва сесаду ёздаҳ масочид ва дорои шашсаду нуздаҳ қария аст ва дорои шаст ҳазор нуфус аст.**

Қазои дуум

Қазои Шимолирӯд аст. Ва ин тумон дорои се адад мадрасаи сангин, нуздаҳ адад гӯрхона ва понздаҳ адад хонақоҳи сангин ва чаҳорсаду ҳаштоду як масочид ва муштамил бар ҳафтсаду нӯҳ қария аст. Ва дорои ҳаштод ҳазор нуфус аст. Бинобар муҳити Бухоро будан /9/ Ҷанубӣ ва

¹ Моёӯхтоҷ – чизҳои даркорӣ.

* Дар хошияи саҳифаҳои китоб ба тариқи ҷадвал чунин маълумот оварда шудааст: Гузару маҳалла -196; ҳаволии мусулмон – 25000; ҳаволии яҳудӣ - 5000; нуфуси шаҳр – 180000; мадрасаи Бухоро – 199; талабаи илм -50000; масочид -391; хонақоҳ -17; ҷамъи масочид -657; муаззини Бухоро -615; сарой -136; адади мусофири Бухоро -20000; куллияи саканаи Бухоро - 250000; муваззаф аз давлатхона -1390; ҷамъи муваззаф аз вақф – 3325; гурабохона -2; ҳаммомҳои Бухоро -17; канисаи яҳуд – 1; макотиб -196.

² Хусумот – даъвоҳо, ба мурофиаи қозӣ кашидан.

³ Сичиллот – ба қайд гирифтани, ба рӯйхат гирифтани, архив.

⁴ Муфавваз - супурдашуда, воғузоршуда.

** Дар хошия: Саканаи Ҷанубирӯд – 60000.

Шимолшарудро муқаддаман зикр карда шуд. Ва ба атрофи шаҳри Бухоро дар хориҷи сур ва қалъаи он ба ҳудуди арбаъаи он ба қурои мутааллида тамоми миқдори панҷ ҳазору панҷсад хонавор эронӣ мавҷуд аст. Ва мобақияи тумони ҷануби ва шимолӣ ҳама аҳли тасаннун, қабоилу ашоири Ёзбак ва тоҷик аст. Тамоми эронӣ дар хориҷу дохили шаҳр даҳ ҳазор хонавор аст.

Вилояти ҳукумати дуҷум

Аз иёлати Бухоро қазои Қарокӯл аст. Масофаи он аз Бухорои Шариф ҳафт фарсах аст. Ин вилоят бисёр васеъ ва касиру-н-нуфус¹ аст. Аҳолии ин вилоят ҳама аҳли сарват ва тинҷсайд. Тамоми онҳо ғалладоранд. Дар солифу-з-замон² ин вилоят бағоят васеъ будааст. Дар зарфи як қарн рубъи арозии онро ғарбан ва шимолан ва ҷанубан рег ихота намудааст. Бо вучуди золика ободтарин тумонот аст. Аҳолии он бинобар илми илм тиҷорат наменамоянд. Ва илло дар ин вилоят золику соҳиби як миллион, ду миллион танга фаровон аст. Аксари онҳо аз тучҷорҳои Бухоро ғанитаранд. Ва пӯсти ҷароқулӣ, ки аз камоли шӯҳрат ғанӣ аз таъриф аст ва ба кишмиши Аврупо ва Фарангистон аз Бухоро муаззазтар аст, дар ин вилоят аз соири вилоятҳо бештару пештар ба ҳам мерасад. Ва дар ин вилоят як мадрасаи сангин ва як қорихона ва ба ғанинон кӯрғони он ҳашт адад хонақоҳи сангину ҷӯбин ва шаҳорсаду ҳаждаҳ масоҷид ва муштамил бар ҳаштсаду нӯҳ адад /10/ қария ва дорои як лаку панҷоҳ ҳазор нуфус аст. Оби ин вилоят ба қадри кифоя нест. Бо вучуди золика зироати он хуб аст. Арозии онро ба ҳар сола як бор сакӣ³ намоянд ба хубӣ ҳосил медиҳад. Ва ба тарафи ғарбии ин вилоят маъдани намак мавҷуд аст. Масофаи он маъдан аз маркази қазои он шаҳор фарсах аст, ҳар сола мутаҷовиз аз даҳ ҳазор нафар соҳиби амрози асабонӣ, аз қабилҳои ирку-н-нисо⁴ ва ваҷаъу-л-мафосил⁵ ва никрис⁶ дар ин маъдан аз ҷиҳати тадовӣ меоянд

¹ Касиру-н-нуфус- сараҳоли.

² Солифу-з-замон- замони пеш.

³ Сакӣ-обёрӣ.

⁴ Ирку-н-нисо-асаб(раг)-и сурин ва дарди он.

⁵ Ваҷаъу-л-мафосил- бемори бугумҳо (полиартрит).

⁶ Никрис –дарде, ки дар ангуштонҳои ҷуфт ба ҳам расад, подагра.

ва баъзе одамони хориҷа онро аз обҳои соири маъданиёт тарҷеҳ мекунанд. Ва ба тарафи шарқии ин вилоят ба мавзеи Пайканд ба даруни рег харобаи шаҳри Мадинату-л-Бухор аст. Бухорои аслии қадимӣ он аст ва Абдуллоҳ ибни Зиёд дар он ҷо муҳориба намудааст. Ва альён тамоми суру қалъа ва арки он ва баъзе имороти он боқӣ аст, лекин ба маолу мазмуни ояти каримаи: «Ва ҳия ховиятун ало урушиҳо¹» аст. Ва мардумони Пайканд атрофи онро ҳафр² менамоянд, симу зари маскук³ ва баъзе ашёи қадима меёбанд ва аз ин роҳу мамарр касби маош менамоянд. /11/ Сабаби харобии ин вилоят аввалан муҳорибаи даҳшатноки кӯшуни аъроб гардида ва сониян рег ихота намудааст. Аз ин ду сабаб хароб гардидааст.

Ҳукумати сёюм аз иёлати Бухоро қазои Харконтрӯд аст

Ин вилояти Гиждувон шаҳри қадим ва балдаи азим аст. Ин вилоят тӯлонӣ аст. Тӯли он аз таҳти қири Бободӯғӣ то мавзеи Тали Ғундак шарқан ва ғарбан нӯҳ фарсах аст, муттасилкуро аст ва мазорей ба даруни қўргони он. Аз абнияти қадима як адад ҳаммоми сангини матин дорад ва як адад хонақоҳи сангин мавҷуд аст - ба сари мазори Шайх Тоҷиддин ва ҳафт адад масочиди дигар ба даруни шаҳр дорад. Даруни шаҳри он, ҳазор хонавор аст. Наҳри Пирмаст ва Султонобод атрофи қўргонро ихота намуда, ҷараён дорад. Дар тарсеи хандаки⁴ шаҳр воксё гардида аст. Ба сари мазори фоизу-л-анвори⁵ Шайх Абдулҳолиқ ба финои шаҳри он як мадрасаи сангин аз абнияти Мирзо Улугбек мавҷуд аст ва як мадрасаи ҷубини дигар низ дорад ва як хонақоҳи сангини дигар ба сари мазори Сўфӣ Ҷунайд низ мавҷуд аст, бағоят рафсё ва матин аст./12/

¹ Ва ҳия ховиятун ало урушиҳо- ибораест, ки дар чанд ояти Қуръон ворид шудааст: 2:259; 18:42; 22:45 ва тарҷумааш ин аст: «ва он бар сакфҳои худ афтода буд».

² Ҳафр- кофтаи, кандан.

³ Маскук- сикка задашуда.

⁴ Хандақ — ҷои кандашуда ба гирди шаҳр, ки барои монеъ шудан ба душман тайёр мекунанд.

⁵ Фоизу-л-анвор — нурбахшанда.

Раставу бозори он ободу маъмур аст, мутаҷовиз аз понздаҳ адад сарой дорад. Аксар мардумони қазоқияи Нурато аз ин ҷо кори худро саранҷом мекунамд, ба Бухоро намеоянд. Тиҷорати ҷомаи пахтадор ва алоча ва мавизу галлоти он ҷо фаровон аст. Аҳолии кӯргон ва финои он аҳли сарватанд ва аҳолии қурои он деҳқон ва косиб аст. Мардумони ин тумон ба мавориди аъёдҳо¹ ба оташбозӣ ва мушакандозӣ бағоят ҷасорат доранд. Ҳар сола чанд нафар талаф ва маҷрӯх мешавад. Маъа ҳозо боз намеистанд, ба устоз шудан он маболиғи газофро сарф менамоянд. Ва ба асптозӣ низ шавқи вофир² доранд. Дар ин вилоят аспҳои тозинаҷод фаровон аст. Ва микдори панҷсад нафар ҳунуду маҷус низ дар ин ҷо ба рибохӯрӣ машғуланд. Куллияи нуфуси ин вилоят ҳафтод ҳазор хонавор аст ва муштамил аст бар ҳафтсаду шаст қуро ва ҳафт саду понздаҳ масочид ба бисту шаш адад идайну ҷумъахонӣ ва ба қарияҳои Хотун ба лаби наҳр дарахтест, тути бағоят азим, ба сари роҳи Бухоро қадамгоҳи Баҳоуддин аст. Ба зиёрати Шайх Абдулҳолик рафта /13/ будаанд, аз рубъи фарсах истода аз қарияи онифул-баён зиёрат намуда, мурочиат намуда, дарахти тути мазкур асари қудуми мубораки он ҷаноб аст. Ҳар кас аз Бухоро ба Гиждувон равад, онро мебинад.

Қазои сеюм аз иёлати Бухоро қазои Комот, яъне Вобканд аст

Тумони Комот ал-машҳур ба Вобканд аст. Масофаи ин тумон то Бухоро се фарсах аст, ба ҷониби шимоли Бухоро воқеъ аст. Сари бозор ва растаи он бисёр ободу маъмур аст. Ин тумон бисёр хушҳаво ва фараҳфизо аст. Аз осори абнияти қадима дар ин ҷо манори сангини он аст, ки аз абнияти Алб Арслонхон аст. Дар таърихи ҷаҳорсаду панҷоҳу панҷ бино намудааст. Ва масҷиди он ба сабаби ҳаракати арз мунҳадим шудааст. Ба ҷои он алъон як масҷиди панҷвақтӣ ба қарибии манор мавҷуд аст ва як мадрасаи сангин низ дорад ва як қитъа хонақоҳ низ мунғамил бар ҳучуроти мутааддида³ ба сари мазори Мири Хурд низ мавҷуд аст. Ва дигар аз осори қадима дар ин тумон харобайи шаҳри Нурчиқ аст, ки аз

¹ Аъёд-идҳо.

² Вофир- бисёр фаровон.

³ Мутааддида-серията, бисёр.

маркази қазои он ним фарсах аст /14/ масофат дорад. Аксари аҳолии ин марзу бум туҷор ва соҳиби сарватанд ва зироати ин тумон пиз хуб аст. Ва дар ин тумон аз авлоди муҷоҳидини Ислон, аз қабилаи пачиби араб миқдори се ҳазор хонавор мавҷуд аст. Ин вилоят панҷсаду нӯҳ қарияро дорост ва ҷаҳорсаду шаст масҷид дорад ва дувоздаҳ адад хонақоҳи ӯдайнӣ ҷумъахонӣ дорад. Куллияи саканаи ин тумон миқдори панҷоҳ ҳазор хонавор аст. Ва қабилаҳои Мангиту Сарой ва Пайман аз қабоили атрок дар ин ҷо низ бисёр аст ва дигари он тоҷиканд. Назар ба қавли аҳолии ин ҷо Бӯалӣ ибни Сино аз қарияи Нурчиқ аст ва баъзеи онҳо қоиланд, ки аз қарияи Камишканд аст, аммо назар ба қавли мусаннифи китоби «Равзату-с-сафо»¹ аз қурои навоҳии ҷануби шаҳри Бухоро аст.

Қазои ҷаҳорум аз иёлати Бухоро қазои Пирмаст аст

Маркази қазои он аз Бухоро ҷаҳор фарсах масофа дорад, ба шимолии Вобканду Бухоро воқеъ аст. Дар ин тумон ҳашт адад хонақоҳи ӯдайнӣ ҷумъа мавҷуд аст. /15/ Хусусан як қитъа иморати хонақоҳи сангин ба қарияи кӯҳнаи Пирмаст мавҷуд аст, аз ҷумлаи абнияти қадима маҳсуб аст ба тарҳи аҷибу ҳайати ғариб азамат аст. Ва ин тумон дорои сесаду ҳаштод масҷид аст, муштамил бар ҷаҳорсаду понздаҳ қария. Аҳолии ин тумон аксар урганҷӣ аст. Дар солифу-з-замон аз Хева обоу аҷдоди онҳо ҳичрат намудаанд ва дар акли лаҳми фарас² иштиҳори ғамом доранд. Ва тамоми арозии³ ин тумон боғу басотин аст. Ширинӣ ва мавиз ва ангури ин ҷо аз ҳадди таъриф бурун аст, дар ниҳояти дараҷа шаҳднок аст. Маркази қазои ин тумон дар собиқу-з-замон⁴ Пирмаст ва аз он собиқтар қарияи Лаби рӯд будааст. Ва алъон ба мавзеи Качдумак мебошад. Байни ин ду қария миқдори як фарсах масофат дорад ва куллияи саканаи ин тумон миқдори сӣ ҳазор хонавор аст. Аз ҳосияти ин тумон ба соири тумонот, ин ки дар ин ҷо ба қарияи Чокарӣ миқдори се ҳазор хонавор

¹ Равзату-с-сафо-фӣ сирати-л-анбиёи ва-л-мулуки ва-л-хулафо – таърихнома, таълифи Мирхонд – Муҳаммад ибни Сайид Бурҳониддини Ховандшоҳ (ваф. 1498) аст.

² Акли лаҳми фарас- хӯрдани гӯшти асп.

³ Арозӣ – заминҳо.

⁴ Собиқу-з-замон-замони пеш.

кабилан пачиби араб мавҷуд аст, ки алъон ба лафзи арабӣ муховара доранд. /16/ Инҳо аз натоиҷ ва авлоди фотехини¹ ин мамоликанд ва аз аҳфоди² муҷоҳидини Исломанд аз камоли ғайрат ва часорат дар ин муддати як ҳазору дусад сол забони обову аҷдоди худро фаромӯш накардаанд «Инна ғӣ золика ла ибратан ли ули-л-абсор³».

Викри қазои панҷум аз иёлати Бухорои Шариф, ки он қазои тумони Зандане, ки онро тумони Хутфар меноманд

Масофати ин тумон то Бухорои Шариф миқдори панҷ фарсах аст, ба кунҷи шимоли ғарбии Бухоро воқеъ аст. Ин тумон бағоят васеъ ва касиру-л-арозӣ⁴ мебошад ва қалилу-н-нуфус⁵ аст. Арозии боири⁶ ғайримазруъ⁷ дар ин тумон бисёр ба назар мерасад. Аҳолии ин тумон тамоман аҳли зироатанд. Чуз деҳқонӣ касбу пешаи дигар надоранд, ҳама фақиранд, соҳиби сарват дар ин тумон ҳукми анқоро дорад. Дар ин туман /17/ аз сад нафар як нафар хоно ва нависо ёфт намешавад. Аҳолии ин тумон ба мафоди ояти қаримаи: «Ва лаҳум аъюнун ло юбсируна биҳо ва лаҳум озонун ло ясмаъуна биҳо улоика ка-л-анъоми бал ҳум азаллу»⁸ мебошанд. Ва дар ин туман дувоздаҳ адад хонақоҳи идайн ва чумъахонӣ ва як адад манори сангини рафеъ дорад.

Дар ҷанби хонақоҳи сари мазори Хоҷа Пешкӯҳ ва дар қарияи Афандар як адад хонақоҳи сангин ба тарҳи аҷибу ҳайбати ғариб мавҷуд мебошад, ки аз ҷумлаи абнияти⁹ Алб Арслонхон аст. Таърихи бинои он ба таърихи манори Бухоро

¹ Фотехин- кушояндагон.

² Аҳфод- наберагон.

³ Инна ғӣ золика ла ибратан ли ули-л-абсор – ояти Қуръон аст (3:13 ва 24:44) : «Ба дурустӣ, ки дар ин муқаддима барои соҳибони басират панде ҳаст».

⁴ Касиру-л-арозӣ- замини бисёр.

⁵ Қалилу-н-нуфус-камаҳоӣ.

⁶ Боир-бекорхобида.

⁷ Ғайримазруъ-зироатнашаванда.

⁸ Ва лаҳум аъюнун ло юбсируна биҳо ва лаҳум озонун ло ясмаъуна биҳо улоика ка-л-анъоми бал ҳум азаллу- Ояти (7:179) аст: «ва онҳоро ҷашмҳое аст, ки бо он намебинанд; ва онҳоро гӯшҳое аст, ки бо он намешунаванд. Онҳо монанди ҷаҳорпоён ҳастанд, балки онҳо гумроҳтаранд».

⁹ Абния-бино.

қариб аст. Ва як адад хонақоҳи бисёр рафеу часим¹ дар сари мазори фоизу-л-анвор Сайид Аҳмади Ровандӣ мебошад. Аз осори ачиба ба ҷониби шарқии хонақоҳи сари мазори мазкур дарахт аст азим, дар ниҳояти азамат, он шачар лисону-л-усфур² мебошад. Фӣ замонино ҳозо³ машхур ба ёздах Аҳмад аст ва нӯҳ адади дигари он ба қарияҳои мутааддида аст. Ном бурдани ҳар кадоми он ало сабили-т-тафсил⁴ боиси татвили калом мебошад. /18/ Ва дусаду панҷоҳу ҷаҳор адад масҷиди панҷвақтӣ дорад. Ва адади қурои он дусаду шасту ду адад мебошад. Ва адади нуфуси он бисту шаш ҳазору дусад хонавор аст. Ва атрофу навоҳии ин тумон қўргонҷаҳои харобаи бисёр ба назар мерасад. Дар солифу-з-замон аҳолии Хева аз даруни рег омада, марратан баъда ухро ва сониян баъда увло⁵ борҳо ғорат карданд, ки дар вақти ҳуҷуми аҳолии Хева мардумони ин тумон ба қўргонҳои мазкур маҳсур шуда мудофия менамудаанд. Аз тарафи шимолӣ ва самти ғарбии ин тумон хеле коста шудааст, ки рег фуру гирифтааст. Дар собиқу-л-айём⁶ як тумону чоряк ва альон салоса арбоъ⁷ як тумон боқӣ мондааст ва мобақияи онро шимолан ва ғарбан рег фуру гирифтааст. Ва мазори фоизу-л-анвори Абон ибни Усмон /19/ ибни Аффон разия-л-Лоҳу таъоло анҳум дар тавобеи ин тумон аст. Аҳолии ин тумон куллан мискину факиранд, туччору соҳибсарват дар ин тумон ҳукми анқоро дорад. Ва ин тумон ба самти шимоли ғарбии Бухоро воқеъ аст. Ва маркази ин қазо аз Бухорои Шариф миқдори се фарсах масофат дорад. Ва ин тумонро ба васоик⁸ ва сичиллот тумони Хутфар китобат менамоянд.

¹ Рафеу часим-баланду калон.

² Лисону-л-усфур-дарахти зардбарг.

³ Фӣ замонино ҳозо- дар ин замони мо.

⁴ Ало сабили-т-тафсил- ба тариқи муфассал.

⁵ Марратан баъда ухро ва сониян баъда увло – дафъа-дафъа, борҳо.

⁶ Собиқу-л-айём-айёми гузашта.

⁷ Салоса арбоъ – се чоряк; 75%.

⁸ Васоик – аҳдномаҳо.

Зикри қасабаи гумони Сомчин ал-маъруф ба Рометан

Ин тумон ақаллу-л-мазореъ¹ ва аксару-н-нуфус² аст. Назар ба чамъияти он арозӣ кам аст, ба қадри кифояти аҳолии он нест ва аҳолии он қасаба тамоман дехқон ва зоранд. Қўргони ин тумон аз чумлаи абнияҳои бисёр қадим аст. Аз чумлаи осор Духти Афросиёб аст, ки сабаби тасмийи он ба Рометан чунин аст, ки вақте мумо илайҳо марин будааст, ки аз касрати иштидоди /20/ мараз саёҳат намуда будааст. Чун аз чумлаи қазоёи иттифоқия дар он ҷо расидааст, ором ба тани ӯ ҳосил гашта, аз ин ҷиҳат он ҷоро Ороми таи тасмия намудаанд. Дар ниҳояти дараҷа қўргони он мўҳкаму матин аст, дар ғояти азамат, альон низ обод аст. Ба даруни он мутаҷовиз³ аз панҷсад хонавор сокинанд. Дар ин тумон дувоздаҳ адад хонаҳои идайнӯ чумъахонӣ аст ва дусаду чихилу чаҳор адад масочиди панҷвақтӣ ва дорои бисту чаҳор ҳазору дусад хонавор нуфус аст ва муштамил бар дусаду панҷоҳу ду қария аст. Ва мазори ғоизу-л-анвори Бобои Самосӣ, ки муршиди ҳазрати Шох Нақшбанд алайҳи-р-рахмаанд, дар он ҷо аст. Мардумони ин тумон сабаби ободиву равнақи даҳ маҳкама ва дору-л-қузоҳост, чаро ки дар ниҳояти дараҷаи шўриш ва ғавғоанд. Сигору кибор⁴, пиру чавони онҳо мусовию-л-фасоданд⁵./21/

Ҳикоят: Рўзе яке аз аҳбоб аз ин роқими савод суол намуд, ки чаро мардумони Рометан пуршўранд? Дар ҷавоб гуфтаам, ки дар вақти ҳубути абуно⁶ Одам алайҳи-с-салом чун Одам дар Сарандеб афтод ва ҳазрати Ҳавво дар Чидда афтод, мору товус ба фалон шаҳр ва шайтон ба Рометан афтод ва лиҳозо мардумони ин навоҳӣ пуршўру шағфанд.

Ва баъзе қурои ғарбии ин тумонро низ рег ихота намуда фазои ин вилоятро назар ба собиқу-л-айём танг намудааст. Ва масофаи ин тумон аз Бухорои Шариф миқдори ду фарсаҳ меояд, дар самти кунҷи шимоли ғарбии Бухорои Шариф

¹ Ақаллу-л-мазореъ-зиёрати кам.

² Аксару-н-нуфус- аҳолии зиёд.

³ Мутаҷовиз – зиёд.

⁴ Сигору кибор –хурду калон.

⁵ Мусовию-л-фасод- дар фасодкорӣ баробаранд.

⁶ Ҳубути абуно - фуруд омадани падарамон.

воқеъ аст. Зару сим дар ин тумон аз байзаи анқо камебгар аст. Аҳолии ин тумон куллан мискину фақиранд.

Зикри қасабаи тумони Хайробо

Ин тумон кўчактарин тумоноти Бухорои Шариф аст, чаро ки дар зарфи /22/ як қарн нисфи ин тумонро рег ихота намудааст -- аз тарафи ғарбию шимолии он, лиҳозо Пайкандро, ки аслан аз тавобеи вилояти Қарокўл аст, замимаи он намудаанд. Ин тумон сивои Пайканд понздаҳ ҳазор хонавор нуфус аст, ҳафт хонақоҳи сангин ва яксаду панҷоҳ масочиди панҷвақтӣ дорад ва дорои яксаду ҳафтоду панҷ куро аст. Ва мазори Ғоизу-л-анвори ҳазрати Оғои Бузург дар ин тумон аст. Масофаи ин тумон аз Бухоро ду фарсах аст, ба тарафи ғарбии Бухорои Шариф воқеъ аст. Ва аз ҷумлаи абнияти қадима дар ин тумон ба қанори шарқии дарёи Зарафшон ба қарибии қарияи Ҷондор ҷисри сангин аст, ки харобу боир аст, аз дарё байд¹ афтада. Ба вақти зарурат аҳолии он навоҳӣ хиштҳои онро қанда бурда ба масрафи худҳо сарф намудаанд. Алён нисфи он ҷиср боқӣ./23/ Ва аз ҷумлаи абнияти қадимаи дигар дар ин тумон қўргони Тороб аст, ки дар болои тали рафеъ воқеъ аст. Ва аз осори боқияи он мустафод мешавад, ки дар асри қадим бисёр шаҳри азим буда, иморати арки он алён боқист ва ахири ободии он ба қарни собиқ дар вақти ҳуҷуми аҳолии Хева дар ин тумон. Сокинини ин марзу бум бинобар мустаҳкаму матин будани он дар қўргони мазкур маҳсур² мешудаанд. Ва дар таҳти ин қўргон хонақоҳи сангини идайн ва ҷумъахонӣ ва панҷвақтӣ аст. Ва аҳолии ин қасаба тамоман деҳқон ва баъзе ҷаҳорподор аст.

Зикри қасабаи тумони Вардонза ал-машҳур ба Шофирком

Ин тумон низ мисли тумони онифу-л-баён кўчак аст, ки сулсони³ онро дар зарфи як қарни собиқ рег ихота намудааст. Шимолан ва ғарбан рег аст. Хонақоҳи сангин ва мадрасаи сангин ба сари мазори /24/ Ғоизу-л-анвори ҳазрати Сайид Ато буда, ба даруни рег аст. Ҷунонҷӣ Мирзо Сафари Муншии

¹ Банд-дур.

² Маҳсур-ҳамчун ҳисор ихота кардашуда, дар инҳисор гирифташуда.

³ Сулсон – ду сеяк; ²/3.

Сармечаний мутахаллис ба Абдӣ ин воқсаро дар силки иазм
кашида, мефармояд, ки байт:

Кард пинҳон чу дона бар хок
Хонақоҳи Сайид Аторо рег.
Хучрадорон буwand бар ин навъ,
Баъзеҳо як тараф дигар чорек.

Маркази ҳукумати ин қазо дар солифу-з-замон ба даруни
курғони Вардонза будааст. Бинобар ихота намудани ре
атрофи онро, маркази қазоро ба сари мазори фоизу-л-анвори
қазрати Хоҷа Орифи Моҳитобон накл намудаанд. Ва аҳолии
ин тумон аксар соҳибсарват ва туҷчоранд. Дар ин тумон нӯх
адад хонақоҳи идайн ва ҷумъахонӣ ва яксаду чилу панҷ адад
масочид ва дорои як саду панҷоҳу чаҳор куро аст. Нуфуси он
поздаҳ ҳазору чаҳорсад хонавор аст. Ва дар тавобеоти ин
тумон миқдори панҷ ҳазор хонавор қабоили қазоқия
сокинанд, /25/ ба хаймаву хиргоҳ маишат мекунанд, тамомаи
чаҳорподоранд, молу мавошии¹ онҳо бисёр аст. Мавзеи
муайяни онҳо аз қабилӣ Кӯкча ва Оқато ва Бешчашма ва
Шӯрбулоқ. Ва аксари онҳо ба як ҷои муайян истиқомат
надорад, кадом сой ва адир, ки набототи вофира дорад ба
мавошии онҳо, он ҷо бехтару хубтар аст, лиҳозо ба ҳар се моҳ
аз ҷое ба ҷое мекӯчанд.

Зикри қасабаи тумони Вағанза ал-маъруф ба Коми Абӯмуслим

Аҳолии ин тумон аксар авлоди мучоҳидини ислом,
қабилаи начиби араб аст ва соири он ўзбак аст. Дар авоили
зуҳури дини мубини Ислом ба аксари қасаботу амсор панҷсад
нафару ҳазор нафарро аз мучоҳидин ба тариқаи қаровулу
муҳофиз мондаанд – дар замони Қутайба. Ин қабоилу
аҳоии аъроб аз ҷумлаи авлоду аҳфоди онҳост. Маркази ин
қазо обод аст. Раставу бозори он бағоят маъмур² ва як
хонақоҳу як манораи сангин дорад. /26/ Манору хонақоҳи
онро дар таърихи санаи 1280 ҳичрии набавӣ бино намудаанд.
Ин тумон ҷӣ ба қасрати нуфус ва ҷӣ қасрати мазорей сони

¹ Мавошӣ-хайвони хонагӣ аз қабилӣ гов, гусфанд, шутур ва ғ.

² Маъмур-обод, ободон.

иснайши¹ тумони Ҳарқонрӯд аст. Аксари аҳолии ин тумон соҳиби молу мавошӣ ва ҷаҳорподоранд, ҷаро ки самти шарқии ин тумон сар то сар муттасил аст ба Ҷӯли Малик ва Оксоҷ. Дар ин туман аз ҷумлаи абнияти қадима ду қӯрғон мавҷуд аст, якеи он ба канори дарёи Зарафшон, ба сари наҳри Коми Абӯмуслим ба болои тали рафеъ, онро қӯрғони Абӯмуслим мегӯянд, ба микдори рубъи² фарсах, балки камтар аст аз Хом Работ. Ва дигари он ба қарияи Оксоҷ, ба канори роҳи оҳан аст, онро дар кутуби таворихи арабӣ шаҳри Тавоис меноманд. Дар ин тумон бисту ду масҷиди ҷомеъ ва идайнхонӣ, дусаду ҳаштод масҷиди панҷвақтӣ ва дорои дусаду ду қишлоқ ва муштамил бар сӣ ҳазору дусад хонавор нуфус аст, ки нӯҳ ҳазор хонавори /27/ он қабилаи наҷиби аъроб аст, аз ҷумлаи авлоду аҳфод аз муҷоҳидини Исломи; ва мобақияи он аксар қабилаи узбак аст. Аҳолии тумон тамоман деҳқон ва аҳли зироат мебошанд ва соҳибсарвати он фаровон, боғу басотин дар ин сарзамин бисёр аст. Роҳи оҳан аз тарафи шарқии тумон кашида шудааст. Ва истансаи Қизил Теппа дар тавобеи ин тумон аст. Масофаи ин қазо то Бухорои Шариф микдори панҷ фарсах роҳ аст, дар самти кунчи шарқи шимолии Бухоро воқеъ аст.

Роҳи мутаорифи³ қадими Миёнкол аз даруни ин тумон мегузарад. Мазори ҳазрати Абдулвосеъ дар ин тумон аст. Мардумони ин марзу бум хушмашраб, аксари он аҳли созу тараб аст. Ва микдори сесад нафар аз ҳунуди мачус⁴ дар ин ҷо сокин ва ба рибохорӣ машғуланд. Ва ҷузъе микдори яҳудӣ низ /28/ мавҷуд аст. Ва аспҳои хубу тозинаҷод дар ин тумон фаровон аст. Ҷиҳати ҷануби ғарбии тумон ва ғарбии он канори дарёи Зарафшон аст.

¹ Сонин иснайн- аз ду якеи...

² Рубъ-ҷаҳорҷақ.

³ Мутаориф- маъмул, корфармудашаванда.

⁴ Ҳунуди мачус-ҳиндӣ мачусӣ (оташпараст, зардуштӣ).

МАҚОЛАИ ДУЮМ ДАР ЗИКРИ ИЁЛАТИ ВОСЕАИ МИЁНКОЛ АСТ

Ваҷҳи тасмияи¹ ин хиттаро² ба Миёнкол муаррихиини салаф³ чанд вучӯҳ баён намудаанд. Ваҷҳи қариби он, Миёнкол миёни ду кӯҳ аст аз ҷиҳати таҳфиф⁴ ба талаффуз миёни ду кӯҳро миёнкол гуфтанд. Воқеан самти шимолии ин ҷеҳат кӯхистони Нуратост ва самти ҷанубии он муттасилан кӯхистони Қарнаб аст, ки Миёнкол дар миёни ду кӯҳ ба масобаи⁵ як сой воқеъ гардидааст. Маркази ҳукумати ин ҷеҳат вилояти Кармина мебошад. Ва ин аёлат мунқасим менавад бар ҳашт ҳукумат: Кармина, Зиёуддин, Хатирҷӣ, Боғчакалон, Нурато, Аҷумсарой, Коммеғ, Янғиқӯргон./29/

Вилояти Кармина шахрест қадим ва биноест азим, аз осори абнияти Афросиёб. Қӯргони он ба лабу канори ҷануби наҳри Зарафшон воқеъ гардида аст. Наҳри мазкур аз таҳти қалъа, тарафи шимолии он ҷараён менамояд, лиҳозо ба вақти шиддати ҳарорати офтоб, баъзе мои мокиса⁶ ба канори дарё будагӣ мутааффин⁷ шуда аз асари он ҳаво касби ваҳомат⁸ намуда, сабаби бурузи баъзе амроз мегардидааст. Аз ин ҷиҳат ҷаноби амиру-л-мўъминин ва имому-л-муслимин Сайид Амир Абдулаҳадхон салламаҳу-л-Лоҳу таъоло замони хилофати волиди бузургвори худ ҷаноби олии марҳум ба ҳукумати он ҷо сарафроз будаанд. Қӯргони кӯҳнаро тарк намуда ба тарафи ҷануби он, аз канори дарёи байд қӯргоне бино ниҳоданд, ки ба мазмуни «Лам тактаҳил айну-з-замон»⁹. Чашми бинанда чунин шаҳри хубу бинои марғуб надида. Алъон дар камоли ободӣ аст. Бинои он дар санаи 1290 /30/ итифоқ афтадааст. Тӯли ин мамлакат миқдори ҳафт фарсах ва

¹ Тасмия - ном ниҳодан.

² Хитта - вилоят; шаҳри калон.

³ Салаф - пеш ва пешинагон, гузаштагон.

⁴ Таҳфиф - сабук кардан, ихтисор кардан.

⁵ Масоба - мартаба, дараҷа.

⁶ Мои мокиса - оби истода.

⁷ Мутааффин - гандида, бадбӯй.

⁸ Ваҳомат - ногуворӣ; гаронӣ.

⁹ Лам тактаҳил айну-з-замон - чашми рӯзгор онро надидааст.

арзи он низ ҳафт фарсах аст. Ду нахри азим дорад, якеро Хоним ва дигареро Қасаба меноманд. Ва қарияҳои азим ва чашмаи обдор бисёр дорад, Са яъти баёнӯхо¹ иншоа-л-Лоҳу таъоло. Вилояти мазкур дар ниҳоят дараҷа касиру-н-нуфус ва касиру-л-фавокеҳ² ва обшор аст ба маолу мазмуни «Фихимо фокиҳатун ва нахлун ва руммон»³. Анвои мевачот омода ва муҳайё аст. Тамоман аҳолии ин вилоят қабоилю ашоири Ёзбак аст. Баъд аз он қабилаи касиру-н-нуфуси он қабилаи начиби араб аст. Ва ду қария миқдори дусад хонавор эронӣ низ дорад. Ба даруни кӯргони он миқдори панҷсад хонавор яҳудӣ ва миқдори сад нафар хунуди мачус низ сокинанд. Хунуд ба рибохорӣ машгуланд ва яҳудии он тамоман соҳиби сарвату туччоранд, куллан агниёанд, мискину фақир қатъан надоранд. /31/ Дар ин вилоят дувоздаҳ адад хонақоҳи идайнӯ чумъахонӣ ва миқдори чаҳорсаду ҳаштоду ҳашт масоҷиди панҷвақтӣ дорад. Ва дорои панҷоҳ ҳазор хонавор нуфус аст. Ва аз чумлаи осори қадима дар ин мамлакат як қитъа хонақоҳи муштамил бар хучурот бар сари мазори ғоизу-л-анвори ҳазрати Қосим Шайх алайҳи-р-раҳма мебошад. Ва решаи ду гулдаста аз ҷисри сангин аст ба дарёи Зарафшон; ки альён маъруф аст ба Харсанг, ки ин ду аз чумлаи осори Абдуллоҳхонӣ аст ва як қитъа иморати рафеу ҷасим, ки альён ҷуз пештоку ду гулдастай он боқӣ намондааст, ба мавзеи Малик, ки аз кӯргони мазкур ду фарсах масофат дорад, барпост маъа як сардобаи сангин, ки алҳол дар камоли матонат боқӣ аст. Интиҳои оби Коми қасаба то сардобаи мазкур ҷараён намуда, дар он ҷо тамом мешавад. Ва ин сарои /32/ онифу-л-баён аз чумлаи қаровулхонаҳои дору-л-ғоҳираи⁴ Бухорои Шариф аст, ки аз ҷиҳати ҳифзи ҳудуд ва суғур⁵ дар ин иморат миқдори панҷсад нафар аз қабоилю Ёзбакӣ ба тариқаи бадалият истиқомат менамудаанд. Ва як қитъа иморат аз абнияти қадима ба мавзеи Қатаған аст, ки он ба тарҳи аҷибу ҳайати ғариб аст, миёнаи Малик ва дарёи

¹ Са яъти баёнӯхо-баёни он (дар ин китоб) ба зудӣ хоҳад омад.

² Касиру-л-фавокеҳ- сермева.

³ Фихимо фокиҳатун ва нахлун ва руммон -Ояти (55:68) аст: «Дар он ду бӯстон меваву дарахтони хурмову анор бошад».

⁴ Дору-л-ғоҳира-пойтахт.

⁵ Суғур-сарҳадҳо.

Зарафшон, муштамил аст бар гунбазҳои мутааддида ва музайян ба кошинҳои муҳаллову¹ муҷалло². Алён ба таҳти замин монда ва хоки атрофи он дамида ҷисми биноро фуру гирифтааст. Таҳминан инҳо низ аз абнияти Абдуллоҳхонӣ аст. Ва аз аҷоибӣ ин мамлакат мақбараи Судхор аст ва сари мазори ҳазрати Қосим Шайх алайҳи-р-рахма. Аз дарвозаи ҷанубии сари мазор бурун миқдори панҷоҳ қадам ба ҷониби шарқӣ он санги мрамарест ба болои мадфани шахсе, ки баъд аз вазъи майит ва вазъи ҳаҷар³ ба болои он тасовири ҳайя⁴ ва ақориб⁵ буруз /33/ мекунад. Ҳарчанд мустанидони⁶ майит ба маҳви он тасовири ҳайяву ақраб ҷидду ҷаҳд менамоянд, манфиат наменамояд. Ҳатто алён ду море сар ба сар ва тасвири ду ақраб маълум аст. «Фа-ътабиру, ё улӣ-л-абсор»⁷

Ва қазои Қарнаб, ки аз тавобеи вилояти Кармина аст

Масофаи он аз вилояти мазкур миқдори панҷ фарсах аст. Дар тарафи ҷануби вилояти мазкур воқеъ аст. Ва атрофу навоҳии он тамоман кӯҳистон аст. Ва нафси Қарнаб ҳазор хонавор аст, тамоман ўзбак аст, ду фирқаанд якеро қирқ ақит ва дигареро бузбала меноманд. Андак миқдори арабу хоҷа низ дорад. Ва тавобеи он тамоман қабоили учӯруғ, яъне ўзбак аст, бодиянишин ба хаймаву хирғоҳ истиқомат дорад. Қарнаб ва тавобеи он тамоман ҳафт ҳазор хонавор аст. Ба маркази қазои он як масҷиди ҷумъаву идайнхонӣ /34/ ва ҷаҳор масҷиди панҷвақтӣ дорад. Ба атрофу навоҳии он сайду шикори нахчиру ғазол бағоят фаровон аст. Аксари аҳолии ин ҷо сайёд аст. Кӯрғони он дар қамоли рифъату матонат ба болои тали рафеъ воқеъ аст. Мардумони ин вилоят тамоман ғусфанду шутурдор аст. Дар миёни Қарнабу Кармина, дар муқобили кӯҳи Чодартеппа, ки ба қурбати як фарсах масофат дорад, ғоре ҳаст дар он ҷо, машҳур ба Бобо Ато. Ашхоси

¹ Муҳалло-зебу зинатёфта.

² Муҷалло-ҷило додануда ; дурахшон.

³ Ҳаҷар-санг.

⁴ Ҳайя-мор.

⁵ Ақраб (ақориб ҷ.)- кажум.

⁶ Мустанидон- шахсон мавриди ытимод.

⁷ «Фа-ътабиру, ё улӣ-л-абсор» - Ояти (59:2) аст: «Нас ибрат гиред, ин соҳибони диндаҳо».

бисёре ҳар сола дар миёни худ ресмон баста мебароянд ва ҳикояти бисёр менамоянд. Худи роқими савод аз чанд нафар мардумони дар он ҷо даромадагӣ суол намудам. Мегӯянд, ки ба даруни он чашмаи обҳо ва ҷавокеҳ ва анвои мевачот бисёр аст ва ба ҳар сӯ роҳҳои калон пайдо аст; ва-л-ухдату ало-р-ровӣ¹.

Дар китоби «Маркази саёҳати арзия» ки аз муаллифи атроки Истанбул аст, нақл менамоянд, ки аз ҷавфи замини /35/ Бухорои Шариф дар вилояти Яман, ки аз иқлими Африқост, роҳ аст; ва-л-ухдату ало-р-ровӣ.

Ва ба маркази ҳукумати қазои Қарнаб чашмаи обест, ки бағоят софу гуворо, шурбу зироати аҳолии он ҷо аз он аст. Ҳаққи оби худхоро дар байни худҳо байъу шири² менамоянд, бағоят қимат дорад. Ба кӯзаи об таъбир менамоянд ҳар як соати шурби зироати он як ҳазор дирам нарх дорад. Ва шахсе, ки як шабонарӯз тамоман оби он чашмаро ба зироати худ сарф менамояд, маблағи бист ҳазор дирам ҳаққоба дорад. Ва ҳудуди арбаъаи он тамоман ҷӯл аст. Ба атрофи он ба миқдори як фарсаҳу ним фарсах чашмаи обҳо бисёр аст, мисли Қирбулоқ ва Найманбулоқ ва амсоли золика³. Қишлоқҳои мутааддидаро доро аст. Аҳолии он ҷо куллан соҳиби сарвату молдоранд ва ба боғоту басотини худҳо хироч намедиханд ва аз лалмикорӣ хироч медиханд андаке. /36/ Ва масофаи Қарнаб то Бухорои Шариф ёздаҳ фарсах аст, ба самти шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст. Назар ба заъми⁴ аҳолии Қарнаб худҳошонро аз аҳфоду аҳли байти набӣ медонанд. Қарнабро муҳаффаф аз қариби набӣ мегӯянд. Ва дигар чашмаи оби тавобеи вилояти Кармина қишлоқи Сармеч аст ва он аз маркази ҳукумат миқдори се фарсах масофат дорад ба ҷониби шимолии вилояти мазкура воқеъ аст. Як қитъа аз ояи қаримаи «Ҷаннотун таҷрӣ мин тахтиха-л-анҳор⁵» аст. Дар ғояти дараҷа хубу ба ниҳояти дараҷа марғуб ба мантиқи «Лам

¹ Ва-л-ухдату ало-р-ровӣ-ва (рост ё дурӯғ будани ин хабар) ба ўҳдаи ривояткунанда аст.

² Байъу шири-хариду фурӯш.

³ Амсоли золика- мисли он.

⁴ Заъм- гумон, фикр.

⁵ Ил. 1 Борат дар бисёре аз оятҳои Қуръон дарҷ аст: «Бўстонҳое, ки зерини он ҷўйҳо меравад».

юхлақ мислуҳо фй-л-билод¹» мисли ин қитъа замини хушхавову дилкушо ба ҳеч мамлакат аз қитаоти ҳамса нест ва нахоҳад буд. Шарқан ва ғарбан ду кӯхи азим сар ба фалаку-л-аънис қашидааст. Дар байни ин ду кӯх як сой шимолан ва ҷанубан мумтад² шуда, аз миёнаи сой як наҳри оби зулол ҷараён менамояд. /37/ Ба ду канори чашмаи об имороти рафеа ва ба миёнаи кӯхи мазкур боғоту басотин туюр дар афғон ва андалебҳо дар фиғон, ҳар кучо нигарӣ ҳадоиқ, ба ҳар сӯ ингарӣ ва назар афканӣ мамлӯ³ аз шақоиқ⁴. Ва канори ҷӯ ба иншоа мегӯяд, ки бода ҷӯ ва мачнунбедҳо ба сояи худ мегӯяд, ки бед аз камоли латофат себи он бе осеб аст ва хӯрдани халилии⁵ он бе маунати қаблӣ аст. Имтидоди ин қария ним фарсах аст. Микдори панҷсад хонавор- аҳолии он, дусад хонавор хоҷагон ва бақияи он ўзбак аст. Ҷаноби олӣ дар ин ҷо низ ҷаҳорбоғе доранд, гоҳо нузул иҷлол мефармоянд. Дар минбаи сарчашмаи оби Сармеч дарахти тути азим аст, дар иншоати дараҷаи азамат, ғилзати⁶ танаи он мутаҷовиз аз ҳафт заръ⁷ меояд, альон сабз аст, аз ҷавфи санг баромадааст. Таҳти соқи он қатъан хок надорад. Ва дигар чашмаи оби тавобеи иншоати мазкур қарияи Додаш аст ва он аз Сармеч ба маркази ҳукумат қарибтар аст. Обу ҳавои он /38/ дар ғояти латофату латофат аст. Ҷамъе аз хоҷагон низ дар ин ҷо мутавааттин шудаанд мӯмо илайҳим⁸ гӯё дар дори дунё ба биҳиштанд, волиқа фазлу-л-Лоҳи юътиҳи ман яшоъ⁹.

Қазои дуҷум Янгикӯргон аст

Ин ду қитъа аст, мунфасил аст аз ҳам, ки якеро ба Янгикӯргон ва дигареро Ҳазора меноманд. Дар ин мамлакат аз осори қадима харобаҳои шахри қадим ва осори мисри азим

¹ Лам юхлақ мислуҳо фй-л-билод -Ояти (89:8) аст: «Монанди он дар шаҳрҳо офарида нашудааст».

² Мумтад-давомнок, дароз.

³ Мамлӯ-оганда, пур.

⁴ Шақоиқ- навъе аз чинси лола; гули мачах.

⁵ Халилий-аигури сурхранги пешпазак.

⁶ Ғилзат- гафсӣ, ситабрӣ.

⁷ Заръ-газ (воҳиди дарозӣ) баробар ба 107 см.

⁸ Мӯмо илайҳим-номбурдагон.

⁹ Ин ҷумла дар чандин ояти Қуръон ворид аст: «Ин фазли Худо аст, ба ҳар ки хоҳад, онро медихад».

аст, ки алъон машхур аст ба Тошкӯргон. Ин қазо хеле хунобу хавост, чамъияти фаровон дорад. Янгиқӯргон ҳафт ҳазор хонавор аст. Се ҳазори он ўзбак ва чаҳор ҳазори он араб аст. Шаш адад хонақоҳи идайн ва чумъахонӣ, шасту панҷ адад масочид дорад. Мардумонаш аксар косиб ва мобақия деҳқон. Зироати ин ҷо бисёр хуб аст. Ҳазора як қитъа шаҳр аст. Се худуд шарқан ва ғарбан ва чанубан ҷўл аст ва шимол наҳри Зарафшон аст, бисёр хушҳаво. /39/ Сари мазори Ғоизу-л-анвори Мавлоно Ориф алайҳи-р-рахма як қитъа хонақоҳи сангин дорад аз абнияти қадима ва дигар бисту чаҳор масочиди панҷвақтӣ дорад. Мавзеи мазкур бисту чаҳор қария аст. Се ҳазор хонавор нуфус аст, як бозор дорад. Дарёи Зарафшон аз пасти қараён дорад ва Ҳазора ба мавзеи баландӣ аст, нишемани ў бағоят фараҳфизо ва дилкушост. Аҳолии он тамоман атроқи қабоили ўзбак аст. Ҷузъе миқдори араб дорад. Ба ҷониби чануби бозорҷои он баъзе осори абнияти қадима, ба деворҳои ситабр¹ боқӣ аст, он аз осори оташқадаҳои қадим аст. Аҳолии он ҷо онро қўргони Ҳазора мегўянд. Аҳолии он куллан деҳқон ва аҳли зироатанд. Зироати ин ҷо бисёр хуб аст ва Ғавокеҳи он марғуб. Аспҳои тозинаҷод дар ин ҷо бисёр мавҷуд аст. Аҳолии ин ҷо ба аспӣ тозӣ машхуру маъруфан. /40/

Зикри ҳукумати дуум аз иёлат ва вилоёти Миёнкол, ки он ҳукумати вилояти Зиёуддин аст, ки онро вилояти Наҳрпай ва Қалъаи Дабус низ мегўянд

Ин вилоят васеътарин вилоёти Миёнкол аст. Шарқан ва ғарбан тўли он ҳаждаҳ фарсах аст. Ва шимолан ва чанубан низ ҳаждаҳ фарсах аст. Ду қабилаи бузурги ўзбак дар ин мамлакат сокинанд, яке қабилаи найман ва дигаре қабилаи хитой, ки ин ду қабилаи бузург ва часуртарин қабоили атроқанд. Сулсони мардумони ин мамлакат мутаваққитини аҳли тамаддунанд ва сулси он бодияву хайманишинанд. Аксар ин мардумон абан ан ҷаддин² галладоранд. Молу мавошии онҳо бағоят фаровон умуман ва аспҳои он мардум хусусан маъруф аст ба хушсуратӣ ва давандагӣ. Аксар дар Бухорои Шариф ва

¹ Ситабр-ғафс, кулуғи.

² Абан ан ҷаддин- аз падару бобо.

финон он аспро аз ин мамлакат меоваранд. /41/ Ва арозин он бисёр ҳосилхез аст. Боғу басотини он бағоят маъмур ва ғавокеҳи он ба дараҷаи вуфур¹ аст. Ва мардумони ин марзу бум аз зироату деҳқонӣ касби маош менамоянд. Ғандуми ин вилоят ба хубӣ зарбулмасали мамолики Туркистон аст. Дар тавобеи ин балда² қарияҳои чашмаи об ба кӯхистони он бисёр аст. Мисли Табан ва Найманбулоқ ва Беклар ва амсоли золика. Ҳар кадом ба хубӣ ва хушҳавоӣ ва фараҳғизоӣ беадилу назир надоранд. Дар ин мамлакат ҳаҷдах адад масочиди идайн ва ҷумъахонӣ, сесаду ҳафтоду ду масочиди панҷвакҷӣ дорад. Куллияи нуфуси он ҳафтод ҳазор ҳонавор аст. Роҳи оҳан аз тарафи ҷануби ин вилоят кашида шудааст. Ва дарёи Зарафшон аз тарафи шимоли он ҷараён менамояд. Ҳар сола сулсони он зироати он вилоятро ба Бухорои Шариф ҳамлу нақл менамоянд ва сулси он ба ҳудаш сарф мешавад. /42/ Ин мамлакат масқату-р-раъси³ бисёре аз уламову фуқахову фузало ва шуаро буда, масофаи ин мамлакат то Бухорои Шариф миқдори ҳаҷдах фарсах масофат дорад, ба самти шарқии Бухоро воқеъ аст. Ҳар сола дар айёми таҳсил мутаҷовиз аз ду ҳазор нафар талаба аз ин ҷо ба Бухоро мераванд аз чиҳати касби илм «кассара-л-Лоҳу амсолахум»⁴.

Ҳар ҷўбе, ки дар Бухорои Шариф ба иморот сарф мешавад, аз ин ҷо ба Бухоро меравад. Ғайр аз қабилаи ўзбак дар ин мулк дигар қабилаи тоҷику арабааст. Ва аз тарафи давлати Бухоро ду истанса бино шудааст: Зиёуддин, Туғайработ, дар тавобеи ин мамлакат аст. Дар мавзеи Туғайработ заводи пахтакашӣ аст, ки бағоят азим ва ҷасим аст. Заводе ба ин азамату ҷасомат дар Порижу Берлин ва Ландану Маскав нест.

Зикри ҳукумати сеюми иёлати Миёнкол, ки он вилояти Хатирҷӣ аст

Ин вилоят бағоят маъмур аст. Қўргон ва сари бозору ҷамъияти он ва тичорати он /43/ сонии иснайни Бухорои Шариф аст. Аҳолии қўргону сари бозори он ҳама тоҷиранд ва

¹ Вуфур-вофир, фаровон.

² Балда-шаҳр; кишвар.

³ Масқату-р-раъс-зодгоҳ, таваллудгоҳ.

⁴ Худо амсоли онхоро зиёд гардонад.

сохиби сарвату агниёанд. Ва ба маолу мазмуни «Ман юъмин би-л-Лоҳи ва-л-явми-л-охири фа-л-юкрим зайфаҳу¹» ин мардум ба меҳмоннавозӣ ва мусофирпарварӣ маҳсуди² иноманд³ ва машҳури хосу ом. Шимоли ин вилоят кӯҳистон ва ҷануби он дарёи Зарафшон аст. Ба қўргони он миқдори сесада нафар ҳунуди маҷус ба рибохорӣ ва эҳтикор машғуланд ва ҷузъе миқдори яҳудӣ низ дорад. Қабилаи ғолиби ин мамлакат аз қабоиلى ўзбак, қабилаи баҳрин аст. Аксар аъёну⁴ агниё⁵ ва навкарҳои ин мамлакат мансуб ба ин қабилаанд. Ва дигар қабоиلى атроқи ўзбак низ мавҷуд аст. Дар ин мамлакат дар мавориди аъёд ба як сў асп метозанд ва як сў кимор мебозанд. Феъли мункири майсир⁶ дар ин балда бисёр шуйў⁷ дорад, пиру ҷавон хурду калони онҳо ба ин балия мубғалоанд, умуман ва авоми он хусусан, балки /44/ сабаби тафохур медонанд ва иҷтиноб⁸ надоранд аслан. Ва аз ҷумлаи хавоси ин қўргон ба мавзеъҳои махуфи⁹ он алам¹⁰ месозанд. Аз ҷиҳати касрати лой ба зимистон дар аксари сана убуру мурур аз мамарри¹¹ он ба тариқаи суубат¹² аст. Ҳар сола чанд адад аспу маркаб ба даруни лой фуру монда ба ҳалокат мерасад. Дар ин мамлакат ҷаҳор адад масҷиди идайн ва ҷумъахонӣ ва сесаду сиву шаш адад масҷид дорад. Ва қуллини нуфуси он сиву панҷ ҳазор хонавор аст. Зироати ин мамлакат хуб аст умуман ва зироати биринҷу шолии он хусусан, ба соири мамолик тафаввуқ¹³ дорад. Аҳоли ва фуқарои он аксар галладоранд. Аспҳои хубраву хушдав аз ин ҷо ба ҳам мерасад. Ба тарафи кунчи шарқии шимолии

¹ Ҳар ки ба Худо ва рӯзи бозпасии (киёмат) имон дошта бошад, пас би-узор, меҳмонашро гиromӣ дорад.

² Маҳсуд-мавриди ҳасади дигарон гаштан.

³ Анҷом-ҷамъи офаридагон-инсу ҷин ва г.

⁴ Аъён- бузургон, ашрофон.

⁵ Агнӣё- ганӣ, давлатманд.

⁶ Майсир-кимор ва киморбозӣ.

⁷ Шуйў- паҳи шудан.

⁸ Иҷтиноб- парҳез кардан, дурӣ гузидан.

⁹ Махуф –хавфнок.

¹⁰ Алам- аломат, нишон.

¹¹ Мамар-гузаргоҳ,

¹² Суубат- душвор, мушкӣ.

¹³ Тафаввуқ-бартарӣ, афзалият.

Бухорои Шариф воқеъ аст. То Бухоро миқдори ҳаждаҳ фарсах масофат дорад ва ба шарқии вилояти Кармина воқеъ аст. То Кармина панҷ фарсах аст. Ва аз ҷумлаи аҷоибу гароиби ин мамлакат санги ҷунбон аст. Ва қарияи мазкура аз маркази вилояти мазкур миқдори ҳафт фарсах масофат дорад, ба тарафи шимолии вилояти Хатирҷӣ, ба даруни кӯҳистон дар миёнаи амлоки Мирдош ва Кӯксарой. Ба қарияи мазкура сангест мусаммо¹ ба санги ҷунбон дар ниҳояти азамату ҷасомат, ба миқдори хаймаву хонаи сиёҳ, ҳар кас китфу дӯпи худро ба он санг монда ҳаракат диҳад, аввало ҳафиф, сониян ба гадриҷ сарёъ, кам-кам дар ниҳояти суръат ҳаракат менамояд, вазни он тахминан аз сад ман беш аст; ва-л-Лоҳу яхлуку мо яшоу² /45/.

Зикри ҳукумати Боғчакалон

Ин мамлакат ҳарчанд, ки ҳоким би раъсиҳи³ дорад ва замимаи ҳукумати вилояти Кармина аст, лекин мин ҳайси-л-мурофаа⁴ кааннаҳу⁵ аз мулҳақоти⁶ вилояти Хатирҷӣ аст, ҷаро ки мурофаоти⁷ ин мамлакат муҳаввал⁸ ва муфавваз⁹ ба раъйи қозии вилояти Хатирҷӣ аст. Шимоли ин мамлакат тамоман кӯҳистон аст. Аксари тавобеи ин вилоят ба даруни кӯҳ, ба лаби ҷашмаи обҳост, хусусан мавзеи Кӯксарой, ки гӯи сабқат аз боғи Ирам рабудааст, дар ин ҷост. Мардумонаш ҳама атроқ, ҳама қабоилу ашоири ўзбак мебошанд, ба канораҳои кӯҳ сукно доранд. Ҷор адад масҷиди идаину ҷумъахонӣ, яксаду понздаҳ адад масҷиди панҷвақтӣ ва ҳафт ҳазор хонавор нуфус аст. То Бухорои Шариф ҳаждаҳ фарсах масофат дорад, ба тарафи кунҷи шарқии шимолии Бухорои

¹ Мусаммо-исм додашуда, номидашуда.

² Ва-л-Лоҳу яхлуку мо яшоу - Ояти (3:47) аст: Ва «Худо ҳарҷӣ меҳаҳад, инчунин меофаринад».

³ Би раъсиҳи- ба сари худ.

⁴ Мин ҳайси-л-мурофаа – аз ҳайси (аз ҷихати) мурофааи (мурочиат ба) қозӣ.

⁵ Кааннаҳу- зоҳиран чунин ба назар мерасад, ки..., гӯё ки...

⁶ Мулҳақ- пайвастшуда, ҳамроҳшуда.

⁷ Мурофаот- даъво, додхоҳӣ.

⁸ Муҳаввал- ҳавола кардашуда, сунурдашуда.

⁹ Муфавваз- вогузоршуда.

Шариф воқеъ аст. Аҳоли тамоман деҳқон ва аҳли зироатанд.
Зироати онҳо аксар шолӣ аст. /46/

Зикри ҳукумати қасабаи Қопмех

Қасабаи мазкур кўргони рафеъ дорад, ки дар болои тали рафеъ воқеъ гардидааст, аз ҷумлаи абнияти қадима маҳсуб аст. Ин қасаба тўлонӣ аст ва дар миёни ду қири¹ рафеъ аст. Шимолан қири Ҷазлон ва ҷанубан қири Пои Дулдул, ки то Бободўғӣ мумтад меғардад. Ибтидои ин қасаба аз муҳозии кўргони вилояти Кармина, интиҳои он мумтад то Тўкқузтеппа мешавад. Тўли он миқдори нўҳ фарсах аст ва арзи баъзе се фарсах ва баъзе ҷой то панҷ фарсах масофат дорад. Қабилаи ғолиб ва қасиру-н-нуфуси ин қасаба қабилаи қарақалпоқ аст, баъд аз он қазоқ ва андак қабилани Ўзбаки учўруғ низ мавҷуд аст. Қабилани қарақалпоқи он мутамаддин² аст ва қазоқияи он аҳолии хаймаву хиргоҳнишинанд. Назар ба қасрати мазореъ нуфуси он кам аст. Аксари қазоқи он ҷаҳорподор ба ҷўлу водӣ мутамаккинанд³. Мазореи боири бисёр дорад ва қабилани қирғиз низ хеле мавҷуд аст, мутаваддинанд.⁴ /47/ Аҳолии мавзеи Тўкқузтеппаи он аксар ба сайду шикор машғуланд. Ва дар ин мамлакат ҳар қадар мазореъ аст, ба тарафи шарқӣ ва ғарбии ин қасаба аст, вале тарафи шимолӣ ва ҷанубии он қобили зироат нест ва тамоман санглох аст. Ва дар ин мамлакат шаш масҷиди идайнӯ чумъахонӣ ва яксаду наваду ҷаҳор масҷиди панҷвақтӣ мавҷуд аст. Ва нуфуси он миқдори нўҳ ҳазор хонавор аст ва миқдори ҳазор хонавор бодиянишин дорад. Масофаи он аз Бухорои Шариф ёздаҳ фарсах аст ва то вилояти Кармина се фарсах масофат дорад, ба кунҷи шимолии ғарбии вилояти Кармина воқеъ гардида ва ба кунҷи шарқии шимолии Бухорои Шариф воқеъ аст. Қазоқияи он тамоман шутурдор аст. Боғу басотин ва ашҷори мусмира⁵ дар ин қасаба бисёр кам аст, балки ҳукми анқоро дорад.

¹ Қир-дашт ё биёбоне, ки ҷо-ҷо тал дорад.

² Мутамаддин -сохибмаданият, муқимӣ.

³ Мутамаккин- маконгиранда, ҷойгир.

⁴ Мутаваддин-иқоматгузида; соқин, муқим.

⁵ Ашҷори мусмира- дарахтони мевадор.

Зикри ҳукумати вилояти Нурато

Мамлакати мазкура пуршарофат ва касиру-л-хосият¹ аст /48/ Қўргони вилояти мазкура дар фавқи кўҳи азим воқеъ гардидааст. Қўргони вилояти мазкура аз ҷумлаи осори мулки Искандари Зулқарнайн аст. Қўргони мазкура дар камол ирифату матонат аст, ба ҷониби ҷанубии ин қўргон миқдори ним фарсах қадамгоҳи малик Искандар низ мавҷуд аст, машҳур ба Зулқарнайн аст. Алҳол зиёратгоҳи аном аст. Аз таҳти қўргони ин вилоят як чашмаи об мебарояд, аз тарафи ҷанубан ба шимол ҷараён менамояд. Манбаи чашмаи мазкура аз тарафи шимолии қўргон аст. Тамоман як мамлакат маъа молу мавошӣ аз ин чашмаи об меошоманд ва зироат менамоянд, боз кифоят мекунад. Як чашмаи об кори як дарё обро мекунад. Сари чашмаи мазкура як масҷиди бисёр рафъ ва матини сангини панҷвақтӣ дорад ва як хонақоҳи ҷумъахонии сангин аз абнияти Абдуллоҳхонӣ ба тарафи ғимолӣ чашма дорад ва як мадраса /49/ ба тарафи ғарбии чашма дорад. Ба болои чашма ба тарафи ҷанубӣ мадфани қутбу-л-орифин Мавлоно Абулҳасани Нурӣ аст. Ба тарафи ғарбии чашма чиллаҳона аст, ки дар он ҳазрати Баҳоу-л-ҳаққи ва-д-дин истиқомат намудаанд. Ҳеҷ шаб сари ин чашма ҳолӣ аз мардумони пӯшидаҳолу аҳли-л-Лоҳ нест, маҳалли иҷмои ҷиҳилтану қутб² ва автод³ аст. Вилояти мазкур бисту чаҳор адад масҷид дорад, сивои⁴ қарияҳои мунфасили он ба нафси шаҳр. Ҷамъияти нуфуси нафси шаҳр даҳ ҳазор хонавор аст, тамоман косибу насочанд, деҳқонӣ ва зироат низ доранд. Аҳолии Нурато куллан соҳиби сарват ва ағниёанд. Мардумони шароратпеша ва ғасақаву ғачара дар ин вилоят аслан ва қатъан нест; ва ҳатто қуттоъу-т-тариқ⁵ ва сорик⁶ надорад. Ва дар тавобеи он миқдори ним фарсах аз шаҳри мазкур дур ва мунфасил қарияе аст, ки дар он ҷо мазори мутабаррикаи ғоизу-л-анвори Шайх Аҳмад Кабир аст. Дар

¹ Касиру-л-хосият-серхосият.

² Қутб- калон ва сардори қавм; бузургтарин шахси даврон.

³ Автод-чор авлиё, ки дар чор тарафи дунё қарор доранд.

⁴ Сивои-ғайр, ба ғайри.

⁵ Қуттоъу-т-тариқ- роҳзанон.

⁶ Сорик- дузд.

он чо осори қадимаи баъзе аломоти /50/ як қитъа қўргон пайдост. Ин сари мазор низ бағоят файзосор аст ва як чашмаи равон низ дорад. Ва дигар аз тавобеоти умдаи Нурато Ғазгон аст, дар он чо қадамгоҳи амиру-л-мўъминин ҳазрати Алӣ, ёри чаҳорум қаррама-л-Лоҳу ваҷҳаҳу пайдост. Аз таҳти хонақоҳ як чашмаи об чараён дорад. Дар он навоҳӣ қадамгоҳи Бобо Қанбар аст, ба таҳти девори он мадфан сурати шутури хобида пайдост. Мардумони он қария мегўянд, ки ин сурати шутур хилқӣ аст на маснўӣ. Ва бар сари он дарахтест бағоят азиму часим. Ва ба андак масофат, ба қарияи дигар, ки онро Деҳаи баланд мегўянд, қадамгоҳи имомайн, разиял-Лоҳу таъоло анҳумо, аст. Ва ба болои кўҳи азим ба тарафи шимолии ин мадфан масчиде аст. Ба тарафи шимолии он масҷид қадамгоҳи имоми Ҳанафия аст, ба даруни ғоре. Ин қарияи Ғаргон миқдори як ҳазор хонавор аст. Пеша ва ҳирфаи онҳо сангтарошӣ аст. Маъдани санги мармари аъло он ҷост ва маъдани оҳак низ дар он чо мавҷуд аст, ки ҳар сола /51/ миқдори даҳ ҳазор шутур оҳак ба хорича ҳамлу нақл мешавад. Аҳолии он чо аз санги мрамар табақ метарошанд, ба атрофи он «Ояту-л-курсӣ» ва рубоиёти муносиби он нақш мекунанд, ки аз табакҳои чўчақӣ ва кошғарӣ беҳтару хубтар аст. Ва масофаи ин қария то вилояти мазкур миқдори ду фарсах аст, ба тарафи ғарбии вилояти мазкур воқеъ аст ва ба тарафи шарқии ин қария, миқдори як фарсах қарияи дигар мавҷуд аст, ки мазори имомайн дар он ҷост. Онро Деҳаи баланд меноманд. Миёнаи ин қария ва вилояти мазкур як фарсах роҳ аст. Ва дигар тавобеоти вилояти мазкур қарияҳои азим бисёр аст, мисли Ҷуш ва Рахчоб ва Фаникат ва Ғучумсарой ва амсоли золика бисёр аст. Ва дар ҳама чо боғу басотин ва имороти рафеа пайдост. Аҳолии вилояти Нурато мардумони тоҷиканд, андак қабилаи наҷиби араб низ пайдост ва атрофи /52/ наздики он низ мардумони тоҷиканд. Ва қарияҳои баиди он мисли Ҷуш ва Рахчоб ва Фаникат ва Ғучумсарой он тамоман қабилаи туркман аст. Қабоиلى тарокима¹ дар чўли он ва қарияҳои он бағоят фаровон аст. Ва чашмаи обҳои маснўӣ, ки ба истилоҳи аҳолии кўхистон онро корез мегўянд, фаровон аст. Дар солифу-з-замон дар атрофу

¹ Тарокима-туркманҳо.

навоҳии ин мамлакат сесаду шаст корез будааст ва ғиё
замонино ҳозо миқдори сад адади он қорӣ аст. Зироат дорад.
Ва дар тавобеоти ин мамлакат миқдори даҳ ҳазор хонавор аз
қабилҳои қазоқ ва қарақалпоқ ва қарбид мавҷуд аст, тамоми
шутурдору ғалладор ва ғўсфанддоранд. Мардумони
бодиянишинанд, ба хиргоҳ маишат доранд. Қасби онҳе
бештар ангиштсӯзӣ ва ангиштфурӯшӣ аст. Ва дар тавобеи ин
мамлакат кӯҳҳои азиму рафеъ бисёр аст, мисли Баҳмилтоқ ва
Тахти кӯҳ ва амсоли он. /53/ Ва масофаи ин мамлакат то
Бухорои Шариф ҳаҷдаҳ фарсах аст, ба қунҷи шимолии
шарқии Бухоро воқеъ аст. Ва масофаи тӯли ин вилоят понздаҳ
фарсах аст. Интиҳои тавобеи он маҳкуми Қиззах мумтаз
мегардад ва арзи он аз нӯҳ фарсах то понздаҳ фарсах масофа
дорад. Ва дар кӯҳистони шимолии ин вилоят сайди рубоҳ ва
савсор бағоят фаровон аст. Ва ҳавои ин мамлакат умуман ва
Ғуҷумсарои он хусусан ба фасли зимистон бағоят сард аст
нузули барф бисёр аст. Ва вуҳуши он ва сиёи¹ он ни
фаровон, дар роҳҳои мамарри ҳалоиқи он аз ин ҳайс маҳул
аст, убуру мурур танҳо аз он рӯ мушкил аст. Ва тамоми
нуфуси иёлати Миёнқол миқдори ду лаку даҳ ҳазор хонавор
аст, ки миқдори ним миллион нуфусро доро аст.

МАҚОЛАИ СЕҶОМ ЗАҚРИ ИЁЛАТИ СЕҶОМ АЗ ТАВОБЕОТИ БУХОРОИ ШАРИФ, ҚИ ОН ИЁЛАТИ /54/ ЛАБИ ОБ АСТ

Ин иёлат тӯлонӣ аст, тӯли он ғарбан ва шарқан миқдори
панҷоҳ фарсах аст аз мавзеи Бусоға, қи Аррачик маҳкуми
Афғон ва Бухоро аст, то мавзеи Рикитқалъа ва Қизқалъа, қи
интиҳои маҳкуми Қароқулӣ аст мулосиқи² худуди маҳкуми
Хева аст, панҷоҳ фарсах аст, ба қанори ҳар ду тарафи дарёи
Қайхун аст, қи машҳур ба дарёи Омӯя аст. Аҳолии ин иёла
қуллан ва тамоми қабил ва ашӯири тароқима аст, қи ғайр
ҷасуртарин қабилу ашӯири аҳоли ва раоёи Мовароун

¹ Сиё (сабуъ)- ҳайвони ваҳшии даранда.

² Мулосиқ-ҷаспида, ҷафс ҷаспида.

наҳраид. Аксари иёлатҳои Бухоро ба канори ин наҳр аст. Аз ин сабаб манбаъ ва масабби¹ ин наҳрро баён намудан ҳолии аз манфиат нест. Манбаъ, яъне сарчашмаи он аз ибтидои кӯҳи Помир, аввали силсилачиболи Тибет аст. Онро чашмаи Панҷ мегӯянд. Аҳолии Қаратегину Дарвози кӯҳи Помир, ки аз он чашмаи Панҷ мебарояд, Боми дунё меноманд. Ибтидои Омӯя /55/ аз он ҷост ва масабби он, яъне ҷои рехтани он, ба кӯли Арал аст, ки дар миёнаи Хева ва Ҳаштархон аст. Аз ибтидои он наҳр то интиҳои он ҳафтсад мил тай мекунад. Аз ибтидои манбаъ миқдори панҷсад мил ҷараёни он дар тавобеи Бухоро аст ва миқдори дусад мил ҷараёни он дар тавобеи Хева аст. Маркази шарқии ин иёлат, вилояти Каркӣ аст ва маркази ғарбии он вилояти Ҷаҳорҷӯй аст ва ин иёлат мунқасим мешавад бар ёздаҳ қазо. Асомии қазо ва ҳукумоти Лаби об аз аз қарори зайл аст: 1. вилояти Каркӣ 2. Ҳоҷа Ҷонбоз 3. Баширумқон, 4. Ҳалаҷи палвард, 5. Бардалиқ, 6. Назрам, 7. Ҷаҳорҷӯй 8. Фараб 9. Деҳнав 10. Усти Хироҷ 11. Қурқули.

Маркази шарқии ин вилоят Каркӣ аст

Ин вилоят бағоят хушҳаво ва дилкушо ва фараҳфизо аст мин ҳайси-т-тиҷорати², сонии иснайни Макариё³ аст. Аз ҷамеи тучҷори Бухоро дар ин ҷо вакиле ҳаст ва ҷамеи молу мавошии /56/ мардумони ҷаҳор вилоят ва афогина низ дар ин ҷо байъу шиरो мешавад. Ва мардумони аҳолии Кавқоз ҳар сола миқдори панҷоҳ ҳазор қолин омада аз ин ҷо гирифта ба Расй ва вилояти Арзурум мебаранд ва ҳар сола миқдори як миллион дона пӯсти барраи қароқӯли низ аз ин ҷо хариду фурӯш мешавад, аз қабилӣ пашм ва рӯбоҳ ва пахта низ аз ин қарор аст. Аҳолии ин вилоят тамоман қабилӣ туркман аст, ҳама ба зироат машғуланд. Зуқури⁴ онҳо ба зироат шуглдоранд ва иноси⁵ онҳо ба қолинбофӣ ва қоқма ва аз анвои

¹ Масаб(б)-резиишгоҳ.

² Мин ҳайси-т-тиҷорат-аз ҳайси тиҷорат.

³ Макариё-Ярмаркаи Макариево – бозор- ярмаркаи Русия дар асрҳои 16-19, воқеъ дар шаҳраки ҳозира Макариево. Тиҷорати мӯина, газворҳо, маснӯоти филизӣ. Аз соли 1817 ин бозор-ярмарка ба Нижний Новгород интиқол дода шуд. Тоҷирони Осиёи Миёна асосан ба ҳамин ярмаркаҳо барои тиҷорат рафта меомаданд.

⁴ Зуқур-мардҳо.

⁵ Инос-занҳо.

мансучот¹ аз пашми шугур ва тусфанду буз мамлӯ мебофанд,
дар камолӣ ҳунармандӣ. Аз ин мамар ҷамеи аҳолии тарокима
ағниё ва соҳиби сарватанд. Асиҳои арабинажод ба қабоили
тарокима аз ҳад бурун фаровон ва аслиҳаву яроқҳои
иниризиву афғонӣ дар ин қабоил бисёр аст. Бинобар мулосиқ
будан аз қурои афғина бисёр мегиранд. Минҳайси силоҳ аз
/57/ мусаллаҳ ва мукамалтарин қабоилу ашоири
Мовароуннаҳранд. Ба ду канори ҷанубӣ ва шимолии Лаби об
аҳолии тарокима сукно доранд. Аксар ба хаймаву хирғоҳанд.
Дарёи Омӯя аз васати² ин қабила ҷараён дорад ва ҷанубу
шимоли инҳо рег аст. Боғу басотин дар ин иёлат кам аст.
Аксари зироати ин қабила ҷуворӣ аст. Тамоми қабоили Лаби
об ағниёанд ва аҳли сарватанд. Даруни кӯргони вилояти
Каркӣ мураккаб аз ду қабилаанд, яке кекчӣ ва дигаре
хоҷахайрон. Кекчии он як ҳазору панҷсад хонавор аст ва
хоҷахайрон ҳазор хонавор аст. Ва финои ин кӯргон ва
тавобеоти он тамоман қабилаи эрсорӣ аст ва ҷамъияти
тамоми ин қабила дар тавобеи Каркӣ панҷоҳ ҳазор хонавор
аст. Бист ҳазор хонаи он қабилаву ашоири тарокимаи қурма
аст ва сӣ ҳазор хонавор қабилаву ашоири эрсорӣ аст. Ба
мавриди аъёду бозору ҷашну зиёфат лайлу наҳор
мусаллаҳанд./58/ Ин қабоил ба ғорату яғмо маъруфу
машхуранд, абан ан ҷаддин. Ва мазори ғоизу-л-анвор ҳазрати
Шайх Маъруфи Каркӣ дар ин ҷост ва мазори ғоизу-л-анвори
Зайд ибни Алӣ ва Зубайд ибни Алӣ ба тарафи ғарбии вилояти
мазкур ба микдори як фарсах роҳ хобидаанд. Ва ба сари
мазори мазкур як қитъа иморати аҷибу ғариб мавҷуд аст,
мураккаб аст аз ҷаҳор гунбади муттасил³ ба ҳам ва музайян⁴
аст ба кошинҳои мучалло ва муталло. Ба забони аҳли
тарокима машхур аст ба Остонаи Бобо. Ва ба тарафи ғарбии
ин мазор микдори рубъи фарсах як қитъа гунбади сангини
дигар низ мавҷуд аст ал- маъруф ба хоҷаи Аламбардор ва бар
сари мазори он бузургвор як қалъаи хароба аз осори қадима
низ мавҷуд аст. Ва ба ҷониби шимолии наҳри Ҷайхун ба
муҳозии кӯргони Каркӣ ба домани кӯҳ мазори ғоизу-л-анвор

¹ Мансучот-бофташуда; матоъ

² Васат-миёна.

³ Муттасил-пайваст, ҳампахлӯ.

⁴ Зебу зинат додашуда.

ва қадамгоҳи Имом Ҷаъфари Содик мавҷуд аст ва он кӯх мумтад мешавад ба мавзеи Калиф./59/ Ва дар он кӯх гӯре аст, ки дар таърихи санаи 1308 чанд нафар аз сайёҳҳои русӣ даромада миқдори дувоздаҳ сарчин¹ роҳ рафта баъд аз он бинобар муставлӣ² шудани воҳима баромадаанд. Ва дар он ғор мардумони он навоҳӣ нақлҳои бисёр менамоянд. Ба андак масофаи он ғор ба кӯхи дигари мулосиқи он маъдани оҳақ аст, ки ҳар сола миқдори даҳ ҳазор шутур аз он масраф мешавад. Ва дар водии ин вилоят ба тарафи шимолии он дар миёнаи Қаршӣ ва Каркӣ се адад сардобаи сангини Абдуллоҳхонӣ мавҷуд аст. Ва масофати ин вилоят то Бухорои Шариф миқдори сиву ду фарсах аст, ба кунҷи ҷануби шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст. Сайдҳои ин мамлакат бағоят фаровон аст. Аксари мардумони қўргони он сайёданд умуман ва қабिलाи кекчӣ хусусан ба сайёди машҳуранд. Ҳар сола миқдори даҳ ҳазор кемаи балкандор аз вилояти иёлоти Ҳисор дар ин ҷо гандуму ҷав ва анвои ҳубубот³ аз роҳи дарё меоранд./60/ Ва ҳудуди Афғон аз маркази иёлоти вилоят миқдори ҳафт фарсах аст, ки онро Бусоға меноманд ва дар он ҷо ҳубуботи мусаммо ба Бузариғи Обҷавзан. Раоёи ғарбии он раияи Бухорост ва канори шарқии он раияи афғина аст. Ва он қария машҳур аст ба Хомёб ва дар он ҷо бозор аст. Ҳар ҳафта рӯзи ҷаҳоршанбе мешавад. Нисфи бозор ба замини Бусоғаи мазкури раияи Бухоро ва нисфи он ба қарияи Хомёби маҳкуми Афғон аст. Аз тавобеи вилояти Андхӯ аст. Аз бозорҷои мазкури вилояти Каркӣ ҳафт фарсах аст ва Андхӯ низ ҳафт фарсах аст. Ғарбии он маҳкуми Бухорои Шариф ва канори шарқии он маҳкуми Андхӯ аст. Ва вилояти Андхӯ аз Бухоро ҳафт фарсах аст.

Қазои дигари ин иёлат қазои вилояти Халаҷ аст

Масофаи он аз маркази иёлоти Каркӣ миқдори панҷ фарсах аст, ба тарафи ғарбии вилояти мазкур, ба канори ҷанубии наҳри Ҷайхун воқеъ аст. Аҳолии ин қазо тамоман қабилаи ашӯири тарокимаи эрсорӣ аст. Ватани аслии ҳазрати

¹ Сарчин-сажень-ченаки русӣ, баробар ба 2,134 м.

² Муставлӣ-ғолиб, зеркарда гиранда.

³ Ҳубубот, ҷ.хаб –дона, галладона.

халифа Ниёзкул, боии¹ мадрасан Чаҳор манори Бухоро аз
ҷоанд. Аҳолии ин ҷо тамомаи ғусфанддор ва аҳли сарвата
Ва тарафи ҷанубии ин вилоят рег аст ва шимолии он ба
мазкур аст. Ва дар ин қазо назар ба соири ҳукумоти иёл
Лаби об масоҷиду хонақоҳу аҳли сулук бисёранд. Се адад
хонақоҳи сангин дорад ва понздаҳ адад масоҷиди дигар
мавҷуд. Қабоиلى тарокима работҳои² калон доранд,
даруни он ба хайма истиқомат доранд. Ба меҳмонхонаи ху,
як адад ва ё ду адад мулло доранд, ҳам имом ва
мактабдор, ин аз лавозими зотии аҳолии тарокима аст
намози панҷгонаро бо ҷавомеи худҳо ба ҷамоат
менамоёнд, лиҳозо ба Лаби об масоҷид кам аст ва масоҷид
будайи ҳама хонақоҳи идайн ва ҷумъа аст. Ва
меҳмонхонаи онҳо ҳукми як масҷидро дорад. Ба ҳар ва
намоз понздаҳ нафару бист нафар намоз мегуздоранд. Ва
ин қазо аз осори қадима сивои ду адад кўргони кўҳна ҷ
дигар мавҷуд нест. Ва аҳолии ин мамлакат ба бозору нам
ҷумъа ва зиёфат мусаллаҳ мераванд, бо аслиҳаҳои ҷадид
ихтиро³. Ва аспҳои даванди бағоят хушсурат дар ин ҷо би
аст. Ва абрешими пилла низ дар ин ҷо бисёр ба ҳам мера
Ва адади нуфуси он қазо дувоздаҳ ҳазор хонавор аст.
Фарози ин қазо аз хирзи⁴ баҳр миқдори даҳ заръ риф
дорад. Ва дар ин қазо як адад мадрасай ҷўбин низ мавҷуд
ки ало давом дар он миқдори дусад нафар талаба истиқо
доранд.

Қазои дигари ин аёлат қазои вилояти Палвард аст

Ин қазо низ тамомаи аз қабоиلى ашоири тарокаи
эрсорӣ аст. Ин қазо хушҳаво ва касиру-л-ашҷор⁵ аст, ҷан
он рег аст ва шимоли он наҳри мазкур аст. Ва дар марк
қазои ин вилоят як қитъа хонақоҳи сангин аз осори қад
мавҷуд аст. Ва як кўргони кўҳна низ дар болои тали ра
мавҷуд аст, дар ғояти вусъату азамат. Ба даруни он ал
касе нест. Суру қалъаи он боқӣ аст. Ва аҳолии ин қазо

¹ Бонӣ-бинокунанда, бинокор.

² Работ -ҳавлӣ ё маҳалли истиқомати мусофирон, мусофирхона.

³ Ҷадиду-л-ихтироъ- ихтирои нав.

⁴ Хирз-ҷои устувор.

⁵ Касиру-л-ашҷор- сердарахт.

тамоман чаҳорподоранд ва соҳиби сарват. Ва ба самти ҷануби он, ба даруни рег ашчори худруи тугай бисёр аст. Ва фуқарои ин қазо ҳамроҳи шутур ҳезуми онро фурухта /63/ ва с ангишт сӯхта ва фурухта, касби маош мекунанд ва дар тамоми маҳкуми Каркӣ ангишт аз ин қазо меравад. Ва ғарбии ин қазо миқдори се фарсах мумтад мегардад, ғарбан то мавзеи Кӯктеппа. Ва аз он ҷо ғарбии он тавобеи вилояти Чаҳорҷӯй аст. Ва тамоми нуфуси аҳолии Палвард миқдори ҳафт ҳазор хонавор аст. Ва қозии ин қазо аз қабилан тарокима аст. Ва аҳолии он ҷо аз анвои мансӯҷот умуман ва қокма ва қолин хусусан, бисёр мебофанд ва тамоман аҳли хаймаву хиргоҳанд. Ва аз интиҳои мавзеи Палвард, ки Кӯктеппа меноманд, то маркази ҳукумати вилояти Каркӣ миқдори понздаҳ фарсах аст.

Ва қазои дигари вилоят ва иёлати Каркӣ қазои вилояти Хоча Ҷонбоз аст.

Ин вилоят ба канори шимолии наҳри Ҷайхун аст ва ҷануби ин қазо рег аст. Ба муҳозӣ ва муқобили вилояти Халаҷ воқеъ аст, наҳри мазкур фосила аст дар байни ин ду қазо. Аксар аҳолии ин мамлакат фақиранд /64/ ва сорик ва қуттобӯт-тариқ аз ин ҷо бисёр зуҳуру буруз менамоянд ва мардумони пуршӯру шағафанд¹, сабаби ободии маҳкамаҳо ва дору-л-қазоҳоанд. Ва як қўргони кўҳна дорад ва ба болои тали рафеъ ва дар поёни он як адад мадрасаи сангин ва як масҷид дорад. Ба андак масофа ба сари мазори Хоча Ҷонбоз як қитъа хонақоҳи сангин ба болои турбати бузурги мазкур мавҷуд аст ва як адад хонақоҳи сангини мураттабу музайяни дигар ба мавзеи Чаҳоршанбевзор аст, ба маркази он миқдори як фарсах аст, мавҷуд аст, панҷвақтӣ ва идайн аст, бағоят обод аст ва ҳашароту-л-арз² муъзии ин мамлакат бағоят бисёр аст умуман ва ҳайи он хусусан фаровон аст. Боғу басотин дар ин мамлакат аз соири Лаби об бештар аст. Ва аҳолии ин мамлакат қабоилу ашоири тарокимаи курма аст тамоман, эрсорӣ дар ин ҷо нест аслан. Масофаи ин вилоят то маркази вилояти Каркӣ миқдори панҷ фарсах аст./65/ Масофаи ин

¹ Шағаф-ҷушу хуруш.

² Ҳашароту-л-арз - ҳашароти заминӣ.

қазои то Бухорои Шариф 28 фарсах аст, дорои даҳ ҳазор хонавор нуфус аст.

Вилоят дигар аз иёлати Каркӣ қазои вилояти Баширумақои аст

Ин қазо ду қитъа аст мунфасил аз ҳам. Башир вилоятест бағоят нуфус ва ашқори он бисёр аст. Мардумонаш ҳама ганианд, тамоман ғалладоранд ва тиҷорати қолини он низ бағоят аст. Қолини баширӣ эҳтиёҷ ба таърифу тавсиф надорад, бағоят маъруфу машҳур аст. Ҳар сола миқдори ҳазор қолин дар он ҷо омода мешавад ва ба фуруш мерасад. Ин вилоят ба қатори шимолии наҳри Ҷайхун пайваست аст, шимолии ин мамлакат рег аст. Ба кунчи шарқии ин вилоят қирест бағоят рафист. Ба болои он се адад гунбад аз осори қадима мавҷуд аст. Дар он ҷо қадамгоҳи Молик Аждар аст. Ба поёни ин қир теппазор аст.^{66/} Теппазори мазкур то миқдори ним фарсах сунъӣ аст, баъзе ашқори теппаи мазкура аз вазидани ёлҳои саҳт шикаста ба мамарри халоиқ меафтад, онро сирфиға аҳолии тарокима ба болои ҳам меандозанд ва нависеъузаанд ва аз сӯхтани ашқори мазористон бағоят мустанаффиранд. Ва ғӯзаи абрешим низ дар ин ҷо бисёр ба ҳам мерасад. Боғу басотин низ дар ин ҷо бисёр аст. Ва аз осори обӣяи қадима дар ин ҷо мавҷуд нест. Ва дар кунчи ғарбии ин мамлакат қадамгоҳи ҳазрати Билол аст. Ва адади нуфуси ин мамлакат ҳафт ҳазор хонавор аст, тамоман аҳолии ин мамлакат қабоилу ашқори тарокимаи эрсор аст. Мақон аз вилояти мазкур ба фосилаи як фарсах рег ҷудост ва ҳудуди ҷиосаи он шарқан ва шимолан ва ғарбан як аст ва ҷануби он наҳри Ҷайхун аст. Аҳолии ин вилоят низ аз қabilaи эрсор аст. Тамоман ғалладоранд ва ганианд, сориқ ва қуттоъу-тарикӣ ин ҷо бисёр аст, чаро ки аз ^{67/} маҳкамаву дору-л-казо¹ дуранд. Кайфа яшоу² истиқомат доранд. Ин вилоят дар муқобил ва муҳозии Кӯктеппа воқеъ аст. То маркази иёлат қант фарсах масофат дорад. Ва Мақон даҳ фарсах масофат дорад то Бухорои Шариф, аз роҳи ҷӯл ҳаждаҳ фарсах масофат дорад. Ва адади нуфуси Мақон ду ҳазор хонавор аст.

¹ Дору-л-казо-хонаи мурофия ва файсалдиҳии даъвоҳо аз тарафи қозӣ.

² Кайфа яшоу-чӣ ҳел, ки меҳоханд.

Қазои иёлати Лаби об ҳукумати вилояти Бардалиқ
мебошад ва ин вилоят мустақилла ва би раъсиҳи ҳокими кӯрғон дорад. Ин вилоят мисли соири қазоҳои Лаби об ҳама қабои́ли тарокимаи эрсор аст, аксари онҳо галладор аст. Нуфуси он миқдори дувоздаҳ ҳазор хонавор аст, ба даруни кӯрғони он як қитъа хонақоҳи сангин аз осори абни́яи қадима мавҷуд аст. Ва ҳудуди салосаи ин мамлакат низ реғзор аст – шарқан ва ғарбан ва шимолан ва тарафи ҷануби он наҳри Ҷайхун аст ва ба тарафи ғарбии ин вилоят /68/ кӯҳ аст. Ба канори шимолии Ҷайхун, ба болои он аз осори қадима шаҳрест, дар ниҳояти азамату қалъаҳои он дар аксар ҷои он боқӣ аст. Арки он ба канори малосиқи наҳри мазкур барпост. Аҳолии тарокима онро кӯрғони Тоҳиру Зӯхро мегӯянд. Ва аҳолии вилояти Бардалиқ низ ба қолинбофӣ шуғл доранд, лекин мансӯҷоти ин вилоят назди туҷҷорҳо кам эътибор аст. Маркази ҳукумати ин вилоят аз канори наҳр миқдори як фарсах аст, баид аст. Ва масофаи ин вилоят то Каркӣ ва Ҷаҳорҷӯй понздаҳ фарсах аст ва то Бухоро аз роҳи ҷӯл ҳаждаҳ фарсах аст. Ин шаҳр фақат ба ҷануби Бухорои Шариф воқеъ аст. Ва ба аҳолии ин вилоят банодиқи Мортин ва Моузер фаровон аст ва аспҳои давандаи мумтоз бисёр аст. Ва дар миёнаи ин вилоят ва Бухорои Шариф тамоман ҷӯли он тӯғайзори саксавул аст. Ҳезум дар он ҷо фаровон, /69/ ба Бухоро меоранд. Аз ин мамарр аксари раоёи фуқарои он марзу бум касби маош менамоянд. Аҳолии ин ҳукумат назар ба соири ҳукумоти Лаби об меҳмоннавозанд. Ва аслиҳаи ҷадиду-л-ихтирои банодиқи Мортин ва Моузер дар ин ҷо бағоят фаровон аст, ки ба истилоҳи аҳолии ин ҷо онро сӯзанӣ меноманд. Ва аспҳои хуб низ дар ин ҷо фаровон аст. Ин вилоят ҳадди васати Лаби об аст, миёнаи маркази ҳукумати Лаби об дар байни вилояти Каркӣ ва вилояти Ҷаҳорҷӯй.

Ҳафтум қазои вилояти Назрам

Ин вилояти онифу-л-баён дар солифу-з-замон ва собику-л-овон¹ бағоят ободу маъмур ва анвои фавокеҳ дар он ҷо ба ҳадди вуфур будааст. Ва дар муддати як қарн онро тамоман дарё гирифтааст, ки альён фӣ замонино ҳозо ба ҷуз ду қарияи

¹ Собику-л-овон-гузашта (замонҳои пеш).

бузур, ки яки онро Чулға ва дигари онро Боқичон меноманд, боқи намондааст. Ва ин вилояти собиқ /70/ мисли вилояти Бардалиқ ала-д-давом ҳокими мустақил дошта ва бинобар ғирифгани дарё музофоти онро дар таърихи санаи 1322 ҷаноби амиру-л-муъминин ва имому-л-муслимин онро амниаи ҳукумати вилояти Чаҳорҷӯй намуздаанд ва аз он таърих ин вилоят аз тавобеи вилояти Чаҳорҷӯй маҳсуб аст. Ва аҳолии ин вилоят аксар қabilaи эскӣ аст. Ва дар ҷониби шимоли ғарбии ин вилоят кӯлест бағоят азим, оби зиёдатӣ аз дарёи Зарафшон, аз дарёи таҳти қири Қарокӯл дар ин ҷо меояд. Наҳри Зарафшон аз таҳти қири Қабилато ду бўлак мешавад, яке ба нафси Қарокӯл меравад, аз он кишту заръ менамоянд ва мобақияи он ба даруни рег меравад. Ва як бўлаки он аз таҳти қири Қабилато ба кӯли мазкур меояд ва онро дарёи Таҳти қир меноманд. Сайди моҳии он фаровон, ба истилоҳи аҳолии Қарокӯл онро /71/ денгиз¹ меноманд. Ва дар навоҳии он кӯл сайди рӯбоҳ низ фаровон аст. Ва ба ҷониби ҷануби ин кӯл ба тарафи ғарбии вилояти Назрам ба лабу канори шимолии малосиқи наҳри Чайхун, Қири Ғалаюмландӣ аст то миқдори се фарсах ба канори наҳри мазкура мумтад мегардад. Ба сӯроҳҳои ин қир аксар сайди сағи обӣ менамоянд. Масофаи ин вилояти Нарзам то Бухорои Шариф миқдори ҳаждаҳ фарсах аст, ба тарафи ҷанубу ғарбии Бухорои Шариф воқеъ аст. Қазои ин вилоят низ мисли ҳукумати он, собиқ мустақил буд. Аз таърихи онифу-л-баён он замиаи қазои Фариш гардид. Ин вилоят ба тарафи шимолии наҳри мазкура воқеъ аст. Ба мавзеи Чулға як масҷиди идайнхонӣ ва панҷвақтӣ ва як масҷид ба мавзеи Боқичон мавҷуд аст. Ва қабоили ин вилоят миқдори ҳазор хонавор аст. Роҳи ин вилоят аз болои Қири Ғалаюмландӣ то Фараб /72/ бағоят саъбу-л-мурур² аст ба мазмуни «ас-сафару қитъатун мина-с-сақари³» гӯё ҳадиси набавӣ ва ифодаи маоли он дар ин сафар гӯё маҷзум мегардад ва касе, ки аз ин роҳ як бор убуру мурур намуд, балки «ас-сақару қитъатун мина-с-сафар⁴»-ро тасдиқ менамоянд ва илова бар саъбу-л-мурур

¹ Денгиз-бахр.

² Саъбу-л-мурур-душворгузар.

³ Ас-сафару қитъатун мина-с-сақари-сафар поре аз дӯзах аст.

⁴ Ас-сақару қитъатун мина-с-сақари- дӯзах поре аз сафар аст.

будан, бисёр махуф низ мебошад. Қуттоғу-т-тариқи он фаровон мебошад. Ва дар айёми шиддати ҳарорати ҳаво аксар одамони камтаҷриба дар ин роҳ ба ҳалокат мерасанд. Бинобар канори дарё будан об намебардоранд, лиҳозо ба ҳалокат мерасанд, чаро ки то Фараб омадан аз болои қири мазкур аз ҳеч ҷо мумкин нест, ки касе фаромада аз наҳри мазкур об гирад.

Хаштум қазои вилояти Фараб аст

Ин вилоят низ мисли вилояти онифу-л-баён дар солифу-з-замон ҳокими мустақил доштааст, ки қўргони он дар камоли матонат, альон низ боқӣ ба сари мазори фоизу-л-анвор Хоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ (алайҳи-р-рахма) мебошад. /73/ Вилояти мазкур дар қадиму-л-айём бисёр васеъ будааст. Лекин аз тарафи шимолии он рег ихота намуда гирифтааст. Ободии он альон тўлонӣ аст. Шарқан ва гарбан миқдори сею ним фарсах, музофоти он меояд, арзи он ним фарсах дар баъзе ҷой як фарсах меояд. Харбузаи он дар камоли шахду ширинӣ маъруфу машҳур аст. Ин вилоят дар самти шимолии наҳри Чайхун воқеъ аст. Аҳолии он қабоилу ашоири тарокимаи курма аст, аз он ҷумла касиру-н-нуфуси қабоили он қабила хизирайла аст ал-маъруф ба хидирайла аст. Баъд аз он қабилаи шайх. Аксари асҳоби таворих бар онанд, ки муаллими сонӣ Абӯнасри Форобӣ аз ин ҷост, лекин қавли асах¹ ин, ки Абӯнасри мазкур аз Фарёби қасабаи Фарғона аст, ки альон машҳур аст, ба шаҳри Утрор. Маркази ҳукумати ин қазо аз қадиму-л-айём дар мавзеи Фараб будааст. Дар таърихи санаи 1307 чун риштаи роҳи оҳан аз мавзеи Батак кашида шуд, /74/ бад-он восита маркази қазои онро ба мавзеи Батак қарор доданд. Дар он ҷо низ як қўргони кўҳна дорад, ки дар камоли вусъат, альон ба мавзеи Батак боқӣ аст. Дар ин қазо панҷ масочиди ҷумъа ва идайн ва ҳафтоду панҷ масочиди панҷвақтӣ дорад. Аҳолии он аксар аҳли сарвату ганианд, чаро ки аксари мазореи ин вилоят вақфи авлодии Хоҷағони Саидатой аст ва мобақияи он авқофи даҳяк аст,

¹ Асах-дуруст.

тамоми арозии ин вилоят каанпаху, вақф¹ аст. Ва сайди моҳии ин ҷо инъз машхур аст. Яке аз хосияти ин вилоят касрати андалеб аст, ба ашчори он; мставон гуфт, ки ба ҳар шаҷари он буюти андалеб аст. Ба фасли рабеъ дар ҳангоми фарёди андалеб ин вилоят рашки амсору ғайрати тамоми булдон аст. Дар ҳангоми байза² ниҳодани он сайёдҳо омада онро гирифта меваранд. Ва зироати он бағоят хуб аст, анвои фавокеху мевачот дар ин ҷо ба ҳам мерасад умуман ва харбузаи он хусусан. Харбузаи онро ҳамроҳи оташароба /75/ ба вилояти Марву Ашқобод бурда, як адади онро ҳар сола ба як адад қанди чорякӣ муоваза³ менамоянд. Ва масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф ёздаҳ фарсах аст, ба тарафи ҷанубу ғарбии Бухорои Шариф воқеъ аст.

Ҳукумати нуҳуми иёлати Лаби об ҳукумати вилояти Чаҳорҷӯй аст.

Ин вилоят ободтарин вилояти Лаби об аст, чи ба касрати нуфус ва чи ба касрати буют. Ва ба тичорату хубӣ ғаниюн ани-т-таъриф мустағниюн ани-т-тавсиф⁴ аст. Ба Ҷурси қадим машхур ба Чаҳорзулобӣ аст, аз ҷумлаи абнияти малика Зулҳумор аст, дар замони салтанати Афросиёб бино шудааст. Ин вилоят ба тарафи ҷануби наҳри Ҷайхун воқеъ аст ва маркази ҳукумати он аз канори наҳри мазкур миқдори якуним фарсах байд аст ва ҷануби ин вилоят рег аст ва ҷануби рег тўғайзор аст, то дашти Марви Шоҳи ҷаҳон. Ҳар сола мутаҷовиз аз даҳ ҳазор шутур ангишт аз тўғайзори мазкур /76/ ба Бухорои Шариф ҳамлу нақл мешавад, аз ин мамар аксари раоёи он касби маош менамоянд. Қўргони он муҳота⁵ аст ба се муҳавата⁶, дар ниҳояти матонат аст. Ва арки салтанати он бағоят рафеъ аст, аз сатҳи замин мутаҷовиз аз панҷоҳ заръ

¹ Вақф-мулк, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғайра тахсис ва васика карда шуда бошад, ба шарте, ки аз даромади он ғоида бурда шаванд харидаи фурӯш нашавад.

² Байза-туҳм.

³ Муоваза- иваз кардан.

⁴ Ғаниюн ани-т-таъриф мустағниюн ани-т-тавсиф-беэҳтиёҷ ба таъриф ва бениёз ба тавсиф.

⁵ Муҳота-иҳоташуда.

⁶ Муҳавата-ҷое, ки давродаври он иҳоташуда бошад.

рифбат дорад. Қўргони он се роҳи мурур¹ дорад, яке Дарвозаи Бухоро, дуом Дарвозаи Сақар, сеюм Марв. Раставу бозори он ва тичорати он аз ҳадди ҳасру баён бурун аст. Ба даруни қўргони он ҳафт ароба тўп маъа асбобу адавоту қурхонаи он мавҷуд аст. Дар таърихи санаи 1255 ҳиҷрӣ баъд аз фатҳи Марву Байрамалӣ чаноби амир Маъсуми Ғозӣ – Амир Шохмурод алайҳи-р-рахма тўпҳои мазкурро ба вилояти мазкур гузошта, ба Бухорои Шариф муроҷиат намудаанд. Таърихи фатҳи Марву Байрамалиро Мирзо Содиқи Муншӣ чунин ёфтанд «Сари гулом гирифтӣ ба пой дор андохт». Чаро ки гоҳо аҳолии Хева ва қabilaи аҳалу така омада вилояти мазкурро муҳосира менамудаанд. Аз ин вачҳ дар ин ҷо тўпҳои мазкур зарурат доштааст. /77/ Чунончи дар қарни аввал чаноби амиру-л-муъминин ва имому-л-муслимин чаноби олӣ мавлоям амири марҳум ҳамроҳи давлат ва қўшуни Мовароуннаҳр аз ҷиҳати тасҳири Фарғона ва таъдиби иморати он рафта будаанд ва хиттаи мазкурро фатҳ намудаанд. Дар таърихи санаи 1280 ҳиҷрӣ дар он вақт фурсатро ғанимат дониста аҳолии Хева Ҷаҳорҷӯро муҳосира намудаанд муддати ҷаҳор моҳ ва натавонистанд фатҳ намоянд. Аҳолии вилояти мазкур аз болои қалъа мудофия намудаанд. Аҳолии Хева хостаанд, ки аз таҳти қалъаи парқии он шикӯфта дору монда оташ зананд. Аҳолии мазкур аз болои қалъа ҳамроҳи хиштҳои хонақоҳи Абдуллоҳхонӣ бар сари аҳолии Хева задаанд, ки ба таҳти девор омада натавонистанд, чун асбоби мудофияи онҳо тамом будааст, ниҳозе дигар чиз наёфтанд, хонақоҳ, ки ба таҳти қалъа мулосиқ ба даруни қўргон буд, вайрон намуда ҳамроҳи хишти он аҳолии Хеваро задаанд, ки натавонистанд, ки дохили шаҳри мазкур шаванд. /78/ То альон масҷид ва хонақоҳи мазкур вайрон буд, ки чаноби олӣ Сайид Амир Абдулаҳадхон (мадда зиллуҳу) дар таърихи санаи 1325 онро мучаддадан таъмир намуда, беҳтару хубтар аз иморати аввалии он тазйин доданд. Ва дар ҷанби он масҷид мадраса мавҷуд аст. Ба даруни қўргони дуоми вилояти мазкура аз ҷумлаи абнияти Амир Маъсуми Ғозӣ ва ба қўргони бурун, ки онро қўргони аввал меноманд, ду адад мадрасаи сангин низ мавҷуд аст. Дар

¹ Мурур- гузар, гузаштан.

тавобеи ин вилоят ҳаждаҳ масоҷиди идайн ва ҷумъахонӣ ва ҷаҳор садӯ ҳаштоду панҷ масҷиди панҷвақтӣ дорад. Ва қуллияи нуфуси он миқдори ҳафтод ҳазор хонавор аст. Аз ин ҷумла ба атрофу навоҳии кӯргон миқдори ду ҳазор хонавор қабилаи қалмоқ аст ва бист ҳазор хона қабилаи эрсорӣ аст ва ҷаҳор ҳазор хонавор қабилаи туркмени сақар аст ва мобақия¹ тарокимаи қурма аст. Қабоилу ашоири эрсорӣ ва сақари он ба тарафи шарқии кӯргони он мутаваққинанд. /79/ Ва қабоили тарокимаи қурмаи он ба тарафи ғарбии ин вилоят мутамаккинанд. Ва дӯшизағони қабилаи аробачии он ба хусн машҳуранд байна-л-аном². Ва ба даруни кӯргони он ва ба навоҳии он миқдори як ҳазор хона тоҷик низ мавҷуд аст, аз авлоду аҳфоди мардумони Ҳисору Дарвозу Қаратегин, ки дар ин ҷо нафю-л-балад³ кардаанд. Ҳокими ин мамлакат бағоят соҳибнуфузи ҳукм аст, ба ҳаждаҳ қасабаи тавобеи он ноибу-л-ҳукумат таъйин менамояд, ки ба истилоҳи онҳо амлоқдор таъбир менамоянд. Тавобеи ин мамлакат ҳашт адад қозии элотия⁴ ба қасабаҳо дорад, ки қозии маркази ҳукумати он қозию-л-қузоти онҳост. Ва маҳкуми ин вилоят тӯлонӣ аст, тӯли он аз мавзеи Кӯктеппа то охири музофоти Дехнав сӣ фарсах аст. Ва масофаи ин мамлакат то Бухорои Шариф миқдори ҳаждаҳ фарсах аст. Лекин ба афвоҳи нос⁵ машҳур аст ба ҷаҳордаҳ фарсах. Атрофу навоҳии ин вилоят бағоят обод аст, боғу басотин /80/ фаровон аст. Анвои ғавокеҳ ва мевачот дар ин ҷо омода ва муҳайёст умуман ва харбузаи ин вилоят хусусан мумтоз аст, ба соири амсору булдон ба тариқаи ҳадия ва армуғон бисёр мебаранд, бағоят писандидаи хосу ом ва марғуби аном аст. Ва андалеб дар ин вилоят бағоят фаровон аст. Дар хангоми фарёди андалеб аз ҳар ашқори он фарёди дилхароши андалеб ба гӯш мерасад. Ва оташароба, яъне пойиз аз тавобеи ин мамлакат убуру мурур менамояд ва ҷаҳор истгоҳ, ки онро истанса меноманд, дар тавобеи ин вилоят дорад. Интиҳои маҳкуми ин вилоят ба роҳи оҳани истансаи Рабатак аст, ки аз маркази ҳукумати он дувоздаҳ фарсах

¹ Мобақия-боқимонда.

² Байна-л-аном-ба миёни мардумон.

³ Нафю-л-балад-бадарға.

⁴ Элотия-гурӯҳи қабилаҳои кӯчманчини туркман ё ўзбак.

⁵ Афвоҳи нос-дахони мардум.

масофат дорад. Ва тамоми роҳи он рет аст ва ҷӯли тўгайзори он ба самти ҷануби ин вилоят аст. Ин вилоят ба тарафи ҷанубии наҳри Ҷайхун воқеъ аст ва истгоҳи роҳи оҳан ба қанори дарё буда, онро Девонабоғ меноманд, бағоят /81/ ба хушҳавоӣ ва фараҳфизоӣ машҳур. Ҷун роҳи оҳан аз ин мамлакат дар таърихи санаи 1307 кашида шуд, ба болои наҳри Ҷайхун ҷиср ва кўпруки ҷўбин намуда буданд. Ҷун ҳар сол ба вақти туғёни наҳри мазкур ҷисри мазкур мунҳадим ва мункасир¹ мегардид, лиҳозо дар таърихи санаи 1315 ҷисри оҳан кашида шуд, ки альён пойиз аз болои он убуру мурур менамояд. Ва арки кўргони вилояти Ҷаҳорҷўй аз қамоли баландиву рифъат аз як фарсах роҳ маръй² мегардад. Ва қадамгоҳи мазори ғоизу-л-анвори ёри ҷаҳорум ҳазрати Алӣ қаррама-л-Лоҳу вачҳаҳу ва мазори имом Зайнулобидин дар ғинои ин кўргон аст.

Қазои даҳуми ин иёлат қазои вилояти Ҷариш аст

Ин вилоят ба тарафи шарқии кўргони Ҷаҳорҷўй ва ба ғарафи ҷануби наҳри мазкур аст. Масоғаи ин қазо то вилояти мазкура миқдори дувоздаҳ фарсах аст. Аҳолии ин мамлакат тамоман қабоилу ашoirи тароқимаи эрсорӣ аст. /82/ Ва тамоми нуфуси қуллияи ин бист ҳазор хонавор аст. Дар ғамои ин мамлакат се адад кўргон доранд, ки альён ғӣ замонино ҳозо боқӣ аст, лекин ба даруни онҳо қасе нест. Аввали онро кўргони Ҷақиш меноманд, ки ба болои қири Ҷақиш воқеъ аст, ду қабат сур ва муҳот дорад, ки бағоят мустаҳкам, ки аз кўргони вилояти Ҷаҳорҷўй миқдори ҳафт фарсах масофат дорад. Ва дуёми онро кўргони Бақовул меноманд. Дар байни водӣ бино намудаанд, ки атрофи он ҳеле вусъат дорад, ки дар атрофу ақнофи ӯ абниаву иморат нест. Суру ду қабати қалъаву кўргон дар қамоли рифъату матонат. Ва сеюми онро кўргони Ҷариш меноманд, ки аз байни он роҳи мутаорифу мурури ҳалоиқ ғардидааст, ки ақсари қалъаву деворҳои он мунҳадим ғардида ва баъзе осори он боқист. Масоғаи кўргони Бақовул то Ҷаҳорҷўй миқдори даҳ фарсах аст. /83/ Ва масоғаи кўргони Ҷариш то Ҷаҳорҷўй

¹ Мункасир – шикаста.

² Авомир-амр.

дуноздаҳ фарсах. Ва тамоми аҳолии ин қазо аҳли хирғоҳу хайманишинанд. Ба даруни рабату муҳавватаҳо ба хайма сукно доранд абан ан ҷаддин. Дар солифу-3-замон ин қабилу ашшор дар таҳти авомир ва навоҳии касе набуданд. Қайфа яшноу худсар буданд. Чун касе онҳоро тасарруф намуданӣ меншуд, ба даруни қўргонҳои мазкура даромада мудофия ва муҳориба менамуданд. Дар замони салтанати амиру-л-муъминин ҷаноби олий марҳум Саид Амир Музаффархон ба ҳусни тадбири ҷасорати одили девонбегӣ тамоми он қабилу ашшоири ваҳшӣ дар таҳти тасарруфи давлати Бухорои Шариф муноқод гардид. Баъд аз он аз даруни қўргонҳо баромада ба қурову дашт ка-л-ҷароди-л-мунташир парешон гардиданд. Ва тамоми ин қабил аҳли сарват ва галладоранд, ғанианд. Аслиҳаҳои хуб ва аспҳои марғуб ба ин қабил фаровон аст./84/ Мардумони ин марзу бум ба ҷасорат машҳури хосу ом ва мамдӯҳи аноманд. Масофаи ин қазо то Бухорои Шариф аз роҳи водӣ бисту панҷ фарсах аст, аз роҳи Ҷаҳорҷӯй сӣ фарсах аст. Ин қазо дар тарафи ҷануби Бухоро воқеъ аст. Шимоли ин қазо канори наҳри Ҷайхун аст. Ва ҷануби он регзор аст. Аҳолии ин вилоят бағоят меҳмоннавозанд.

Ҳукумати ёздаҳуми иёлати Лаби об ҳукумати вилояти Қўрқулӣ аст

Маркази ҳукумати ин вилоят дар солифу-3-замон вилояти Устӣ будааст. Чун аҳолии Хева марратан баъда ухро ва сониян баъда увло ва қабилу тарокимаи така ва аҳал дар вақти сафарҳои қўшуни Бухорои Шариф ба тарафи Фарғона ва Ҳисор ва Балх омада ба тариқаи сирқату яғмо галлаҳои тарокимаи раоёи Бухороро тороч менамудаанд, лиҳозо ҷаноби олии марҳум қўргони вилояти Қабоқулиро дар таърихи санаи 1285 бино намуда /85/ маркази ҳукумати Устиро дар вилояти мазкура қарор додаанд. Ва ба ҳар шаш моҳ дастае аз навқарияи узбакиро дар он ҷо бар сабили бадалият мондаанд. Ва борҳо миёнаи навқарияи Бухоро ва тарокимаи аҳалу Хева заду хўрд ва би иборатин ухро¹ муҳорибаҳо шудааст. Аз он ҷумла дар замони қаровулии Саид Начмуддин Ҳоҷа Мирохур, ки тарокимаи аҳал омада

¹ Би иборатин ухро-ба иборати дигар.

галлаҳои аҳолии он атрофро бурдаанд, саодатпаноҳи мазкур аз таоқуби¹ онҳо рафта ба болои қири Қизқалъа муҳориба намуда, бисёре аз онҳоро ба қатл расонида ва бақияту-с-сайфро² асир гирифта, галлаҳоро оварда ба соҳибони онҳо супоридаанд. Ва аз он замон то ғй замонино ҳозо як даста аз навқария дар он ҷо аз ҷиҳати ҳифзи ҳудуд ва молу мавошии раоё меравад ва як юзаи он аз ҷиҳати ҳифзи ҳудуду суғур ба мавзеи Ушўчоқ, ки интиҳои маҳкуми Бухорои Шариф аст, рафта меистанд, ки /86/ масофаи он мавзеъ то вилояти Қабоқулӣ сй фарсах аст, ки аз Бухорои Шариф мавзеи Ушўчоқ шаст фарсах масофат дорад. Шаҳри мазкур ба тарафи ҷануби наҳри Ҷайхун воқеъ аст. Ва аҳолии он тазояда явман фа явман³ аст. Алҳол мутаҷовиз аз даҳ ҳазор хонавор аст, ҳама ашоири тарокимаи қурма аст. Атрофу акнофи он ҳама тўғайзор, сайди вуҳушу туюри он бағоят фаровон умуман ва мурғи даштии он хусусан бисёр аст. Ин вилоят ба тарафи ғарбии вилояти Ҷаҳорҷўй воқеъ аст. Масофаи он то вилояти Ҷаҳорҷўй миқдори бист фарсах аст, то Бухорои Шариф миқдори сй фарсах масофат дорад. Ба тарафи кунҷи ҷануби ғарбии Бухорои Шариф воқеъ аст. Дар тавобеи вилояти мазкура аз ҷумлаи осори абнияти қадима ба қанори наҳри Ҷайхун шимолан ва ҷанубан ба муҳозии⁴ ҳам осори ду шаҳри азим хувайдо аст. Якеи он машҳур ба Қизқалъа ва дигари он /87/ маъруф ба Иқитқалъа. Наҳри мазкур аз таҳти онҳо мурур менамояд. Қазои Устӣ ва Хироч, ки аз ҷумлаи замимаи ҳукумати вилояти Қўрқулӣ аст, ба тарафи шимоли наҳри Ҷайхун воқеъ аст. Маркази ҳукумати ин вилоят Қўрқулӣ аст, лекин маркази қазои он вилоят Устӣ аст. Қозӣ ва муурофаотуху⁵ дар он ҷо сукно дорад. Устӣ ва Хироч низ тамоман қабоилу ашоири тарокимаи қурма аст. Аҳолии ин ду вилоят аксар фақиранд, ба дуруштии табъ ва хушунатмизочӣ шўхраи офоқанд, мутаҷовиз аз ҳафт ҳазор хонавор аст. Ҳамаи онҳо деҳқон, ба зироат касби маош менамоянд. Се ҳудуди ин қазо шарқан ва ғарбан ва шимолан рег аст ва ҷанубан ба

¹ Таоқуб- дунбол; дунболагирӣ.

² Бақияту- с-сайф –аз (зарби)шамшер (зинда) боқимонда.

³ Тазояда явман фа явман-рӯз ба рӯз афзоиш ёфт.

⁴ Муҳозӣ-рӯ ба рӯ шуда, муқобил.

⁵ Муурофаотуху-муурофаҳои у.

канори паҳри Чайхун муттасил. Панҷ адад масочиди идайн ва чумба ва сиву се адад масочиди панҷвақтӣ дорад. Аз чумлаи ҷаббияву осори қадима дар ин қазо сивои кӯргони Устӣ, чизи дигаре мавҷуд нест. Масофаи ин қазо то Бухорои Шариф /88/ бист фарсах аст ва аз интиҳои тавобеи Устӣ ва Хироч рег муттасил аст то Дарғам, ки ибтидои маҳкуми Хева аст. Ҳукумати ин вилоят интиҳои ҳукумоти иёлати Лаби об аст. Ибтидои ҳудуди иёлати Лаби об аз мавзеи Бусоға, ки ибтидои маҳкуми афогина ва интиҳои он ҳудуди Дарғам, ки ибтидои маҳкуми Хева мебошад, миқдори ҳафтод фарсах масофа дорад. Ва адади куллияи нуфусу раия ва саканаи иёлати Лаби об як лаку шаст ҳазор хонаворро доро аст, ки ним миллион, яъне панҷ лак нуфус дар ин иёлат сукно доранд. Ва-л-Лоҳу алимун би адади ибодихи¹.

МАҚОЛАИ ЧАҲОРУМ ДАР БАЁНИ ИЁЛАТИ ВИЛОЯТИ ҚАРШӢ, КИ ОНРО ДАР КУТУБИ САЛАФ ШАҲРИ НАХШАБ ВА ШАҲРИ НАСАФ НИЗ МЕҲОНАНД

Чунончи альён низ ба васоики қузот шаҳри Насаф китобат менамоянд. Вилояти мазкур шахрест азим ва биноест қадим. Ваҷҳи тасмияи он ба Қаршӣ он аст, ки /89/ ду подшоҳ аз салотини чингизия, яке аз Бухорои Шариф ва дигаре аз умму-л-билоди Балх ба дидани якдигар озим гардидаанд, ба вилояти Насаф тасодуф намуда ва бо ҳамдигар қоршӣ омадаанд. Ба забони туркии шеваи Қриму Рум тасодуф намуданро «қоршӣ келдук» мегӯянд ва аз он рӯз Насафро Қоршӣ гуфтаанд. Дар китоби «Қомусу-л-аълom» Шамсуддинбеки Сомӣ мегӯяд, ки: «Қоршӣ шахрест дар тавобеи Бухорои Шариф, дуҷум шахрест баъд аз Бухоро мин ҳайси-л-фавокеҳи ва мин ҳайси-т-тиҷорати ва-з-зироати² бисёр маъмур аст» ва дар кутуби «Таворихи исломия» шаҳри

¹ Ва-л-Лоҳу алимун би адади ибодихи - ва шумори бандағони Худро Худо медонад.

² Мин ҳайси-л- фавокеҳи ва мин ҳайси-т-тиҷорати ва-з-зироати - аз ҷиҳати мева ва аз ҷиҳати тиҷорат ва зироат.

Нахшаб ва шаҳри Насаф низ меноманд. Микдори яксаду панҷох килуметра ба тарафи ҷануби шарқии Бухоро дар маҳалли талоқии¹ ду наҳр воқеъ аст. Арзи муаллиф аз он ду наҳр дарёи Шаҳрисабз ва оби Қарасу мебошад, ки баъд аз иҷтимои ин ду наҳр дарёи Чаҳортоқ меноманд. Муаллифи мазкур мегӯяд: «Бисёр шаҳри хуб /90/ ва бинои марғуб аст ва микдори бисту панҷ ҳазор хонавор аҳоли дорад. Роҳҳои сангини васеъ дорад ва дар тарафайни канори наҳри мазкури онифу-л-баён боғу басотину тафарручгоҳи² бисёр дорад. Атрофи шаҳри мазкур муҳот ба қалъаву сури мӯҳкаму матин, тичорати он раванқдор, ханҷару шамшеру корд ва соири аслиҳа ва офтобаи ҳалдор ва қокма³ ва авонии⁴ нуҳосия⁵ ва дигар маъмулот. Ва ба мазореи арозии он зироати тамоку ва ханшошу гандум ва ҷаву анвои ангур мавҷуд аст. Ва мазореи он дар ниҳояти дараҷа ҳосилхез аст. Ва аз тарафи салотини мотақаддам⁶ ба тарҳи хуб ва ба ҳайати марғуб сарое аз ҷиҳати иқомати салотин бино намудаанд. Ва ба микдори даҳ килуметра ба тарафи ғарбии вилояти мазкур осори абния ва иқоматгоҳи Амир Темур мавҷуд аст, мусаммо ба Занҷисарой (муҳаррафи Занҷабилсарой) аст ва салотини Бухоро дар баъзе сана дар ин ҷо нузули иҷлол мефармоянд. Тамма каломуху. Ва худ /91/ роқими савод мегӯяд: Шаҳри Насаф дар солифу-з-замон бисёр азим ва сури⁷ он васеъ буда. Ҷунончи Ибни Муқаннаъ, ки дар вилояти Нахшаб расад баста будааст, ки альон аксар осори абнияву расадхонаи он ва ҷоҳи он маълум аст. Аз кӯргони ҳолияи Насаф микдори ним фарсах масофат дорад, ки альон он мавзеъро ба забони авом Сулуктеппа меноманд. Ҷунончи дар кутуби ашъори қадим зақани⁸ маҳбубро ба ҷоҳи Нахшаб, рӯи онро ба моҳи Нахшаб ташбех

¹ Талоқӣ – дучоршавӣ, вохӯрӣ.

² Тафарручгоҳ-ҷои сайру гашт (саёҳат).

³ Қокма-шероза.

⁴ Авонӣ, ҷ. онӣ-зарф, ованд.

⁵ Нуҳосия-мисин.

⁶ Мотақаддам-собик, он ҷӣ дар замони пеш гузаштааст; муқобили мотааххар.

⁷ Сур – девори қалъа, ҳисор ва ё шаҳр.

⁸ Зақан – манаҳ, ҷоғи поён.

менамоянд. Камо ло юхфо ало ман лаху адно муҳаббатин фй-стеъмоли кутуби-л-ашъор¹.

Аҳолии ин мамлакат аглабу аксар қабоилу ашоири мангит аст, ки сулолаи начиби салотини Бухоро ва Мовароуннахр ба ин қабила мансуб аст. Ба даруни ҳисори он аз абнияи қадима як мадрасаи сангин ва як масҷиди одинаи бисёр васеу матини сангин ва як сардобаи сангини бағоят матин аз Абдуллоҳхон аст /92/ ва бисту як масҷиди дигар ба маҳаллот ва сиву як мадрасаи сангини дигар мавҷуд аст. Ду адад ҳаммом ва як адад тоқи сангин низ мавҷуд аст. Ҳисори он ҷаҳор адад дарвоза дорад: Тутак, Бозор, Раста ва Хандақ. Ба даруни шаҳри мазкур панҷ ҳазор хонавор сукно доранд. Ва атрофу акнофи ҳисори он бағоят обод ва ҷамъияти раоё ва раставу бозори он тамоман ба хориҷи шаҳр аст. Тиҷорати ғаллот ва ҳубуботи он дар ниҳояти дараҷа маъруфу машҳур аст. Бо вучуди анвои ғаллот ва ҳубубот дар ин ҷо бисёр кишт ва заръ мешавад, маъа золика тамоми ғаллоти ҳисорот дар ин ҷо ҳамлу нақл мешавад. Ва тиҷорати пашминаву гилеми он аз камоли шӯҳрат мустағнӣ аз тавсиф аст. Алоча ва мавиз ва ҳалвиёти² он аз ҷиҳати армуғон аз Ховар то Бохтар меравад, машҳури хосу ом ва писандидаи аном аст. Мардумонаш ҳама гуччор ва соҳиби сарватанд ва соҳиби маҳорат. /93/ Ба даруни кӯрғони он ҷузъе миқдори яҳудӣ низ мавҷуд аст, миқдори панҷоҳ хонавор. Ва ба як маҳалла миқдори сӣ хонавор эронӣ аз аҳфоди дӯғмаҳо низ мавҷуд аст ва миқдори сад нафар ҳунуди маҷус низ мавҷуд аст, ба рибохорӣ ва эҳтикор машғуланд. Ва ба миқдори як мил ба тарафи шимоли он шаҳр наҳри азим ҷараён менамояд, ки он мавзеъро Ҷаҳортоқ меноманд. Дар ин ҷо ҷаҳор боге аст, ба канори наҳри мазкур, ки ғайрати «Ҷаннотун таҷрӣ мин тахтиҳо-л-анҳор» аст. Дар он тафарруҷгоҳи салотин аст ва дар муҳозии он бог ба болои дарёи мазкур ҷисри³ сангини Абдуллоҳхонӣ будааст, ки ба сабаби мурури духур⁴ ва музӣи шухур¹ мунҳадим шуда. Аз

¹ Камо ло юхфо ало ман лаху адно муҳаббатин фй-стеъмоли кутуби-л-ашъор —чунончи барои касе, ки нисбат ба китобҳои ашъор камтарин муҳаббате дорад, пӯшида набошад.

Ҳалавиёт-анвои шириниҳо.

³ Ҷиср-кӯпрук, пул.

⁴ Мурури духур-бо гузашти замон (рӯзҳо).

он бино ба чуз чаҳор гулдаста чғзи дигар боқӣ набувад. Дар айёми ҳукумати Сайид мир Олимхонтура валиаҳди давлати абадмуддат ба савобдиди ҳокими мазкур ва ба иҷозаи волиди бузургвораи амиру-л-мӯъминин Саид Абдулаҳадхон /94/ дар таърихи санаи 1327 ҷисри сангини матин ба болои наҳри мазкур кашиданд, адилу² назири³ онро ҷашми бинанда ба мазмуни лам тактаҳил айну-з-замон надида аст. Ин наҳри оғи-фу-л-баён аз кӯҳистони Кеш, яъне Шаҳрисабз меояд. Ва наҳри кӯчактари дигар аз кӯҳистони Хузор омада ба ҳам ғалокӣ менамоянд. Аз он тамоми арозии мазореи вилояти Насафро кишту заръ менамоянд. Ва бақияи он дар аксари сана аз ҷануби Бухоро гузашта ба ҳудуди Қарокӯл ба даруни рег нопадид мегардад. Ба кадом сана, ки зироати Насаф хуб шавад, дар он сол нархи ғалла дар Бухоро арзон мегардад. Ва ба сурати акси он қимат мегардад. Шаҳри мазкур ба ҳукми бордони Бухоро аст. Луғати Насаф низ бордон аст, лиҳозо онро Насаф номидаанд-Қаршӣ бордони Бухоро аст. Зироати тамоми он бағоят фаровон аст. Ҳар сола ҷандин нафар аз /95/ туҷҷори аҳолии Хева омада аз он ҷо миқдори ду ҳазор шутур тамоку ба Хоразм ҳамлу нақл менамоянд. Ва ҳар сола миқдори даҳ ҳазор шутур мавизи обҷӯши он ба вилояти Самарқанд ҳамлу нақл мешавад. Ва алоҷаву ҳалвиёти он бештар дар Бухоро масраф мегардад ва гилему соири напминаи он бештар дар Бухорон Шариф масраф мегардад. Ва тамоми куллияи нуфусу саканаи он миқдори як лаку панҷоҳ ҳазор хонавор аст. Ҷамъияти даруни кӯргони он маъа финои мулосиқи шаҳри он ва қурои он тамоман панҷоҳ ҳазор хонавор аст ва панҷ қитъа аз тавобеи он, ки мунфасил аст аз вилояти мазкур ба тафовути баъзе аз баъзе. Маҷмӯи куллияи нуфусу саканаи онҳо сад ҳазор хонавор аст. Са яътӣ баёнуҳои шоа-л-Лоҳу таъоло⁴.

Қитъаи аввал Косон аст. Ин вилоят бағоят хушҳаво ва фараҳфизост. Ба самти ғарбии вилояти Қаршӣ воқеъ аст. Масофаи он /96/ то вилояти мазкура миқдори се фарсах аст.

¹ Музӣи шухур-бо гузашти моҳҳо.

² Адил-ҳамто, монанд.

³ Назир-мисл, монанд.

⁴ Са яътӣ баёнуҳои шоа-л-Лоҳу таъоло - баёни он, агар Худо хоҳад, (дар оянда) ба зудӣ меояд.

Ба сари роҳи Бухорои Шариф воқеъ аст. Боғу басотини он аз хадди таъриф берун. Ашчори бодом дар он ҷо бағоят фаровон. Бодоми масрафи Бухоро тамоман аз ин ҷо меояд. Аҳли ин вилоят тамоман тоҷиканд. Дар солифу-з-замон аз Косони тавобеи Фарғона ҳичрат намуда омадаанд ва дар ин ҷо таваттуи гузидаанд. Ин вилоят як кӯргони хароба дорад. Ба даруни он касе нест. Атрофу ҷавониби хокрези қалъаи оиро ҳафр намоянд, зару сими маскуи тасвирдор ёфт мешавад. Аз ин қабил ашъи атиқа аз вилояти Косон бисёр меёбанд. Ба ҳангоми ҳафри чоҳ ва иморот аз ин роҳ аксар аз раёи он марзу бум аҳли сарват шудаанд. Ва дар ин вилоят се адад масочиди идайн ва чумъа ва ҳафтоду як масочиди панҷвақтӣ дорад. Ва дар қарияи Пулоти тавобеи он вилоят /97/миқдори панҷ ҳазор хонавор қабिलाи исқандарии араб аз аҳфоди муҳоҷидини Ислон соқинанд. Ду ҳазор хонавори онҳо аҳли тамаддун, ба қарияи Пулотию Булмас сукно доранд ва се ҳазор хонавори онҳо аҳли хиргоҳу хайманишин. Ҳамаи онҳо галладор ва шутурдоранд. Ба қарияи Алочасой ва Қарабасир ва Беклор ба дашти шимолии вилояти Насаф сукно доранд, дар авоили зуҳури дини мубини Ислон онҳо ба тариқаи қаровулӣ мондаанд. Тамоми онҳо аҳли сарватанд. Ва боғоти вилояти Косон бағоят бисёр аст, ангуру мавизи вилояти мазкур адилу назир надорад, бағоят шаҳддор аст. Растваи бозори он равнақдор ва зироати ин ҷо дар ниҳояти дараҷа бешумор аст умуман ва лалмии он хусусан, бисёр аст. Аз ҳайси хушҳавоӣ беҳтару хубтари қасаботи Қаршӣ аст. Аз чумлаи абниъву осори қадима дар ин ҷо сивои кӯргони он чизи дигар мавҷуд нест. Ва миқдори як фарсах ба тарафи ғарбии /98/ он як адад сардобаи¹ сангин, гунбади кӯргонии он мунҳадим шуда мавҷуд аст. Ба забони авом маъруф аст ба Усто Оҷук. Ғараз аз ин ағлоти омма Устиочик аст, яъне болояш яла, сардоба. Ва дар қурои ин вилоят се адад масочиди идайн ва чумъахонӣ ва сиву панҷ адад масочиди панҷвақтӣ дорад ва мазори ғоизу-л-анвори ҳазрати подшоҳ Халил ва мазори ғоизу-л-анвори ҳазрати Қуссамато, ки ин ҳар ду пири қутбу-л-орифин ҳазрати Баҳоу-л-ҳаққи ва-д-динанд, ба қарияи Пудина аз тавобеи вилояти Косон

¹ Сардоба-хонаи зерзаминӣ, таххона.

осудаанд. Мардумони нафси Косон тоҷиканд, аммо аҳолии қурои он тамоман қабоилу ашоири атроки манғит аст. Вилояти мазкур мураккаб аз се қабила аст: узбаку тоҷику араб. Қуллияи нуфус ва сакана ва раоёи ин вилоят миқдори сӣ ҳазор хонавор аст: араб панҷ ҳазор, тоҷик даҳ ҳазор, ўзбаки он понздаҳ ҳазор хонавор аст. /99/

Қитъаи дуюми он қасаба ва амлоки Қамшӣ аст. Ин амлок аз вилояти Қаршӣ миқдори панҷ фарсах масофат дорад. Ба қунҷи ҷануби ғарбии вилояти мазкур воқеъ аст. Ин вилоят собиқу-з-замон бағоят маъмур ва ба қасрати ғавокеҳ ва зироат машҳур буд. Чун майлони дарёи Қаршӣ ба мазмунӣ байги:

«Ҳар кучо пастист об он ҷо равад...»

Ба тарафи Хоҷа Мубораку Кӯҳна шаҳр шуд, банди мавзеи Банди Дӯстро бурд, мавзеи Қамшӣ камоб шуд, аҳамияти зироати он намонд камо ғй-с-собиқ¹, лиҳозо² ин амлок рӯ ба таназзул ниҳод. Аҳолии он ҷо даст аз зироат бардоштанд ва бо санъати пашминабоғӣ иштиғол намуданд. Аз ин мамар қасби маош менамоянд. Аксари онҳо ғилладоранд. Ҳар қадар ашёи пашмина ва хусусан ғилемча миқдоре, ки аз вилояти Қаршӣ ба соири вилоёт ғамлу нақл менавад, ҳамаи онҳо дар он ҷо ба ҳам мерасад. Амлоки Қамшӣ мураккаб аст аз се фирқа: туркману араб /100/ ва эронӣ. Туркмани онро қабилаи кекчӣ меноманд, ин қабила ду ҳазор хонавор аст. Ва араби он ду ҳазору панҷсад хонавор аст ва эронии дугмаи он низ панҷсад хонавор аст. Тамоман Қамшӣ панҷ ҳазор хонавор аст ва дар тавобеи он қарияҳои азим бисёр аст. Аксари онҳо қабоили атроки манғит аст ва баъзе қабилаи туркман аст, мисли Шӯрча ва Фазлӣ ва амсолу золика³. Қарияи Шӯрча дар батни водӣ аст. Ҳудуди арбаъаи он ҷӯл аст. Дар тарафи ғарбии Қаршӣ воқеъ аст. То вилояти мазкур миқдори даҳ фарсах масофат дорад ва дар тарафи қунҷи ҷануби шарқии Бухоро воқеъ аст. То Бухоро низ даҳ фарсах аст аз роҳи Сепулон. Ин қария тамоман қабилаи

Камо ғй-с-собиқ-чунончи дар замони пеш буд.

¹Лиҳозо-аз ин сабаб.

Амсолу золика-мисли инҳо.

атроки тарокима аст. Чамбияти он мутаҷовиз аз ду ҳазор хонавор аст, аксари онҳо галладор, ба хаймаву хиргоҳ маншат месозанд. Дар фасли рабеъ¹ ба атрофу акноф к-ал-ҷароди-л-мунташиранд. /101/ Фазъ ва Каттафазъ низ қарияҳои азим, аҳолии онҳо низ туркман. Бозори Қамшӣ бағоят обод аст. Корвонсаройҳои мутааддид дорад, ҳар ҳафта ба бозори он тахминан як лак тиккаи пашмина байъу шиरो мешавад, мисли қолину гилем ва амсоли онҳо. Куллияи саканаи Қамшӣ маъба тавобеоти он даҳ ҳазор хонавор аст. Дар ин ҷо панҷ масочиди идаину ҷумъахонӣ ва сиву панҷ масочиди дигар дорад.

Қитъаи сеюм амлоки Касбӣ аст ва Майманок аст. Мазори ғоизу-л-анвори ҳазрати Султон Мирҳайдар дар он ҷо аст, яъне дар мавзеи Касбист, бузургвори онифу-л-баён чадди хоҷагони Мирҳайдарианд. Сари мазори мазкур хонақоҳи азими сангин аст. Ба болои турбати бузургвори мазкур тахтасанги мрамори сафеди тӯлонӣ вазъ намудаанд. Ва рубоиеро, ки дар он нақш намудаанд, ҳар ки хонда санги мазкурро дар ҳаракат даровардани шуда майлон /102/ диҳад, санги мазкур ба андак таваҷҷӯҳ ҳаракати сареъ² менамояд, ки ҳаракати он маръӣ мегардад ва илло изо ҳулия³ қуввати даҳ нафар одам аз ҷиҳати ҳаракат додани он санг кифоя намекунад. Тамоми аҳолии қарияи Касбӣ хоҷагонанд-Мирҳайдарӣ ва ҷузъе миқдори ўзбак низ дорад. Ва қарияи Чанука дар қариби он аст, тамоман қабилаи начиби араб аст аз аҳфоди муҷоҳидини Исломанд. Бо вучуд, ки аз омадани онҳо дар ин ҷо 1232 сол гузаштааст, ҳанўз ба забони арабӣ муҳовара ва тақаллум доранд ва забони обову аҷдоди худро маҳв нанамудаанд, мисли арабҳои Қамшӣ ва қарияи Чокарӣ ва Чағдарӣ. Чамбияти мавзеи Касбӣ ду ҳазор хонавор аст. Ва чамбияти қарияи Арабхонаи чануб се ҳазор хонавор аст. Ва қарияи Майманок дар таҳти қири рафеъ воқеъ аст, аҳолии он атроки ўзбак аст тамоман ва чамбияти он панҷ ҳазор хонавор аст./103/ Дар болои қири Майманок ба сари мазори Хоҷа Муродбахш як қитъа хонақоҳ мавҷуд аст аз асори абнияти қадима, бағоят дар баландӣ воқеъ гардидааст, ки аз ду

¹ Рабеъ-бахор.

² Сареъ-тез, босуръат.

³ Ва илло изо ҳулия-вагарна чун ба холаш гузошта шавад.

фарсах-се фарсах роҳ маръӣ мегардад. Зиёратгоҳи атроки
ӯзбак аст ва сари мазори бузургвори мазкур маъдани оҳаки
бисёр аъло мавҷуд аст, ки раоёи атрофу акнофи он бузургвор
аз он маъдан касби маош менамоянд. Ва қарияи Хоҷа
Муборак низ аз тавобеи ин амлок маҳсуб мегардад. Қарияи
мазкур ҳазор хонавор аст тамоман қабилаи араб аст, дар
батни водӣ воқеъ аст, ба сари роҳи Бухорову Қаршӣ аст.
Манзили дуюм аст аз вилояти Қаршӣ. Мазори Хоҷа Муборак
ба сари роҳи мутаориф¹ дар ин ҷост. Тамоми ҷамъияти
амлоки Касбӣ ва Майманок маъа қурои тавобеоти он ёздаҳ
ҳазор хонавор аст.

Қитъаи чаҳорум аз тавобеи вилояти Қаршӣ мавзеи
Катташаҳр аст, ки ин қитъа дар батни водӣ аст, дар муҳозии
Кӯли маҳӣ дар байни Фақир ва Хоҷа Муборак. Аҳолии он
тамоман хайманишин ва аҳли хиргоҳанд, тамоман қабоили
атроқ аст. Қабилаи ғолиби он /104/ қабоили тарокимаи
кулмаи қарокӯлӣ аст, мисли эскӣ ва чанфар ва амсоли онҳо,
ки дар ин ҷо ҳичрат намудаанд, чаро ки онҳо тамоман
галладоранд. Ва қабилаи дигари он қабилаи туркмени сариг
аст, онҳо ҳама шутурдоранд. Ва қабилаи дигар, қазоқ аст ва
тамоман қабоили Катташаҳр нӯҳ ҳазор хонавор аст. Қабилаи
қазоқ бештар ба тарафи Кӯли маҳӣ сукно доранд ба хаймаву
хиргоҳ ва туркмени сариги он дар байни Фақир ва Хоҷа
Муборак ба сари роҳ сукно доранд, хусусан дар байни Бузачӣ
ва Қӯшсардоба. Дар солифу-з-замон Катташаҳр чандон
аҳамият надошт, чун майлони дарёи Қаршӣ ба ин ҷониб шуд,
Катташаҳр бағоят ободу маъмур шуд. Дар зарфи бист сол
азёфан музоифан² тараққӣ кард. Ҳама кишту заръи онҳо ба
хубӣ аст. Зироати онҳо бисёр тараққӣ намудааст. Ва дар
тавобеи ин мавзеъ осори абнияти қадима бағоят бисёр аст,
мисли Бузачӣ ва Сардоба ва Фақир ва Қӯшсардоба./105/ Аз
ҳангоме, ки оби Қаршӣ ба тарафи Катташаҳр майлон
кардааст, ҳар сол ба фасли рабъ роҳи Қаршӣ ва Бухороро об
фуру мегирад. Аз убуру мурур дар он дар ниҳояти дараҷа
суубат аст ва сабаби бинои иморати сангин ба мавзеи
Қаровулу Фақир ва Бузачӣ. Онҳо ҳама дар замони салтанати

¹ Мутаориф-маъмул, корфармудашаванда.

² Азёфан музоафан-ду баробар, дучандон.

ташкани темурия қаровулхона будааст, ки ба ҳар кадоми
сад нафар-дусад нафар маъа аспу амтиъа ва ашъи
қарурияи худҳо бар сабили бадалият истиқомат менамудаанд.
Чунончи алъон низ фӣ замонино ҳозо як юзабошӣ¹ маъа
ташкориии худ ба мавзеи Қаровул ва як деҳ ба мавзеи Фақир
ва як деҳ ба мавзеи Хоҷа Муборак дар бадали Бузачӣ
истиқомат доранд. Дар солифу-з-замон ба мавзеи
Момочугротӣ низ яксад нафар истиқомат менамудаанд.
Масофои Катташаҳр то Қаршиву Бухоро нӯҳ фарсах меояд,
ба тарафайи мусовӣ² аст, лекин аз ҷумлаи тавобеоти Қаршӣ
аст ба тарафи ғарбии Қаршӣ ва шарқии Бухоро воқеъ
аст /106/

Қитъаи дигар аз Қаршӣ амлоки Янғикант аст. Ин мавзеъ
дар доманаи адир воқеъ аст. Қарияи мавзеи мазкур ва
аз ҷиҳати он ба доманаҳои адир воқеъ аст, ба тафовути баъзе
та баъзе, ба эътибори пастиву баландӣ, бисёр ҷои фараҳфизо
ва хушжавост. Дар батни водӣ воқеъ аст, ҷаҳор атрофи он
Ҳама сой ва адиру лалмикорӣ аст. Аҳолии он тамоман
шугурдоранд. Ҳамаи онҳо атроки майғит аст, маъруф ба
оқмангит. Ин амлок дар васати роҳи Қаршӣ ва Хузор воқеъ
аст. Нисбати Қаршӣ ва Хузор мусовӣ аст. Ва ҷузъе миқдори
он тавобеи Хузор аст. Роҳи мавзеи мазкур то Қаршӣ ва Хузор
бисёр махуф аст. Қуттоъу-т-тариқи он бағоят бисёр аст.
Зироати онҳо хуб аст, хусусан лалмикории онҳо бағоят
фаровон аст. Ҷамъияти саканаву раияи он се ҳазор хонавор
аст. Ҳама ба хаймаву хирғоҳ маишат доранд. Ба нафси³
мавзеи мазкур панҷ масочид аст. /107/ Сари бозори он
муштамил⁴ бар корвонсаройҳои мутааддид аст, чаро ки ба
эътибори ба сари роҳи Қаршӣ ва Хузор ва сои Ҳисор будан
Оноа-л-лайли ва атрофа-н-наҳори⁵ равандаву ояндаи он аслан
муқатеъ намегардад, аз ин ҳайс бозори он бисёр обод ва
саройдорони он аҳли сарватанд ва ғанианд.

¹ Юзабошӣ- мансаби ҳарбӣ дар Бухорои амирӣ, сардори сад нафар
ташқариён.

² Мусовӣ-баробар.

³ Ба нафси-ба худ.

⁴ Муштамил-фарогиранда, дар бар гиранда.

⁵ Оноа-л-лайли ва атрофа-н-наҳори-соатҳои шабу атрофи рӯз (Таъбир аз
Қуръон аст -20: 130).

Амлоки дигари он амлоки Файзобод аст. Ин амлок ба ҷануби вилояти Қаршӣ ба сари роҳи вилояти Қаркӣ воқеъ аст, мунтахоун илайҳи¹ ободии вилояти Қаршӣ аст, ба даҳанаи ҷӯл аст. Ин амлок бисёр обод ва хушобу касиру-нуфус аст. Аҳолии он тамоман қабоили атроки мангит ва кучин аст. Боғу басотин дар ин ҷо фаровон ва касиру-л-ашҷор, Ҷавокеҳи он ба ҳадди вуфур аст ва зироати он машхур. Нисфи аҳолии он ба қария мутаваддин ва нисфи дигар ба доманаи водӣ ва хаймаву хиргоҳ маишат доранд. Инҳо галладоранд ва онҳо зироатпешаанд. Зироати онҳо хуб аст./108/ Дар ин амлок се масоҷиди идайн ва ҷумъахонаи сиву се адад масоҷиди дигар дорад. Ва дар тавобеи ин мавзеъ аз ҷумлаи абнияти қадима як адад сардобаи сангини Абдуллоҳхонаи аст, ба мавзеи Нишон, ки то вилояти Қаршӣ се фарсах масофат дорад, то Файзобод ду фарсах аст. Аҳолии ин ҷо аксар аҳли сарвату ганианд. Ҷамъияти нуфусу саканаи он ҳафт ҳазор хонавор аст, аҳолии он мардумони ғайру ҷасуранд назар ба соири² тавобеоти вилояти мазкура.

Амлоки дигари он Хонобод. Ин амлок ба тарафи шарқии Қаршӣ воқеъ аст, ба сари роҳи вилояти Шаҳрисабз, аз вилояти мазкур як фарсах масофат дорад. Аҳолии он атроки қабилаи иллот аз шӯъбаҳои мангит аст. Аҳолии ин мавзеъ аксар фақиранд, ба зироат машғуланд. Зироати обиву лалмии онҳо бисёр аст, ашҷори мусмирай боғу басотин дар он ҷо кам аст, оби он /109/ фаровон аст. Ва мавзеи Қаратекон аз тавобеи ин амлок аст. Қаратекон дар канори наҳру дарёи Кеш аст, ба канори ҷанубии он, бисёр обод, зироат фаровон. Аҳолии он тамоман атроки ўзбак аст, қабилаи сарой. Тамоман мардумони ин марзу бум фақиранд, соҳиби сарват дар ин ҷо ҳукми анқоро дорад. Қаратекон қорвонсаройҳои мутааддид дорад, чаро ки ба сари роҳи убуру мурури равандаву ояндагони Шаҳрисабз аст. Замини ин сарзамин низ ғайри мусаттаҳ аст, дар доманаҳои сой ва адир воқеъ гардидааст, лекин оби он фаровон, касиру-л-ашҷор. Мардумонаш аз илми зироат бебаҳраанд ва илло заминро арозии онҳо қобили ҳар гуна зироату ҷавокеҳ аст. Ба ҳар сад

¹ Мунтахоун илайҳи-поёнёфта ба он.

² Соир-дигар.

нафар як нафар хопову нависо ёфт намешавад. Ба маолу минимун ояти каримаи «Улоика ка-л-анъоми бал хум азаллу»¹ аст. Лбан ан чаддин пешаи қабилаи сарой сиркату қуттоъу-г тарикӣ аст. Куллан ва тамоман /110/ ҷамъияти сакана ва нуфуси Хонобод ва Қаратекон тамоман понздаҳ ҳазор қонавор аст. Ин мавзеъ ба муҳозии талоқии Наҳрайну Баҳрайн воқеъ аст, яъне наҳри Шаҳрисабз ва дарёи Хузор. Ин мавзеъ низ ба тарафи шарқии вилояти Қаршӣ воқеъ аст. Аз вилояти мазкур миқдори се фарсах масофат дорад. Аз ҷиҳати нузули ҷаноби олӣ ба мавзеи Хонобод ба вақти сафари Шаҳрисабз сарои ҳукуматӣ як қитъа низ мавҷуд аст. Аҳолии ин марзу бум аксар аҳли хиргоҳу хайманишинанд, мардумони пурошӯбанд.

Зикри қазои вилояти Чим

Ин қазо аз вилояти Қаршӣ панҷ фарсах масофат дорад, ба тарафи шарқии вилояти мазкур воқеъ аст, ба канори ҷанубии дарёи Шаҳрисабз аст, аммо замини он аз ҳазри баҳри мазкур миқдори бист заръ рифъат дорад, сари бозори обода дорад, мутааддиди сарой² ва дакокинро³ доро аст. Маркази қазои он низ ба сари бозор аст./111/ Ин қазо камоб аст, агарчи ба канори об аст, ашҷори боғу басотин дар ин сарзамин ҳукми анқоро дорад, ҷӯли баҳт аст, тӯлонӣ аст. Ба канори дарёи мазкур. Мардумонаш тамоман қабилаи сарои ўзбаканд, тамоман аҳли хиргоҳу хайманишинанд. Зироати лалмии онҳо фаровон аст. Чим як манзил аст аз манозили Шаҳрисабз. Аксари арозии он ғайри мусаттах⁴ аст, аксар сою адир аст. Як қитъа аз тавобеи қазои Чим мавзеи Қарабоғ аст. Ин ҷо аз қазои мазкур ду фарсах масофат дорад, ба тарафи шарқии Чим воқеъ аст. Сари бозори он бағоят обод, мутачовиз аз сӣ адад корвонсарой дорад, лайлан ва наҳоран равандаву оянда мункатеъ⁵ намегардад. Масочидҳои мутааддид ва мураттабу музайян дорад. Аҳолии ин ҷо низ

¹ Улоика ка-л-анъоми бал хум азаллу-аз Қуръон (7:179) аст:- «Онҳо монанди ҷаҳорпоён ҳастанд, балки онҳо гумроҳтаранд».

² Сарой-қаср; иморати калон.

³ Дакокин-дуқонҳо.

⁴ Мусаттах- ҳамвору тахт, паҳн.

⁵ Мункатеъ-қатъ шуда, кандашуда.

қабилалар сарой аст, лекин аҳли тамалдунанд, назар ба Чим ва аҳли сарватанд. Роҳи мутаорифи он сангин,/112/ як қитъа иморати давлатӣ аз чиҳати нузули чаноби олий ба ҳангоми сафари Шаҳрисабз низ дар ин ҷо муҳайё аст. Се масоҷиди идайн ва ҷумъахонаи ва миқдори понздаҳ адад масоҷиди панҷвақтӣ дорад. Оби ҷорӣ он фаровон, зироати он бисёр аст, хусусан зироати шолӣ, яъне биринҷи он бағоят фаровон аст. Замини атрофу акнофи он низ ғайри мусаттаҳ, ҳама сой ва адир аст. Аз тамоми вучӯҳ аз Чим беҳтар ва хубтар аст. Боғу басотин низ дар ин ҷо фаровон аст. Фавоқеҳи он ба ҳадди вуфур аст. Ҷамъияти нуфусу саканаи он даҳ ҳазор хонавор аст, нафси Қарабоғ мутаваддинанд, лекин аҳолии галладор ва бодиянишини он тамоман аҳли хиргоҳу хайманишинанд. Ҳудуди арбаъаи он ҷӯл, яъне водӣ аст, ободии он тӯлонӣ аст. Дар тавобеи Қарабоғ қарияи муңфасил¹ бисёр мавҷуд аст. Ҳамаи онҳо қабилалар сарой ва атроқи ўзбаканд./113/

Амлоки охирии вилояти Насаф Парғуза аст

Ин амлок аз маркази ҳукумат миқдори як фарсах масофат дорад, ба тарафи шимолии Қаршӣ воқеъ аст. Ба домани Қиринкуз. Аҳолии ин амлок тамоман қабилалар араб аст. Куллияи нуфуси он амлок се ҳазор хонавор аст. Миқдори як ҳазор хонавори он ба қарияи Никуз ва Парғуза мутаваддин ва сокинанд. Ва миқдори ду ҳазор хонавори онҳо ҳама галладоранд ба болои қир ва қинғир, ки аз қарияи Никуз мумтад мешавад, гарбан ва шарқан то вилояти Ҷом аз тавобеи Самарқанд, ба хаймаву хиргоҳ ба болои қинғири мазкур сукно доранд. Аз қарияи мазкура то миқдори панҷ фарсах роҳ қал-қароди-л-мунташиранд, ки то он мавзеъро Оғзиканд меноманд. Ҳамаи инҳо галладоранд, аҳли сарватанд, ва зироати инҳо лалмӣ аст. Ва аҳли қарияи Никуз ва Парғуза ҳама деҳқон /114/ ва аҳли зироат мебошанд. Аҳолии амлок мардумони ғайру ҳасанд ва аз ин тоифа сориқу қутғоу-т-тариқ бисёр зуҳуру буруз менамояд ва баъзе аз мардумони ин амлок ба Қарсичик, Каттақўрғон ва Зиёуддин сукно доранд дар батни водӣ. Аз қадим тараф қасе

¹ Муңфасил-ҷудошуда.

ба тафтиши онҳо ояд, худхоро ранян тарафи охир қарор медиҳанд. Ба ғайр аз қуттоъу-т-тариқӣ дигар пешаву андеша надоранд. Онҳо ба мавзеи Зирабулоқанд.

Зикри вилояти Хузор

Ин иёлат ибтидои муқаддимаи кӯхистони Ҳисорот аст, масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф 23 фарсах аст, ба тарафи шарқии Бухоро воқеъ аст. Қўргони он аз ҷумлаи обияи қадима аст, аз бинои Афросиёб аст, ба лаби наҳри ӯнм воқеъ аст. Наҳри мазкур се ҳадди онро ихота намудааст, /115/ шарқан ва ҷанубан ва гарбан. Ва қўргони он се адад дарвоза дорад, растаи он бағоят маъмур ва корвонсаройҳои мугааддид дорад ва тиҷорати он вилоят бағоят раванқдор аст. Ба даруни қўргон ду адад масочиди ҷумъаву идайнхонӣ ва шаш адад масочиди панҷвақтӣ дорад. Ба болои арк як масҷиди ҷумъа ва панҷвақтӣ дорад. Ба атрофи шаҳру финои он микдори 35 адад масочид дорад, се адад мадраса низ мавҷуд аст. Нишемангоҳи арки он бағоят фараҳфизову дилқушост, чаро ки наҳри Хузор аз таҳти он ҷараён дорад. Фасли рабёӣ тамошои атроф ва саёҳати акнофи шаҳр аз ҳадди таърифу тавсиф хориҷ аст. Гўё як қитъае аз ҷаннатун - маъвост. Бозори он дар тарсеи бозори Макариё аст. Ҳар ҳафта мутачовиз аз панҷ миллион танга савдо /116/ дар ин бозор мешавад аз қабилӣ гову гўсфанд ва аблақӣ¹ ва буз, ҷӣ микдор давоб², ки ба тавобеи Бухорои Шариф масраф дорад, ҳама дар ин ҷо байъу широк мешавад. Ҳар ҳафта дар Бухоро ба тавобеоти он панҷоҳу се ҳазор гўсфанд ба забҳ мерасад. Аз рӯи дафтари Бишмети фарангии рӯдаҳар, ки болиғ ба ҳамин адад ҳар ҳафта рӯда бо исқалоди он ба лаби ҷўи Навметин мавҷуд аст, омода мешавад. Ба бозори он мардум аз билоди³ баида ду рӯз пеш ҷамъ мешаванд ва як рӯз бозор мешавад. Мавошиё, ки дар он мавзеъ ҷамъ мегардад, аз ҳадду ҳаср берун аст. Ҷамеи ҷаллобҳои Бухорои Шарифу Самарқанду Қаршӣ ва Шаҳрисабзу тумонот аз он ҷо рафта, молу мавошӣ мегиранд. Ҳар кас он бозорро ба назари худ мушоҳида наманояд, вусъату касрати байъу широк онро бовар

¹ Аблақӣ-аспи чавқар.

² Давоб-хайвон (бештар чорпои саворӣ ва борқаш).

³ Билод-шаҳрҳо, кишвар.

наменамоёд. Нафси кӯргони Хузор ва финои он ҳама қабिलाҳои атроки ўзбаки кӯчак аст,/117/ аммо тавобсоти онҳое, ки ба кӯҳистон ка-л-чароди-л-мунташир парешон ба хаймаву хиргоҳ сукно доранд, ду қабиланд: яке қабилан кунгурот ва дуюм қабилан ҳардурӣ меноманд ва ин ду қабилан ба канори ду наҳр мутаваққиланд. Ба тавобеи Хузор ду наҳр аст, якеро Наҳри калон ва Наҳри хурд, ба истилоҳи атроки кунгурот Рӯди калон ва Рӯди хурд меноманд. Манбаи Оби калони он аз кӯҳи Пил воқеъ ба Маччӣ ва Кантала меояд ва Оби хурди онро манбаъ кӯҳи Оқрабат аст. Аз Оқдахана ва Байлибойлӣ гузашта ба Танги ҳарам ва Гумбулоқ омада, ду наҳри мазкур ба мавзеи Қӯшулуш, ки аз маркази ҳукумати Хузор миқдори якуним фарсах масофат дорад ба ҳам мепайвандад ва баъд аз он дарёи Хузор мешавад. Қабилан кунгурот ҷиҳил ҳазор хонавор аст ва қабилан ҳардурӣ он бист ҳазор хонавор аст. Қабилан кунгурот ўзбак аст. Ва ҳардурӣ тоҷик аст./118/ Қабилан кунгурот аксар гӯсфанддор аст ва ҳардурӣ он деҳқон аст. Ва кӯҳистони он вилоят ба тарафи шарқии Хузор аст ва дар ин кӯҳистон маодин бисёр аст. Маъдане, ки кор мекунад, маъдани гачу намак ва маъдани кӯрғошим ва маъдани мумиё аст. Гач ба кӯҳи Қӯшулуш ва маъдани намак ба кӯҳи Хомкон ва ба кӯҳи Тан ва ба кӯҳи Қарикон ва маъдани кӯрғошим ба кӯҳи Тан ба мавзеи Киришик ва мумиё ба кӯҳи Тан аст. Ва ба кӯҳи Гӯгирдак маъдани олтингӯгирд низ мавҷуд аст. Ва фуқарои амлоки Киришик тамоман ба мавзеи кӯрғошим кор мекунад ва ҷузъе миқдор ба ҳукумати Хузор боҷ гӯён медиҳанд. Ва маъдани намак низ би айдӣ фуқаро¹ аст. Ва ба кӯҳистони ин вилоят тўғайзору ашҷори бурс бағоят фаровон аст, хусусан ба кӯҳи Оқрабат бениҳоят ашҷори бурс мавҷуд аст. Ҳар қадар бурсе, ки ба вилояти Қаршӣ меояд, ҳама аз маҳкуми Хузор, аз мавзеи мазкур меоранд./119/ Зироати ин кӯҳистон низ фаровон, обиву лалмӣ ба дараҳои кӯҳ, ба лаби чашмаи обҳо боғу басотин низ фаровон аст. Анвои фавокеҳ мавҷуд аст, чойҳои бо нузҳату сафо ба канори обҳо бисёр дорад ва мардумони ҳардурӣ бағоят ба деҳқонӣ маҳорат доранд. Қабилан ҳардурӣ сивои деҳқонӣ дигар сабаби маош

¹ Би айдӣ фуқаро-ба дастӣ камбағалон.

надоранд. Аҳли сарват дар ин қабилла ҳукми анқоро дорад. Ба хилофи қабиллаи қунгурот-тамоман аҳли сарватанд. Дар ин қабилла даҳ ҳазор- понздаҳ ҳазор гӯсфанддор фаровон аст, фақири он саду дусад адад гӯсфанду буз дорад. Баъд аз ин ба зироати лалмӣ низ маҳорат доранд. Ба ақабаҳои шомих зироат менамоянд ва тариқаи зироати лалмиро бағоят хуб медонанд. Ба ҳар навъ фақири қунгурот 100-200 чувол аз ҳубоботи деҳқонӣ муҳаё аст. Ба таҳти заминҳо/120/ ўр қанда сӯр мекунанд, хуб меистад, фосид намешавад. Ба истилоҳи атроқи қунгурот ширдон меноманд. Ва мардумони фақири қунгурот мазкур аз ашқори арчаву заранг оварда ба бозори Хузору Қаршӣ фурухта аз ин роҳ касби маош менамоянд. Ва арчаро сӯхта ангишт карда оварда, низ мефурушанд. Бисёри онҳо ба вақти бекориву фарогат аз деҳқонӣ аз ин мамар касби рӯзӣ менамоянд ва сарват андӯзида менамоянд. Қабиллаи қунгурот бағоят қабиллаи бузург ва хайрдор аст, ба ҳазина ва давлатхона манфиати ин қабилла бисёру бешумор мерасад. Закоати қунгурот аз камоли шӯҳрат «Ка-ш-шамси фӣ васати-наҳор¹» ғанӣ аз таъриф ва мустағнӣ аз тавсиф аст. Ва зақоти онҳо болиғ бар як миллион танга мешавад ва хирочи зироати онҳо низ кам аз маблағи мазкур нест ва нахоҳад буд. /121/ Ва голибилми қабиллаи қунгурот низ бағоят фаровон аст. Ва аз қабиллаи ҳардурӣ аслан аҳли илм ёфт намешавад, балки ғамоми имому хатиби масочиди аҳолии ҳардурӣ низ аз ҷамоаи қунгурот аст. Қабиллаи ҳардурӣ тамоман қал-анъомӣ бал ғум азаллу мебошанд. Ҳадди шарқии Хузор то қӯҳи Маҷҷӣ, ки шимолии қӯҳи Кетманчоптеппа аст ва муҳозии қӯргони вилояти Бойсун мумтад мешавад ва ҷануби он то Киришик ва қӯҳи Тан мумтад мегардад ва шимол то Яккабоғ мерасад ва ғарбии он то Янгикант меояд. Маҳкуми Хузор бисёр васеъ аст, сайду шикори он фаровон аст умуман ва сайди қабки он хусусан машҳур аст. Ва қуттоъу-т-тариқ ва сориқи ҷамоаи қунгурот бисёр аст. Аксари онҳо дар ин мараз мубталоанд ва аз ин феъли шанъ² аслан эҳтироз надоранд, балки ҳусн меангоранд. Ва ҳашароту-л- арзи тавобеи вилояти Хузор бисёр аст умуман, /122/ ҳайяву рутайлои он хусусан

¹ Ка-ш-шамси фӣ васати-наҳор-мисли офтоби миёни рӯз.

² Шанъ-зишт, қабех.

фаровон аст. Рутайлои он бағоят заҳрдор аст, касеро ки запад
фавран ба ҳалокат мерасонад. Ба мавзеи Байлибойлӣ ҷамоае
аз кунгуротия ҳастанд, ки онҳоро ҷамоати қабчиӣ меноманд,
тамоми онҳо дуои рутайлоро медонанд, агар онҳо хонанд,
заҳри он хориҷ мешавад ва илло ба ҳалокат мерасад.
Рутайлоро мардуми ўзбак бий меноманд ва ба форсӣ гунда
мегӯянд ва ба арабӣ рутайло мехонанд. Ва дар маҳкуми
вилояти Хузур ҷайра низ бисёр аст. Оби дарёи Хузур андак
малех¹ аст ғӣ ҳадди зотиҳи² ширину гуворост. Аз мавзеи кӯҳи
Хомкон, ки он маъдани намак аст, як даҳана об омада ба
даруни кӯҳ ба дарёи Хузур мерезад ва оби Рӯди хурд ва Рӯди
калонро тамоман малех менамояд ва илло оби Хузур ба
мавзеи Танг ҳарам, ки аз маркази ҳукумати он ҷаҳору ним
фарсах масофат дорад, дар он ҷо оби Рӯди хурд бағоят ширин
аст. /123/

Ва ба тарафи шарқии кӯргони вилояти мазкур ба
миқдори як фарсах даҳанае аст, ки оби дарёи Хузур аз он
мегузарад ва аҳолии он марзу бум онро Ҳатламатоп
меноманд, ҳолӣ аз аҷобату ғаробат нест. Ва ба миқдори
якуним фарсах аз маркази ҳукумати вилояти мазкур ба лаби
дарёи он ба интиҳои ободӣ ва ба даромади кӯҳистони
Кӯшулуш кӯргони кӯҳна ва осори иморати қадима мавҷуд аст
ба болои тали рафеъ, альон хароб аст, ба болои он касе нест.
Ба атрофу навоҳии кӯргон ва ба даруни шаҳри Хузур
бузургвору авлиё-ул-Лоҳ бисёранд. Машҳуртарин бузургвори
ин вилояти мазкур Мирҷандаанд, ки ба муқобили дарвозаи
шаҳр ба лаби дарёи Хузур хуфтаанд, раҳмату-л-Лоҳи алайҳи
раҳматан восятан. Ва куллияи нуфуси вилояти Хузур ҳафтод
ҳазор хонавор аст, чиҳил ҳазор кунгурот, бист ҳазор ҳардуӣ,
даҳ ҳазор атрофу даруни шаҳр аст. /124/

Зикри вилояти Калиф

Вилояти Калиф ба лаби наҳри Ҷайхун аст. Арки он ба
болои кӯҳ, ба канори дарёи мазкур аст ва наҳри мазкур аз
таҳти он ҷараён менамояд. Ва кӯргони вилояти мазкур аз
ҷумлаи абнияи қадима аст, ба канори шимолии наҳри мазкур

¹ Малех-намакин.

² Ғӣ ҳадди зотиҳи-дар ҳадди ҳудаш.

аст. Ва канори чанубии наҳри мазкур маҳкуми афғини¹ аст. Аз болон арки кӯргони Калиф ашчору эъмори вилояти афғини маръӣ мегардад ва фосила оби Чайхун аст. Ин ҷиҳат се амлок аст: Кӯҳтан ва Ҳукузбулоқ ва Оққум. Ва дар кӯргони он микдори ду ҳазор хонавор мардуми тоҷик мутаваққифанд, ки онҳоро кемаҷӣ таъбир менамоянд, мардумони фақиранд, аҳли сарват надоранд, аслан ва қатъан. Ободтарин амлокҳои Калиф Кӯҳтан аст ва он мутаҷовиз аз ин ҳазор хонавор аст. Тамоми он қабилai Қара кунгурот аст, ки ваҳшитарини тамоми қабoилу ашoири ўзбаку атроканд. Ба сирқат /125/ ва қуттоъу-т-тариқӣ машхуру маъруфтарин атроканд, лайлу наҳор пешаву андешаи онҳо сирқат аст. Харчанд ба маолу мазмуни «Инна-л-инсона лафӣ хуср²». Тамоми нос³ ба зиёнкорианд, лекин ин фирқа ба зиёнкорӣ мумтозу беанбозанд, гӯи сабқат ба майдони сирқат аз тамоми қабoили атрок рабудаанд. Ин амлок тамоман кӯҳистон аст, аҳолии ин марзу бум ба зироат иштиғол доранд. Тамоми фавокеҳ ба боғу басотини ин ҷо муҳайёст. Қитъаи обод аст, оби чорӣ ва чашмасорҳои бонузҳату сафо бисёр дорад ва маъдани намаку гачи аъло дар ин мавзеъ аст. Ҳар қадар ба тамоми музофоти Мовароуннаҳру Миёнкол ва Шаҳрисабзу Самарқанд намак масраф шавад, ҳама аз ин ҷо ҳамлу нақл мешавад. Аксари фуқарои ин ҷо шутурдоранд ва намак бурда ба амсору булдони Бухорои Шариф фуруҳта аз ин роҳ касби маош/126/ менамоянд. Ва ба Афғонистон низ аз ин маъдан бисёр ҳамлу нақл мешавад ва дар ивази намак аз маҳкуми афғини хубубот меоранд. Ва маъдани мӯмиё низ дар ин ҷост. Ҳар сола ба мавриди туқсон тортуқи⁴ худ ҳокими вилояти мазкур чандин зарф мӯмиё ба давлатхона мефиристад, ба фуқаро ба назди зарурат аз давлатхона медиҳанд. Шикори вуҳуши ин кӯҳистон бағоят фаровон аст. Тавобеи кӯҳи Тан шарқан мумтад мегардад ба канори шимолии наҳри Чайхун то мавзеи Қаракамар, ки инҷо ибтидои маҳкуми Шеробод аст. Ва ғарбии вилояти Калиф мумтад мешавад то мавзеи

¹ Афғина-афғонҳо.

² Инна-л-инсона лафӣ хуср – Ояти (103:2) аст: ҳар оина одамай дар зиён аст.

³ Нос-мардум.

⁴ Туқсон тортуқ- ҳадяе, ки амалдорону амлокдорони Бухоро ба амир пешкаш мекарданд.

Оққум, ки варои¹ он қири кўндаланг аст, ки ибтидо аз маҳкуми вилояти Каркӣ мебошад. Аҳолии кӯҳи Тап ва Хўккузбулоқ ўзбак аст ва аҳолии атрофи қургон тоҷик ва саканаи амлоки Оққум қабоиلى тарокимаи қурма аст. /127/

Вилояти мазкур ба тарафи ҷануби вилояти Хузор аст. Масофаи он то Хузор сездах фарсах аст ва масофаи Кўҳтан то Хузор даҳ фарсах аст ва масофаи Калиф то Бухорои Шариф сиву шаш фарсах аст. Ва ба кунҷи шарқӣ ҷанубии Бухорои Шариф воқеъ аст. Ва роҳи он вилоят то Қаршӣ ва Хузор бағоят саъбу-л- мурур аст, на об омодаву муҳаёст ва на маъзил . Ҳама ҷо дашту кӯҳ аст. Қар кас ба вилояти Калиф сафар кунад, он касро маолу мазмуни «Ас-сафару китъатун мина-с-сақари» ҳосил мегардад ва тасдиқу изъон² ба ин ҳадиси набавӣ менамояд. Яке аз хавоси³ қўргони вилояти Калиф вазидани шамоли доимӣ аст. Дар аксари сана дар он ҷо тўфаланг аст. Таомро ба даруни пашшахона омодаву муҳаё месозанд ва акли⁴ таомро низ ба даруни пашшахона менамоянд бо вучуди золика нисфи таом рег аст./128/ Ва куллияи нуфусу саканаи вилояти Калиф миқдору маблағи понздаҳ ҳазор хонавор аст, даҳ ҳазор хонавори он атроки ўзбак аст ва ду ҳазор хонавори он тоҷик аст ва се ҳазор хонавори он туркман аст. Маркази ҳукумати он Калиф аст ва маркази қазои он Кўҳтан аст. Аз ҷумлаи осори абнияти қадима дар ин вилоят ду китъа иморати сангин дар камоли матонату муҳкамӣ мавҷуд аст. Яке дар миёнаи Хўккузбулоқ ва Кўҳтан, дигар дар мавзеи Киришик дар байни Хузору Кўҳтан аст.

Зикри ҳукумати вилояти Шеробод

Ҳукумати сеюм аз иёлати вилояти Хузор ҳукумати вилояти Шеробод аст. Се тарафи ин вилоят шарқан ва шимолан ва ғарбан тамоман кўҳистон аст, ҳатто қўргони он низ ба болои кўҳи рафеъ аст. Интиҳои кўҳистони шимолии он арки қўргони он аст. Раставу бозори он ки ба тарафи ҷануби қўргон аст, замини мусаттаҳ аст ва замини тарафи ҷануби қургони он то Тирмиз, ки миқдори ҳафт фарсах аз қўргон

¹ Варо-пас, акиб.

² Изъон-эътироф.

³ Хавос-хосиятҳо.

⁴ Акл-хўрдан.

масофат дорад, мусаттаҳ аст то лаби паҳри Ҷайхун, ки дар он
 ҷо шаҳри Тирмиз аст./129/ Аз таҳти кӯргони Шеробод дарё
 ҷараси менамояд. Нишемаигоҳи арк ба болои кӯҳи рафси
 бағоят дилкушо ва фараҳфизост. Аз осори абнияти қадима аст.
 Дар муқобили арк ба болои кӯҳи дигар ба тарафи ғарбии он
 муфасил аз арки ҳолӣ ба фосилаи роҳи омм кӯргони хароб
 аст. Сур ва қалъаи он, осори имороти он альён боқӣ аст.
 Тахминан аз ҷумлаи абнияти қадима дар замони салотини
 Пешдодиёну Каён дар замони ободии умму-л-билоди Балху
 Тирмиз обод бошад. Баъд аз он дар замони интиқоли
 салтанат ба салотини чингизия ва ўзбакия арки ҳолиро бино
 намуда бошанд. Ба забони авому-н-нос¹ машҳур аст ба
 қалъаи Майкат ба фатҳи аввал ва сукуни сони ва фатҳи солис
 ва сукуни робеъ, аз ҷумлаи осори аҷиба ва ҳодисаи ғариба ба
 вилояти мазкур он, ки ба тарафи шарқии арки он роҳи ом ва
 шарқии роҳ дарёи вилояти мазкур. Арзи дарё сад заръ /130/
 тахминан аст. Ба тарафи шарқии дарёи мазкур ба миқдори
 панҷоҳ заръ, дар муқобили арк ҷоест аст, ки машҳур аст ба
 Гӯри Майкати онифу-л-баён, яъне мадфани Майкат. Атрофи
 он замини хоки сиёҳ ва миқдори қомати як одами тавилу-л-
 қомат ҷои замини мазкур хоки сафед, ҳамранги хокистар аст
 ва дар замони нузули борон лои он низ мумтоз аз атрофи он
 ва дар ҳангоми гармо ва нузули барф ба атрофи он тасвири
 барф боқӣ мемонад. Ва барфе, ки ба болои он тасвир
 меафтад, фавран об мешавад, ҳаргиз замоне боқӣ наемонад
 ҳарчанд сармо шадид ҳам бошад. Ба атрофи он як олчин барф
 баланд мешавад, аммо дар болои он тасвир қатъан намеистад
 ва об мешавад фавран, ва-л-Лоҳу ало кулли шайъин қадир²
 Оби дарёи Шеробод низ мисли оби вилояти Ҳузур малеҳ аст
 яъне андак шӯр аст. Сабаби он малохат он, ки оби мазкур (фи)
 ҳадди зотиҳи /131/ гуворо аст, чунки оби Шеробод, манбаи он
 аз тавобеи вилояти Бойсун аст. Ҳама оби чашма ва барф аз
 кӯҳи Пил ва Кутур ва Кетманчоптӣ гузашта ба Дарбад
 мерасад ва аз он ҷо гузашта аз тавобеи Сайроб гузашта ба
 Бакарҷӣ мерасад. То он ҷо ширину гуворост. Аз мавзеи
 мазкури онифу-л-баён як даҳана, миқдори як санг об аст

¹ Авому-н-нос-оммаи мардум.

² Ва-л-Лоҳу ало кулли шайъин қадир – ва Худо бар ҳама чиз қодир аст
 (Таъбир аз Қуръон аст, ки дар чандин оят ворид мебошад).

тарафи шимолии дарёи мазкур аз кӯҳи Хомкон аз маъдани намак омада ба дарёи мазкури онифу-л-баён мулҳақ мегардад. Баъд аз он оби мазкур андак малеҳ гардида ба Лаклакон расида, аз он ҷо гузашта, ба Нондаҳана расида дохили маҳкуми вилояти Шеробод мегардад. Вилояти мазкур назар ба ҷамъияту вусъати он камоб аст. Оби аз Нондаҳана дохили вилояти Шеробод мегардад, микдори бист санг об аст, ки ба ҳаҷдаҳ ҷӯи вилояти мазкур /132/ тақсим мешавад. Ҳар се шабонарӯз обро ба ҷӯе бар сабили бадалият ҷорӣ менамоянд. Ва дар тавобеи ин мамлакат осори имороти қадима бағоят фаровон аст, хусусан ба тарафи ҷанубии он, ки то ба лаби Ҷайхун ва шаҳри Тирмиз микдори ҳафт фарсах аст тамоман, осори абнияти қадима мавҷуд аст. Алалхусус ба шаҳри Тирмиз манораҳои бузурги рафеъ, мадорису масочид ҳама бо тоқу равоқ ва пештоқҳои музайян¹, ба кошинҳои ғайри мукаррар² ҳама ҷо мавҷуд аст. Як гунбади сангин ва хонақоҳ ба сари мазори Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ, ба лаби наҳри Ҷайхун мавҷуд аст ва микдори ду фарсах аз канори наҳри мазкур ба тарафи шимолии наҳри мазкур манорае боқӣ аст, ки рифъати бештар аз сӣ заръ альон меояд, боқист. Ситабрии он бештар аз дувоздаҳ заръ аст. Ба фосилаи панҷ фарсах аз манораи мазкур манори дигаре аст, ки рифъати он микдори панҷоҳ /133/ заръ аст. Чанд мадорис мавҷуд аст, ки пештоқи онҳо альон боқист, дар камоли матонат ва кошинҳои онҳо муҳалло ва муҷалло барпост ва чанд адад гунбадҳои муттасили ҳам низ барпост. Баъзе ҷои онҳо вайрону баъзе боқист. Раоёи он вилоят онҳоро ҳаммом меғунд ва баъзе онҳоро масҷиди ҷомеъ ва баъзе зиндон меноманд. Ва ба ҷои дигар ҷаҳор адад манораи сангин боқӣ аст, машҳур ба ҷаҳор сутуни шарият. Имороти сангин ба тарҳи аҷибу ҳайати ғариб бағоят фаровон аст. Хулосаи калом ин, ки роқими савод дар таърихи санаи 1322, ки он ҷо рафта будам ба маъолу мазмуни «Фа-рҷиъи-л-басара карратайни»³ - ал-оят-у-марратан баъда ухро ва сониян баъда увло он харобаҳоро мушоҳида намудам, дидам, ки ба мантиқи ояти каримаи: «Ав ка-л-лазӣ марра ало қарятин ва

¹ Музайян-зебу зинат додашуда, ороста.

² Ғайри мукаррар-нотакрор.

³ Фа-рҷиъи-л-басара карратайни-...ояти (67:4) аст. «Пас, чашмро дубора боз гардон».

ни ховиятун ало урушиҳо»¹ аст. Мулаххаси калом ин, ки аз лаби наҳри Ҷайхун то қарияи Ангор, ки /134/ миқдори ҷаҳор фарсах масофат дорад, ҳама мамлӯ аз осори абнияти қадима аст, ки аз он ҷо то маркази ҳукумати вилояти Шеробод се фарсах мемонад. Ҳама ҳайати мадорису масочиду иморот боқӣ аст. Оби Дехнав ва Қалук ва Бурҷи ва Сангардак ва дарёи Тӯфаланг ба ҳам пайваста маҷмӯи онҳо як дарёи азиму маххор гардида, баъд аз он мусаммо ба Сурхон гардида, шимолан ва ҷанубан ҷараён намуда, омада аз қарияи Чангалариг ба дарёи Ҷайхун мерезад. Дар мавзеи мусалласан байни ду дарё ва маҷмау-л-баҳрайн қарияи Чангалариги ошифу-л-баён воқеъ аст, ки аҳолии он қабилаи шоҳии туркман аст. Қарияи мазкура ба тарафи шимоли наҳри Ҷайхун ва ба канори шарқии Сурхон воқеъ гардидааст. Ва қарияи Солеҳобод, ки альён маъруф аст ба салоб, дар канори шимолии наҳри Сурхон воқеъ гардидааст. Ва харобаи шаҳри Тирмиз, /135/ ба канори шимолии наҳри Ҷайхун ва ба канори ғарбии наҳри Сурхон ба мусалласан маҷмау-л-баҳрайн воқеъ гардидааст. Дар солифу-з-замон дар Тирмиз аз дарёи Сурхон об меомадааст. Альён низ аҳолии Солеҳобод ва Чангалариг ва қарияҳои дигар аз наҳри Сурхон ҷӯйҳо канда, обро оварда зироат менамоянд. Замини он ҷо бағоят қобили зироат аст. Шаҳри Тирмиз дар муҳозии Мазори Шариф аст. Канори ҷанубии наҳри Ҷайхун маҳкуми афғина ва қарияҳои Тошқӯргон ва Мазор аст. Ва тижорати вилояти Шеробод ва зироати он бағоят раванқдор аст. Аҳолии он тамоман қабоили атроки кунгурот аст. Ва сари бозор ва аҳолии раставу шаҳри он ҳама тоҷик ва баъзе фирориҳои афғина аст. Қадамгоҳи Саъди Ваққос разия-л-Лоҳу Таъоло анҳу дар он ҷост. Ба даруни кӯргони он миқдори яксад хонавори яҳудӣ мутаваққин, ба эҳтиқору рибохорӣ /136/ машғуланд. Ба маркази ҳукумати ин вилоят ду масочиди идайн ва ҷумъахонӣ ва ҷиҳилу панҷ адад масочиди панҷвақтӣ мавҷуд аст. Яке аз аҷоиби ин вилоят он, ки кӯҳи Нондахона ба монанди сур ва қалъа атрофи шаҳри мазкурро шимолан ихота намудааст, ки

¹ Ав ка-л-лазӣ марра ало қарятин ва ҳия ховиятун ало урушиҳо-...оятн (2:259) аст - «Ё монанди шахсе, ки бар дехе гузашт, ки он бар сакфҳои худ афта буд».

сивои Нондахана мадхали¹ диғар ғимолан надорад. Ва куллияи нуфуси ин мамлакат миқдори ҳаштгоҳ ҳазор хонавор аст, тамоман қабоили атроқи ӯзбакиа аст ва ҷузъе миқдори тоҷику афғон дорад. Аҳолии қўргону атрофу акнофи он аҳли тамаддун ба ҳавлӣ ва буют истиқомат доранд, аммо аҳолии қурои он аксар аҳли хаймаву хиргоҳанд, хусусан ҷамоаи қунгуроти он. Ва аҳли раставу бозори он аксар аҳли сарвату тиҷоратанд. Аҳолии дашту бодияи он аксар ғалладоранд. Масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф ҷиҳилу ду фарсах аст. Ба қунҷи ҷануби шарқии Бухоро воқеъ аст. /137/ Ҷавокеҳи ин мамлакат ба ҳадди вуфур ва ба шаҳду ширинӣ машҳур умуман ва харбузаи он, хусусан ширинии беадилу беназир аст. Аз қамоли хубии он ҳар ҳафта ҳамроҳи арзачии ҷумъағӣ миқдори даҳ адад ба тариқаи мустамиррӣ² меояд ва гоҳ ба суроғи олий мавлоям мешавад ва ба шарафи тановули амирул-мўъминин мушарраф мегардад. Омадани ҷавокеҳ ба рикоби олий ба тариқаи мустамиррӣ ҳосаи ин вилоят аст.

Зикри ҳукумати вилояти Бойсун

Ин мамлакат дар батни ҷиболу³ ба ҷабҳаи кўҳистон аст. Ҳудуди арбаъаи он ҳама ақабаҳои шомих ва кўталу қуллаҳои рафеъ аст, мисли кўҳи Кетманҷоптӣ ва Қутур ва Пил ва Бўритахтӣ ва амсолу золика. Ва кўҳҳои онифу-л-баён рафеътарин ва машҳуртарин кўҳистони вилояти Бойсун аст. Ин вилоят дар солифу-з-замон ба яду⁴ тасарруфи қалононӣ қабилаи қунгурот буда аз ҷиҳати қамоли табаият ва инқиёд ба давлати Бухоро ҳар сола тўхфаву ҳадоё меодааст./138/

Дар ин мамлакат ҷашмаву уюн бағоят фаровон аст. Ин вилоят дар обшориву нузҳату сафо ғайрати хулди барин⁵ ва рашқи ҷаннотин таҷрӣ мин тахтиҳа-л-анҳор аст, хусусан дар фасли рабё бағоят дилкашу фараҳбахш аст. Туюри⁶ он ба ҳадди вуфур аст. Хусусан қабки он ба ниҳояти дараҷа фаровон аст. Қабки он анвоъ дорад. Машҳуртарини он

¹ Мадҳал-ҷои даромад, даромадгоҳ.

² Мустамир-муқаррар, маъмул, доим.

³ Ҷибол-кўҳҳо.

⁴ Яд-даст.

⁵ Хулди барин-Биҳишти аъло (Фирдавс).

⁶ Туюр-парандаҳо.

матруф ба каклак, ба каклик ва навъи гайри машхури он
кабкӣ ҳилол ва кабкӣ дари ва кабкӣ чилнаҳри он аз кӯҳи
Маччӣ ва Кантала меояд. Оби он софу гуворо, мисли оби он
ширини соф дар тамоми кӯҳистони ҳисорот нест. Сонин
испайи оби ҳаёт аст. Ва ҳавои он фараҳфизо ва дилкаш аст.
Линҳозо ин вилоят ҳуснҳез аст, аҳолии он зуқуран ва иносан ба
латофату назокат гайрати туркони Чигилу рашки хубруёни
Чин аст. Тамоми булдуно амсори ҳисорот мисли он вилоят
/139/ ҳуснҳез нест. Кӯргони ин вилоят аз осори абнияти қадима
аст, ба замини мусаттаҳ воқеъ аст. Наздиктарин кӯҳи он кӯҳи
Кетманчоптӣ аст. Барфи он айёми гармо ва тобистон низ
мавҷуд аст. Роқими савод дар санаи 1325 он ҷо гузорам афтод
ва ҳамон рӯз ҷаҳордахуми моҳи ҷавзо буд, ки нузули барф дар
он кӯҳ шуда буд. Ва дар ғавқӣ он кӯҳ, ки баромадан
мутааззир¹ аст, аз ҷиҳати изҳори заъф, дар он ҷо тӯлан се газ
ва арзан ду газ тахминан ҷойро кофта ба даруни он ба
муҳозии вилоят тасвири нақш намудаанд, аз камоли рифъату
баландӣ шабаҳи он андак маръӣ мегардад. Ба эътиқоди
аҳолии ин вилоят онро Фарҳоди ошиқӣ Ширин канда бошад
ин аз ақл дур аст, чаро ки ба кутуби тавориҳи салаф мазкур
аст, ки Фарҳоди кӯҳкан ва Ширину Хусрави Парвиз дар ин
диёр набудаанд, Магар он тасвир аз осори айёми ҷоҳилият
боқӣ монда бошад. «Иннаҳу бикулли шайъин алим»² /140/

Аҳолии ин мамлакат ду фирқаанд: аҳолии кӯргону боғот
ва финои шаҳри он аксар тоҷик, машхур ба қабилаи ҷигатой
ва аммо аҳолии дашту бодия аксар қабилаи кунгуротия
тамоман ўзбаканд, аҳолии раставу бозори он ҳама аҳолии
вилояти Қаршӣ аст. Мардумони атрофи кӯргони он тамоман
фақиранд, аммо мардумони бодия аксар галладоранд ва аҳли
сарвати он фаровон аст. Зироати ин мамлакат хуб аст, атрофу
акнофи шаҳри он ҳама басотину боғот аст. Ва зироати дашту
он ҳама лалмӣ аст. Ҳар сола аз ҳубуботи он ба хориҷа бисёр
ҳамлу нақл мешавад. Ва дар ин вилоят ҷузъе миқдори яҳудӣ
мавҷуд аст, ба эҳтикор ва рибохорӣ машғуланд. Ва аз содоти

¹ Мутааззир-мушкӣ, душвор.

² Иннаҳу бикулли шайъин алим... таъбир аз Куръон аст, ки дар чандин оят
ворид мебошад: «Ба дурустӣ, ки Ў ба ҳама чиз Доно аст».

³ Содот- ҷамъи сайид, бузург, хоҷа.

зу-л-эхтироми¹ сайидатой ва мирҳайдарӣ миқдори ду ҳазор хонавор дар ин марзу бум ка-л-чароди-л-мунташир афтодаанд. Аҳолии ин вилоят пуршӯру ғавғоанд умуман, аҳолии Кутур /141/ ва Панҷобу Сайроб ва Чанғоб хусусан, ба фитнаву ғасод ка-ш-шамси ғӣ васати-н-наҳори маъруфу маълуманд. Дар ин вилоят доғулии ғуборро нисбат ба Кутур медиҳанд. Қарияи Кутури он, ки машҳур ба Катар аст, қарияи аҷиб аст. Ба болои кӯҳи азими Кутур миқдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик сукно доранд. Ба болои он кӯҳ ғайр аз аҳолии он каси дигар баромада наметавонад, ҳатто ғайр аз аспу маркаби онҳо савории дигар низ баромада наметавонад. Як тараф кӯҳи рафеи сар ба Сурайё кашида ва як тарафи дигар аз асфалу-с-софилин² пасттар аст. Ва қарияи Сайроб миқдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик мутаваққинад. Ба сари роҳи Шеробод дар тарсеи як манзили Шеробод воқеъ аст. Аҳолии ин қария ба роҳзанӣ ва қуттоъу-т-тариқӣ машҳуранд. Дар ин қария чашмаи обест, ки манбаи он аз доманаи кӯҳи Сусизтоқ, дар васати ин қария набаъон³ менамояд. Ба сари он /142/ чашма дарахти чаноре аст сабз, андаруни он дарахт мучавваф⁴ ва ковок аст. Дар ҷавфи он мактабхона намудаанд, миқдори 20 адад кӯдаки атфол ба хондан машғуланд маъа муаллим. Дар таърихи 1319 роқими савод ба он ҷо расидам ва даромада мушоҳида намуда баромадам. Ин вилоят бағоят васеъ ва касиру-л-арозӣ аст. Худуди шимолии он ба кӯҳистони Хузур мерасад. Шарқи он мулосиқи Деҳнав аст, ҷанубан миёнаи наҳри Кофарниҳон ва Сурхон то ба канори наҳри Ҷайхун мерасад ва ғарбии он то кӯҳи Тошқалъа мерасад. Бодия ва ҷазоирӣ бисёр дорад. Ва ҳокими ин вилоят як нафар, аммо қозии он ду нафар аст, яке қозии Бойсун ва дигаре қозии Деҳпорақанд аст. Куллияи саканаву раияи он тамоман як лаку бист ҳазор хонавор аст. Ба даруни кӯргону финои он ҷаҳор масоҷиди идайн ва ҷумъахонӣ дорад ва ду адад мадрасаи сангин дорад. /143/ Ва ҳаштод адад масоҷиди панҷвақтӣ дорад ва як мадраса, аз ҷумлаи осори абнияти қадима аст, ки авқофи бисёре дорад. Ба

¹ Зу-л-эхтиром- сохибэхтиром.

² Асфалу-с-софилин-табақаи чуқуртарин (хафтумини Дӯзах).

³ Набаъон – сарчашма мегирад.

⁴ Мучавваф- миёнтиҳӣ, ковок.

атрофи кӯргони ин вилоят ба лаби наҳри Бойсун қосе маншӯр ба Чаҳор чанор, дар баландӣ ва тамоми боғот ба насти. Мадди назар то қое, ки расад, ҳама қо басотину боғот аст, бағоят фараҳфизову дилкушо аст. Ва дар ин мамлака ҳайвонест кӯчак, монанди кирми харобтани пашмдор, ба шаб мисли оташ маръӣ мегардад, касе ки аз он ҳайвон бехаба бошад, ба шаб ба таҳти по чанд бор оташро мебинад. Баъд аз он, ки ба ҳақиқати он воқиф гардид, медонад, ки он кирм асва-л-Лоҳу яхлуку мо яшоу. Ҳашароту-л-арзи ин мамлака кам аст, назар ба атрофи он аз камоли хушҳавоӣ дар мавсими тобистон касе ба ях ва ашӣ мубаррид мӯҳтоҷ намегардад ва оби дарёи он сардтар аз барфу ях аст. Ва шикори вуҳушу туҷори он /144/ фаровон аст. Қарияи Дарбанд, ки яке аз қуро Бойсун аст, сари роҳи Ҳисорот мисли як манзил аст, ба тағайидаҳ адад кабк медиҳад. Аксари аҳолии он саёд аст. Тамоми Дарбанд ба канори наҳри мазкури онифу-л-баён ҳама боғот басотин аст ба маолу мазмуни ояти каримаи «Фихимсо фоқиҳатун ва нахлун ва руммон» мамлӯ аз фавокеҳ аст. Агар дар тамоми кураи арз мисли Дарбанд хушҳаво ва фараҳфизонест, гуфта бошам, умед аст, ки муболиға набошад ба мазмуну маоли каримаи «Лам юхлақ мислуҳо фй-л-билодун» аст, лекин аҳолии он дар ниҳояти дараҷаи ҷаҳланд, дар панҷ ҳазор хонавор, сад нафар, балки даҳ нафар хонову нависо ёфта намешавад. Ҳама «кал-л-анъом»¹-анд, балки «бал ҳум азаллу»-анд. Масофаи ин вилоят то Бухоро миқдори чихилу деҳ фарсах аст. Ба тарафи кунҷи шарқӣ ва ҷанубии Бухорои Шариф воқеъ аст ва ба канори наҳри Ҷайҳун дар миёнаи наҳри Сурхон ва Қофарниҳон миқдори ду ҳазор хонавор /145/ қабилаи шоҳии туркман раоё дорад, ки ин қабила машҳуран ба туркмони Сурхон. Ин ҳадди ҷанубии вилояти Бойсун аст.

Зикри иёлати вилояти Кеш ал-машҳур ба Шаҳрисабз

Шаҳрисабз, ки онро дар кутуби таворихи салаф шаҳри Кеш меноманд, ин вилоят ба тарафи ҷануби вилояти Самарқанд воқеъ аст. Масофаи Шаҳрисабз то Самарқанд миқдори 7 фарсах мебошад. Ва дар миёнаи Шаҳрисабз ва Самарқанд кӯҳи Тахтақарача восита аст. Кӯҳи мазкур аз

¹ Ка-л-анъом-ҳамчу чорпо, ҷузъи ояти 7: 179 аст.

болои Шахрисабзу Яккабоғ ва Тошқўргон гузашта ба вилояти Саричўй расида, аз он ҷо аз Дашти Набот ва Қаратоқ ва Душанбе гузашта то Қаратегин ва Дарвоз расида мулҳақ ба кўхи Помир ва силсилаи Тибет мегардад. Ва шўъбаи дигар аз Панҷакенту Маччой ва Фалғар гузашта ба ақабаи Кошгар мерасад. Вилояти Шахрисабз дар солифу-замон аморати худсару мустақил буда, борҳо аз тарафи давлати Бухорои Шариф муҳосира шуда, забт намудаанд. Боз марратан баъда ухро ва сониян баъда увло /146/ қабоилу ашоири ҷамоаи кенағас бағӣ¹ намудаанд. Ахируламр дар таърихи 1290 замимаи давлати Бухорои Шариф гардид ва истиқлоли онҳо мунқазӣ² гашт, кона лам якун³, аз басити⁴ арз маҳв гардид. Ва аз ҷумлаи осори қадима дар ин мамлакат бинои Оксарой аст, ки он аз ҷумлаи абнияти Амир Темур аст. Дар аввал бинои он бағоят рафеъ ва музайян ба кошинҳои муҳалло ва муталло буда, ки альён ғӣ замонино ҳозо микдори сӣ заръ аз пештоки он дар камоли рифъат ва матонату зинат боқист. Ва дар авоили бино рифъати онро мутаҷовиз аз ҳафтод заръ соҳибони таворих нақл менамоянд ва таърихи онро санаи 570 сол бино шудааст. Ва аз ҷумлаи абнияти ачиба дар ин вилоят аз осори Амир Темур хонақоҳ аст, ба сари мазори ғоизу-л-анвори Шайх Шамсуддин алайҳи-р- раҳма, ки гунбади он бағоят рафеъу матин аст. Ба атрофи гунбанди он /147/ ҳадиси шарифи: «Аҷчилу би-с-салоти қабла-л-фавти ва аҷчилу би-т-тавбати қабла-л-мавти»⁵ -ро ба кошин ба атрофи гунбад ба хатти сулс ба қалами ҷалӣ⁶ нақш намудаанд, ки аз ду фарсах роҳ ҳар кас меҳонад ва сари мазори молики асар – дар ӯ низ бар сари мазори ҳазрати имоми хонақоҳ аст, ки сонии иснайни хонақоҳи онифу-л-баён аст, дар камоли рифъату матонат. Ва ба даруни қўргони вилояти Шахрисабз микдори шасту чаҳор адад масочиди

¹ Бағӣ-хусумат; исён, ёғигӣ.

² Мунқазӣ-тамом шуда, ба охир расида.

³ Кона лам якун-чунин шуд, ки (гӯё) набуд.

⁴ Басит-фарох, васеъ.

⁵ Аҷчилу би-с-салоти қабла-л-фавти ва аҷчилу би-т-тавбати қабла-л-мавти- (ҳадис) «Пеш аз гузаштани вақт ба адои намоз бишитобед ва пеш аз фаро расидани марг ба тавба кардан бишитобед».

⁶ Ҷалӣ-хатти ҷалӣ, хатте, ки калон ва хоно навишта шудааст.

панҷвақтӣ мавҷуд аст ва ҷаҳор хонақоҳи ҷумъахонӣ. Раставу
 бозори он дар нияти дараҷа ободу равнақдор аст. Сонин
 неспайини Бухорост ба касрати байъу шире. Ва ҳавои он ва
 фараҳғизоии он аз исми он аён аст ва мӯҳтоҷ ба баён нест
 Вақҳи тасмийи он ба Шаҳрисабз касрати нузҳату сафои он
 аст. Бағоят фараҳғизост ва дилкушо ва оби ҷорӣи он фаровон
 аст. Ба аксари манозил /148/ ва ҳаволии он об ҷорист. В
 муштамил аст вилояти мазкур бар чихилу панҷ мадорис ва
 талабаи он фарорвон аст ва миқдори даҳ ҳазор талаба ба
 мадорису масочид ва хонақоҳ истикомат доранд. Ва зироати
 ин вилоят фаровон аст, умуман ва зироати шолӣи он, хусусан
 машҳур аст. Ва саноати ин вилоят низ машҳур аст, аз ҷӯб
 ҷанор тахтаи шатранҷу қаламдони ҷанор омода месозанд, да
 камоли назокат ва аз ҷанор ҷӯби палкаву асо ва муттақо ва
 амсоли золика бисёр омода месозанд. Ва дар ин вилоят
 миқдори ҳазор хонавор яҳудӣ низ мавҷуд аст, ба рибохорӣ ва
 ӯхтикор машғуланд. Атрофу финои он бағоят маъмур аст
 умуман ва самти шарқӣи он, хусусан ба таҳти кӯх
 Тахтақарача қурои фаровон дорад, мисли Гелон ва
 Қизилэмчак ва амсоли онҳо, ки ба истилоҳи худшошон онҳ
 Тақоб меноманд, мамлӯ аз /149/ Ҷавокеҳ ва анвои мевачот ва
 аснофи самарот муҳайё аст, ба мазмун ва маоли қарима
 «Ҷиҳимо фоқиҳатун ва пахлун ва руммон» ва сонии испайи
 Ҷаннату-л-фирдавс аст. Аҳолии Тақоб ва дӯшизағони Тақоб
 умуман ва Қизилэмчак хусусан ба ҳусн машҳуранд ва ҳусн
 дӯшизағони он ҷо забонзади ҳосу ом аст, гӯё вилояти Кен
 Ӯтибори нузҳату сафои Тақоб ва ҳузрати¹ он Шаҳрисабз
 номидаанд. Тақоб ҳама ҷо мамлӯ аз оби ҷорӣ ва ҷашмаи
 аст, умуман ва хусусан сари мазори хоҷа Амқина, ки мисл
 баҳбаҳаи² Ҷинон аст. Ҷавои саҳна ва нишешангоҳи он ба ҳ
 амсору булдон муяссар нахоҳад гашт. Аҳолии ин вилоят
 тамоман қабилаи ашоири атроқи кенағас аст. Дар замони
 худсар будани Кенағасия, Шаҳрисабз ва Китоб ва Яққаб
 ҳама муттафиқ³ будаанд. Пойтахти онҳо Шаҳрисабз буда,
 ақрабӯи ҳокими Шаҳрисабз ба вилояти Китоб ва Яққаб
 ҳукумат менамудаанд./150/ Шаҳрисабз дар солифу-з-зам

¹ Ҳузрат-қубудӣ, сабззор, рустанизор.

² Баҳбаҳа-хурраи.

³ Муттафиқ-ҳамраӣ, якдилу якзабон.

низ пойтахт будааст. Дар замони салтанати Амӣр Темур дар аксари сана мӯмо илайҳ ба Оқсарой истиқомат менамудааст. Дар он замон, нақл менамоянд, ки аз камони рифъат Оқсарой аз мавзеи қаровул, ки панҷ фарсах аз Бухоро аст, маръӣ мегардидааст ва-л-ухдату ала-р-ровӣ. Локин алҳол қариб ба сулси он боқӣ монда ва сулсони он ба зарби гулӯлаи тӯи давлати Бухоро мунҳадим шуда ва сулси боқимондаи он низ мисли хонаи занбӯр мушаббак аст. Шаҳри мазкур ду қабат сур ва қалъа дорад. Қалъаи хориҷи онро Чимкӯргон меғӯянд ва он истехкоми аввали аст. Шаҳрисабз се дарвоза дорад: дарвозаи Китоб ва дарвозаи Чармгарон ва дарвозаи Қаршӣ, ки онро Лаълистон низ меғӯянд, чаро ки ба миқдори рубъи фарсах ба хориҷи он /151/ чаҳорбоғи ҳукуматӣ аст, ки онро чаҳорбоғи Лаълистон меноманд. Ба вақти сафарҳои мубораки ҷаноби олӣ мавлоям дар он ҷо нузули иҷлол мефармоянд. Қалъаи дуюми он дар ниҳояти рифъату матонат аст. Атрофу акнофи қалъаи он ҳама боғу басотин аст. Ба даруни шаҳр ду адад ҳаммоми мураттабу¹ музайян дорад ва миқдори 15 адад корвонсаройро доро аст. Сарҳади он шимолан ва шарқан ва ҷанубан кӯҳи Тахтақарача ихота намудааст. Ва самти ғарбии он, ки тарафи роҳи Қаршӣ аст, замини мусаттаҳ аст. Лои ин вилоят қобили таърифу тавсиф аст. Дар ҳангоми зимистону баҳор ҷандон лой мегардад, ки убуру мурур ба маобир² ва тариқи он мумкин нест. Ба вақти лои он ба рӯзи бозори он бидуни саворӣ мурур аз ҳаййизи имкон хориҷ аст. Ва дарёи Кеш, ки манбаи он аз кӯҳистони Шаҳрисабзу Китоб аст, /152/ аз тарафи шимолии Шаҳрисабз ҷараён дорад. Ва ин дарё Китоб ва Шаҳрисабзро қатъу тай намуда ба мавзеи Қаратекони тавобеи вилояти Қаршӣ ба оби Хузор мулҳақ гардида ба навоҳии Қаршӣ мерасад. Ҳашароту-л-арзи ин вилоят умуман фаровон ва ҳайяву рутайлои он хусусан ба ҳадди вуфур аст. Ба шодикориҳои навоҳии шаҳри мазкур рутайло бағоят фаровон мебошад, ки ба форсӣ онро ғунда меноманд. Ва дар ин шаҳр аз оҳану пӯлот анвоу аспофи олотро омода месозанд, хусусан милтику ийзаи канағасӣ ба ҳама ҷо машҳур аст ва писандидаи хосу ом аст ва мардумони

¹ Мураттаб - бо тартиб. мунтазам.

² Маобир - ҷ. маъбар-гузаргоҳ.

ин марзу бум дар ниҳояти дараҷа ҳасуру ғаюранд. Ба сайду
шикор ва ба миллтиқандозӣ ва тирандозӣ шӯҳраи тамом ва
маҳорати молакалом¹ доранд. Ва ҷамъияти нуфуси шаҳр ба
даруни кӯргони он сиву панҷ ҳазор аст. Аммо ҳамроҳи
Ҷртақӯргон ва Шамтон ва Деҳяк ва Тақоби он /153/ як лак
хонавор аст ва дорои се лак нуфус аст. Кӯрнишхона ва
саломхонаи Оксарой сивои арки Бухорои Шариф ба ҳеҷ
кадом амсору булдони тавобеи Бухоро нест, савлату
ҳашамати Кӯрнишхона бағоят дабадаву тантананок аст.

Ҳукумати дуом аз иёлати Шаҳрисабз ҳукумати вилояти Китоб аст

Ва ин вилоят ба тарафи шарқии вилояти Шаҳрисабз ба
тахти кӯхи Тахтақараҷа воқеъ аст, се ҳудуди он низ кӯхистон,
шимолан ва шарқан ва ҷанубан ва ғарбии он то Шаҳрисабз
замини мусаттаҳ аст ва мазрааи суру қалъаи он тамоман
мунҳадим шуда дар баъзе мавозеъ осори сури он боқӣ аст.
Даруни шаҳри Китоб бағоят ҷамъият аст, раставу бозори он
низ ободу маъмур аст. Замини даруни кӯргони вилояти Китоб
мисли Шаҳрисабз мусаттаҳ нест, балки ҷамеи иморот ба
нишебу фароз воқеъ аст, ҷаро ки замини он кӯтали кӯхистон
аст. /154/ Масофаи Китоб то Шаҳрисабз якуним фарсах роҳ
аст ва то Самарқанд миқдори ҳафт фарсах аст. Вилояти
Китоб дар ҷануби Самарқанд ва ба шарқии вилояти
Шаҳрисабз воқеъ аст. Ва истехкоми арки он бағоят матин аст,
ҷаро ки атрофи аркро рафеи маснӯъӣ намудаанд ва
нишемангоҳ ба пасть аст. Дар солифу-з-замон аз ҳайсияте, ки
дар ин ҷо муҳориба ва муҳосираи бисёр воқеъ гардидааст,
лиҳозо арки онро дар пасть ва атрофи онро баланд
намудаанд аз ҷиҳати истехком. Ба даруни арки он як ҷашман
об мавҷуд аст. Аҳолии ин вилоят аксар туччору қосибанд.
Алоҷаи абрешими ин вилоят гӯи сабақат аз амсору булдони
алочадор, мисли Қаршӣ ва Ҳисор рабудаст. Мансучоти ин
вилоят писандидаи ҳосу ом ва макбули аном аст. Дар ин
Шаҳрисабзу Китоб аз тахти кӯргони ин вилоят ҷарён дорад,
шарқан ва ғарбан оби он дар ниҳояти софӣ./155/ Ба даруни
кӯргони вилояти Китоб ҷаҳор адад масоҷиди ҷумъаву идайн

¹ Молокалом-он ҷи бо калом ифода карда намешавад.

ва бисту панҷ адад масочиди панҷвакътӣ дорад. Ва ба қурову
финои он масочиди фаровон аст. Аҳолии шаҳри он тоҷир ва
косибанд ва аммо аҳолии қурои он аз роҳи зироат касби
маош менамоянд. Аҳли сарват дар ин мамлакат кам аст.
Љузъе миқдори яҳуду ҳунуди маҷус ба эҳтиқору рибоҳорӣ
машғуланд. Ҳавои ин мамлакат назар ба Шаҳрисабз ваҳим¹
аст, аммо ҳавои финову қурои он бағоят латиф. Ва ба дараҳои
кӯҳ чашмаобҳои рашки ҷаннотун таҷрӣ мин тахтиҳа-л-анҳору
дорад, дар камоли ҳузрату нузҳат, ғавокеҳи он ба ҳадди
вуғфур, умуман анору ношпӯтии он машҳур, хусусан; зироати
ин мамлакат фаровон, боғу басотини он бисёр, хусусан шолӣ
он бағоят маъруфу машҳур аст. Мазори ғоизу-л-анвори
ҳазрати Султон дар тавобеи ин мамлакат аст, ба болои
ақбаи шомихи бағоят рағеъ аст./156/ Баъзе ба зиёрат ба
болои он кӯҳ сууд² менамоянд ва баъзе аз нисфи роҳ
мегарданд, аз камоли рифъати он кӯҳ ваҳм ба онҳо муставлӣ
мегардад. Ба даруни қӯрғони вилоят ҳафт мадориси сангин ва
ҷӯбин дорад, аммо ба финои он аҳли илму талаба фаровон
аст. Ба Бухоро аз аҳли таҳсил назар ба аҳолии Шаҳрисабз
талабаи аҳолии Китоб бисёр аст. Аҳолии Шаҳрисабз ба
мадориси Шаҳрисабз таҳсил менамоянд ва ба Бухоро аз
Шаҳрисабз талаба кам аст. Аҳолии Китоб назар ба аҳолии
Шаҳрисабз халиқу мулоимтабъанд, аммо аҳолии Шаҳрисабз
дуруштхӯ ва хушунаттабъи онҳо бисёр аст. Ҳарчанд аҳолии
ин мамлакатҳо қаблаи воҳиданд, чаро ки саканаи
Шаҳрисабзу Китоб ва Яккабоғ ҳама қабоилу ашоири
кенағасияанд, локин баъзе аз баъзеи онҳо ба мулоимату
хушунати табъ мутағовитанд. Ҷамъияти вилояти мазкур
чиҳилу панҷ ҳазор хонавор аст, дорои як лаку панҷоҳ ҳазор
нуфус аст, тамоми қӯрғон /157/ ва финову фуқарои он. Аммо
раёи шаҳру финои он аксар атроки ўзбак аст. Аммо аҳолии
дараҳои кӯҳистони он ҳама тоҷики ҷағатойианд. Оби ин
мамлакат аз қадри ҳоҷату зарурати зироат фаровон аст.
Масофаи ин мамлакат то Бухорои Шариф сиву панҷ фарсах
роҳ аст, ба тарафи шарқии Бухоро воқеъ аст. Дар байни
ҳукумати тавобеъ ду ҳукумат мустасно³ аст, ба рифъату

¹ Ваҳим-ноғувор: носозгор.

² Сууд-баъанд шудан; боло баромадан.

³ Мустасно-барҷаста. мумтоз.

тамамт; инёбатаи¹ аз тарафи давлати Бухоро ба ҳукумати
муфтахар мегардад, яке ҳукумати Оксарой, яъне
Шаҳрисабз ва дигаре ҳукумати Ҳисори Шодмон аст.

**Зикри ҳукумати сеюм аз иёлати Шаҳрисабз,
ки он ҳукумати Яккабоғ аст**

Яккабоғ аз Шаҳрисабз миқдори ду фарсах масофа дорад
ва ба тарафи ҷануби Шаҳрисабз воқеъ аст. Қўргони он ба
болои кўҳи рафеъ аст ва як қўргони хароба дар муқобили
қўргони ҳолия /158/ дорад, ки ба даруни он касе нест. Дарёи
Яккабоғ аз тахти қўргони он ҷараён дорад, ки қўргони
ҳолияи он ба тарафи шарқӣ дарё ва кўҳнаи он ба тарафи
ғарбӣ дарё воқеъ аст. Рифъати нишewanғоҳи ҳокими ин
вилоят аз хирзи баҳр миқдори дусад заръ рифъат дорад, ки
нишewanи арки он дар камоли хушҳавоӣ ва фараҳфизоӣ аст.
Ба болои арк як дарахти лисону-л-усфур мавҷуд аст, дар
ниҳояти азамату гилзат аст. Дар болои арк як ҷаҳорбоғи
бисёр муруттабу музайян, ки оби он аз самти ҷануби қўргон
аз сари мазори Шодӣ бобо, ки миқдори як фарсах аз қўргони
он масофат дорад, аз қуллаи кўҳ, аз ҷашма меояд. Дар фусули
арбаъа ба як минвол ҷорӣ аст. Суру қалъаи ин шаҳр низ
мисли шаҳри Китоб харобу мунҳадим аст, аммо осори
дарвозаҳои он ва қалъаи қўргони он алҳол боқист. /159/ Аз
даруни қўргони арки он ду ҷашма об баромада ба дарёи он
мерезад. Ва қалъаи арки он дар камоли матонат аст. Раставу
бозори он дар ниҳояти дараҷа обод аст. Ҳунуди маҷус дар ин
мамлакат назар ба Китобу Шаҳрисабз бағоят бисёр аст.
Тамоми онҳо ба эҳтиқору рибоҳорӣ машғуланд, маскани онҳо
бар лаби дарё аст, мувофиқи ойини онҳост. Аҳолии ин
мамлакат ҳама деҳқон, ба зироат машғуланд ва аз ин мамар
касби маош менамоянд. Ва зироати ин мамлакат назар ба
соири мамолики ин иёлат бештар ва хубтар аст, обиву лалмӣи
ин ҷо фаровон аст. Аз тахти қўргони арки ин вилоят ва аз
роҳи Шодӣ бобо ва Тошқўргон, ки як амлоки ин вилоят аст,
ба вилояти Саричўй ва Ҳисор роҳ аст аз болои ақоба, ки дар
фасли гармо ва тобистон ҳар сола се моҳ во мегардад ва нўҳ
моҳи дигар барф мегирад, ки убуру мурур мумкин нест. /160/

¹ Инёбатаи-ба тариқӣ ҷонишинӣ.

Ва аз ин роҳ хангтрӯза роҳро ба як шабу рӯз таи кардан мумкин аст. Аз болои Хузору Бойсуи ва Дехнав хангтрӯза роҳ аст. Локин акабаҳои бағоят шомиху баланд аст, хусусан акабаи Тошқӯргон ва Сангравак ва Ўглоқи уйнар бағоят рафеу поҳамвор аст. Ба даруни кӯргони он аз ҷумлаи абнияти қадима аз биноҳои ҳокимони худсари он як гӯрхонаи мадрасамонанд дорад, ки хароб аст, ба даруни он касе нест. Дигар ду мадраси ҷӯбин ва понздаҳ адад масоҷиди панҷвақтӣ ва ду ҷумъаву идайнхонӣ дорад. Дар хориҷи шаҳр ба ғинои он як мусаллои¹ бисёр мураттабу хушхаво дорад. Аҳолии ин вилоят ноҳинҷортарин раоӣи иёлоти Шаҳрисабзанд, чи ба хушунати табъ ва чи ба дуруштхӯй машхуру маъруфанд. Аҳолии ин ҷо бадтарин кабоили кенагасанд. Ҷамъияти нуфуси ин вилоят тамоман панҷоҳ ҳазор хонаворад, ки дорои /161/ як лаку панҷоҳ ҳазор нуфусро доро аст. Аксари аҳолии ин вилоят аҳли хаймаву хиргоҳанд, ба дараҳои кӯҳ сукно доранд, дар ниҳояти дараҷаи ваҳшатад. Ба ҳар сад нафар панҷ нафар хоно ва нависо дар ин мулк ёфт намешавад. Қарияи Тошқӯргон, ки ба дараи кӯҳи рафеъ аст, аз тавобеъи вилояти онифу-л-баён аст. Микдори се фарсах аз маркази ҳукумат масофат дорад. Ба тарафи ҷануби он дар миёнаи Яккабоғу Саричӯй аҳолии қарияи мазкура аз кӯҳи Тошқӯргон ҷӯян ихроҷ менамоянд ва аз ин роҳу мамар касби маош менамоянд. Кӯҳи онифу-л-баён маъдани ҷӯян аст ва кӯҳи Тахтақарача, ки аз болои Китобу Шаҳрисабз гузашта ба кӯргони Яккабоғ мерасад ва аз ин ҷо ду шӯъба мегардад ва як шӯъбаи он аз болои Шодӣ бобо ва Тошқӯргон ба тарафи ҷануби Яккабоғ мумтад мешавад, ба ҳадди Саричӯй ва Ҳисор мерасад ва шӯъбаи дигари он /162/ ба тарафи ғарбии кӯргони Яккабоғ мумтад мешавад, аз тарафи шимолу ҷанубии Миртеппа гузашта аз роҳи Калтаманор ва болои Қарахавол гузашта ба кӯҳи Тошқалъа ва Ҷикчики бугзола мулосиқ мегардад. Ва ба муҳозии Миртеппа ба болои кӯҳи онифу-л-баён ба сари мазори ғоизул-анвори Лангарато хирқаи² мубораки ғаҳри қоиот салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам мавҷуд аст. Сари мазори мазкур бағоят ҷои хушхаво ва

¹ Мусалло-намозгоҳи умумӣ.

² Хирқа-матӯъ, либос, либоси дарвешон.

фаршфиро аст. Ҳар сола мутақовиз аз як лак зуввор¹ аз сариғи Бухоро ва тумонот ва Миёнкӯлот ва Ҳисорот меоянд. Ин дар ин ҷо ҳар сола ба вақти фасли рабёӣ чаҳор ҳафта сайру сарфат мешавад ва назри бисёре меояд ва мутаваллии сари мазори мазкур ва сокинини он ҷо тақсим намуда мегиранд. Ва фаршфиро Яскабоғ ба соири ҳукумати Шаҳрисабз будани сари мазори мазкур ва хирқан муборақ ба тавобеи он вилоят аст. Ва масофаи сари мазори мазкур аз маркази ҳукумати /163/ Миёнкӯлот миқдори панҷ фарсах аст. Ба тарафи ҷанубии ғарбии вилояти мазкур аст. Ба даруни кӯхистон ба болои кӯхи рафёӣ кардасе, ки рифъати он кӯхро мушоҳида намояд, ояи сариғи «Ва ила-л-ҷиболи кайфа нусибат»² ал-оёту, ба ҷотири нозир мерасад. Ва ба сари мазори мазкур як қитъа мазороти матин ва як масҷид маъа хучурот мавҷуд аст ба сари ҳубу ҳафти марғуб. Масофаи ин вилоят то Бухоро миқдори сиву ду фарсах аст, ба самти шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст.

Ҳукумати чаҳорум аз иёлати Шаҳрисабз ҳукумати вилояти Чароғчӣ аст

Ҳарчанд, ки ин вилоят дар замони худсарии Шаҳрисабз ба тавобеи он нест, балки дар ҷамеи азмону³ ошон аз тавобеи Бухорост, ҷи дар замони худсарии Шаҳрисабзу ҷи дар замони тобеияти он ва аҳолии ин вилоят низ атроки қабилаи сарой аст. Аз ин ҷиҳат низ ба Шаҳрисабз ва ба қабилаи кенагасия таълеқ надорад. Локин ба эътибори /164/ қурбати⁴ он ба Шаҳрисабз ва байд будани он аз соири иёлот Қаршӣ ва Хувор дар ин ҷо зикр карда мешавад. Вилояти Чароғчӣ шаҳрест ба сари роҳи Қаршӣ ва Шаҳрисабз. Аҳолии он намои қабоили атроки ўзбаки сарой аст. Шимоли он Бухнақургон ва шарқии он Шаҳрисабз ва ғарбии он вилояти Чим ва ҷануби он Миртеппа аст. Зироати ин вилоят бағоят хуб аст, аз ин ҷо ҳар сола миқдори ғайри қалил аз ғаллоту хубубот ба Бухоро ва тумонот ҳамлу нақл мешавад. Аҳолии

¹ Зуввор ҷ. зонр -зиёраткунанда.

² Ва ила-л-ҷиболи кайфа нусибат –оёги (88:9)аст: «Ва ба кӯххо, ки ҷи гуна барафшошта шуд».

³ Азмон-ҷалғи замон, замонхо.

⁴ Қурбат-наздикиӣ.

ин марзу бум аксар шугур доранд. Поёни кӯҳи Тахтақарача, ки аз миёнаи ин вилоят ва Катакӯргон гузашта ба Зиёуддин ва вилояти Кармина расида аз он ҷо ба Фарнаб гузашта то мавзеи Оксоч гузашта ба Қирчетариг мунтаҳӣ¹ мешавад. Ниҳозро атрофи Чароғчӣ замини мусаттаҳ аст, аммо тарафи ғимолӣ он домаҷақӯҳи онифу-л- баён аст. Ба дараҳои кӯҳ ҷанмаи об бисёр дорад, /165/ мисли Бешчашма ва Булоқ ва амсоли он бисёр аст. Қисми ободӣ он тарафи ғимолӣ он аст. Анвоу аснофи ҳайя дар ин мамлакат мавҷуд аст. Мор дар ин вилоят аз мӯр бисёр аст, гӯё мор дар он ҷо аз ҷумлаи савокини буюр аст. Ҳеч маскану хона дар ин вилоят ҳолӣ аз мор нест, гӯё ки вилояти Чароғчӣ як қитъа аз вилояти Судон аст. Ба ғайри бисёр будани мор дар ин вилоят, тӯри лаклак низ фаровон, чаро ки тӯмаи писанди ин тӯр мор аст, монанди тоғу загани соирӣ вилоят дар ин ҷо тӯри лаклак фаровон аст. Ин вилоят зарбулмасал аст ба тамоми амсору булдони Мовароуннаҳр ба қасрати мору лаклак. Ва ба сари роҳи мутаорифи Шаҳрисабзу Қаршӣ як ҷаҳорбоғи ҳукумати мавҷуд аст, ки дар хориҷи шаҳри мазкур ба ғинои он, ки дар вақти сафари мубораки ҷаноби олий ба Шаҳрисабз дар он ҷо нузули иҷлол мефармоянд, /166/ Ба даруни кӯргони он ду масҷиди ҷомеъ ва понздаҳ адад масҷиди панҷвақтӣ дорад. Ба қурову ғинои он масҷид бисёр аст. Ҷамъияти даруни кӯргони он мутаҷовиз аз ҳафт ҳазор хонавор аст, аммо қиллиаи нуфуси тавобеи он миқдори сивупанҷ ҳазор хонавор аст, аксари он қабिलाи сарой аст. Дарёи Шаҳрисабз аз ғимолӣ он ҷараён дорад ва як наҳри кӯҷа аз он дарё баромада аз тарафи ҷанубӣ аз таҳти дарвозаи кӯргони вилояти мазкур мегузарад, дар тарсеи хандаки шаҳр воқеъ аст, ки ғинои шаҳри мазкурро аз он наҳр сақӣ менамояд. Худуди арбаъаи атрофи кӯргони он ҳама шолиқорӣ аст. Ниҳозро ба хангоми гармо ва фасли таммуз² ҳавои ин вилоят қасби ваҳомат менамояд. Назар ба соирӣ ҳукумоти иёлоти Шаҳрисабз ҳавои вилояти Чароғчӣ бағоят сусту ваҳим аст. Ниҳозро ҳар сола ба хангоми гармо таби сафровӣ ва ларза ба тариқи умум дар он ҷо /167/ бурузу зухур менамояд. Ба иёлоти

¹ Мунтаҳӣ-интиҳоёфта (ёбанда), ба охир расида (расанда).

² Таммуз-тобистон, моҳи июл.

Шаҳрисабз بازار ба соири иёлоти Бухоро борон дар хангоми матр¹ бисёр нузул менамояд умуман, ба вилояти Чароғҷӣ ҳусусан, лиҳозо лои ин вилоят бағоят фаровон аст. Дар фасли зимистону рабёъ ба даруни шаҳри он бидуни саворӣ убуру мурур ба тариқ ва маобири он мутааззир аст. Дар аксари макон лои он аз имсол то соли дигар хушкношуда, боқӣ мемонад. Ин лой аз ҷумлаи хавоси Шаҳрисабзу Чароғҷӣ аст. Ин вилоят то Бухоро микдори бисту ҳафт фарсах масофат дорад. Ба тарафи шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст. Куллияи нуфуси иёлоти Шаҳрисабз микдори ду лаку сӣ ҳазор хонавор аст. Ва дорои ним миллион нуфус аст.

Иёлати шашум аз иёлатҳои Бухорои Шариф иёлати Ҳисори шодмон аст

Ин иёлат касиру-л-арозӣ ва касиру-н-нуфустарин иёлоти Бухорои Шариф аст. Ин иёлат дар васати кӯҳистон /168/ ва ақабаҳои шомик воқеъ аст. Ин иёлатро иёлоти кӯҳистон ва иёлоти Ҳисорот меноманд ва маркази ҳукумати ин иёлатро Бош Ҳисор меноманд. Ва дар кутуби таворихи салаф Ҳисори Шодмонро Чағонӣён мехонанд. Шамсуддинбеки Сомӣ дар китоби «Қомусу-л-аълум»-и худ аз ҷуғрофиюни араб ва аз китоби «Мӯъҷаму-л-булдон»-и Ёкути Ҳамавӣ нақл менамояд, ки дар солифу-з-замон Чағонӣён ба касрати миёҳи² чорӣ маъруф ва ба касрати абҳор³ машҳур ва дорои дусад ҳазор қария аст, лекин алҳол аҳволи ҳозираи он ба саёҳатномаҳо ва ба китобҳои ҷадиду-т-таълиф маълум нест, ки чӣ гуна аст. Тамма каломуҳу. Ҳисор шаҳрест қадим ва иёлатест азим. Дар қуруни собиқ як ҳукумат ва иёлоти худсар буда, дар таърихи 1282 ҳичрии набавӣ ҷаноби амиру-л-мӯъминин ва имому-л-муслимин ҷаноби олии марҳум фатҳ намуда аз яд /169/ ва тасарруфи Абдулқаримхон гирифта замимаи давлати Бухоро намудаанд ва дар он маврид фатҳе намоён намудаанд. Қўргони ин вилоят дар фавқӣ ҷабали азим ва дар қуллаи кӯҳи рафеъ воқеъ аст, шаҳри он, сур ва қалъабанди он дар замини мусаттаҳ воқеъ аст, аммо арқу қўргони он дар болои кӯҳ аст. Ду қўргон ва ду қалъабанд дорад. Қўргони аввали онро

¹ Матр-бориш.

² Миёҳ-ҷалғи моъ, об.

³ Абҳор-дарёи қалон.

Кӯлобикӯргон мепоманд ва кӯргони ҳокимнишини уро арк мепоманд, ки Кӯлобикӯргони он аз сатҳи замини шаҳри Ҳисор миқдори сад заръ рифъат дорад. Аммо баландии арк аз сатҳи замини шаҳри Ҳисор миқдори 300 заръ рифъат дорад. Ва роҳи муруру сууди он аз як тараф миқдори ду заръ арз дорад, аз ҷиҳати истехком онро низ кӯшбино намудаанд. Ва арки он аз тарафи дигар роҳ надорад. Дар матонату мустаҳкамӣ беадилу беназир аст. Дар тамоми /170/ амсору булдони кӯҳистон ва Ҳисорот ба ин навъ шаҳру кӯргони мустаҳкам нест. Ва аз ҷумлаи аҷоибӣ кӯргони вилояти онифул-баён фаввораи оби он аст. Аз дарёе, ки аз таҳти шаҳри мазкур ҷараён дорад, ки манбаи он аз қарияи Хонақоҳ аст, ба дарёи Сурхон мерезад, аз таҳти қалъаи Ҳисор мегузарад, онро оби Ҳисор ва оби Хонақоҳ ва оби Чанғоб низ мепоманд. Ҳамроҳи фаввора ва обдуз аз он об ба болои арк дар солифуз-замон баровардаанд, ки дар он замон ва орон фаввора ва мошинаи обро мардумони он марзу бум надида, балки нашоидаанд. Бо вучуди золика он, ки аз рубъи фарсах обро ба таҳти кӯргон оварда ва аз он ҷо ба миқдори 300 заръ баландӣ обро баровардаанд, ки дар ғангоми муҳосираи кӯргон об дар болои он омода ва муҳайё бошад, зеро ки ҳафри ҷоҳ аз таҳти имкон хориҷ аст./171/ Лекин альён фаввораи он ба болои арк мунҳадим шудааст, ҷои гирифтани об ба болои арк маълум нест, аммо об ба ҷавфи кӯҳ таҳти арк сууд намуда, аз тарафи ғарбии он ба поён нузул менамояд. Ва аксари мардумони Ҳисор, хусусан аҳли яҳуд аз он об бурда меошоманд ва аз оби дарё онро дар адами касофати микроб тарҷеҳ медиҳанд. Роқими савод дар таърихи санаи 1320 ҳиҷрӣ рафта обро ба назари худ мушоҳида намудам. Аз ҷавфи кӯҳ таҳти арк мерезад ба даруни хона ва аз он ҷо ҷараён намуда баромада ба ҷӯй мулҳақ мегардад ва кӯдакони яҳудӣ ба даст зарфҳои худро мамлӯ намуда ба атрофи он истодаанд. Ба хоҳири ин ночиз хутур менамояд, ки ҷои обгири болои арки он ба ғангоми зилзила мунҳадим шуда бошад ва об баромада боз аз ҷавфи кӯҳ ба поён нузул менамуда бошад ва-л-Лоҳу аълам би ҳақоиқи-л-ашёи¹. /172/ Ва ба сабаби ҳаракати арзу

¹ Ва-л-Лоҳу аълам би ҳақоиқи-л-ашёи - ва Худо ба ҳақиқати ҳар чиз доно аст.

низилае, ки дар таърихи санаи 1325 ҳиҷрӣ дар явми душанбе
чаҳордаҳуми рамазону-л- муборак зухуру буруз намуд ва
вилояти Қараток маъа бисту чаҳор маҳаллаву гузар ба
тамоми аҷзоиҳимо мунҳадим гашт. Ва ба сабаби зилзила
миқдори понздаҳ ҳазор нуфус ба ҳалокат расид ва баъзе
фозилон таърихи ин зилзиларо «қаҳри азим» ёфтаанд. Ва дар
он вақт иморати арки вилояти Ҳисор низ тамоман мунҳадим
гашта буд. Оё ба сабаби ин зилзила оби он фаввора нис-
батан ба ҳоли хеш боқӣ бошад ё тамоман нопадид гашт ва
барҳам хӯрд.

Ва ин мамлакат назар ба касрати миёни ҷория ва касрати
арзии он камодам аст. Куллияи нуфусу саканаи нафси Ҳисор
маъа қурои атрофу акнофи он як лаку панҷоҳ ҳазор
хонаворанд. Ин мамлакат ду фирқаанд: ўзбак ва тоҷик.
Тоҷикони он тамоман ба дараҳои кӯҳ ва нафси шаҳр
сокипанд, ба деҳқонӣ ва зироат машғуланд ва аз ин мама
касби маош менамоянд ва баъзе косибанд, ба насосҷӣ ва
алочабобӣ машғуланд. Ва ўзбаки он аксаран галладор ва
хайманишину аҳли хиргоҳанд,^{1/173/} ба дашту бодия сукно
доранд ва тақсими аҳолии вилояти мазкур аз қарори зайл аст:
қабилаи лақай – панҷоҳ ҳазор хонаворанд, инҳо часури
гаюртарин атроқи қабоилу ашоири Ҳисоранд, ба тӯли қомат
заҳомат маъруфанд. Дуюм қабилаи балос аст, ҳазор
хонаворанд, ҳамаи онҳо галладору аҳли сарвату ғанӣ ва
туҷқорапд. Сеюм қабилаи марқа –даҳ ҳазор хонавор аст.
Инҳо низ галладоранд, аҳли хаймаву хиргоҳанд.

Тамоми тоҷики он низ ба Чигатой таъбир менамоянд
хафтод ҳазор хонавор аст. Ба вақти худсар будани Ҳисор
тоҷики он низ ба қўргони қасабаи Ғозималик даъвои худсарӣ
доштаанд, ба ҳокимони атроқи ўзбаки худ. Мардумони
тоҷики ин вилоят назар ба ўзбаки он бадхў ва киначўанд.
Мардумони пуршўру ғавгоанд. Ҳавои вилояти Ҳисор ба
ҳангоми гармо ва тобистон дар ниҳояти ваҳомат аст, чаро ки
атрофи он ҳама ^{1/174/} шоликорӣ, тааффуни мои мокисаи он
бағоят фаровон аст, лиҳозо ҳавои ин вилоят ба ҳеч амзича
созиш надорад. Ҳокимони ин вилоят аз ин чиҳат вақти
шиддати ҳарорати ҳаво ба вилояти Қараток, ё Душанб

¹ Амзича-мизочҳо.

мекӯчанд, боз ба вақти бурудати ҳаво ва ҳангоми зимистон ба вилояти Ҳисор меоянд. Зироати ин вилоят ғавқулода фаровон ва бисёр аст, ғалла ва анвои ҳубубот аз ин вилоят ба аксари иёлоти Бухоро ҳамлу нақл мешавад. Зироати обиву лалмии он фаровон, ғавокеҳи ин мамлакат низ ба ҳадди вуфур аст. Ба камарҳои кӯҳи Қаратоқ ва кӯҳи Душанбе қарияҳои азим дорад, ки рашку ғайрати ҷаннотун таҷри мин тахтиҳо-л- анҳор аст. Ба хушҳавоӣ маъруф ва ба фараҳфизоӣ машҳур аст. Машоихи кибору уламои номдор дар ин мамлакат ғавровон аст. Ба дараҳои кӯҳистони он аҳли тақову¹ вараъ² ва олимони мунзавӣ³ ва одамони касиру-с-син⁴ бағоят фаровон аст./175/ Дар ин вилоят ду мадрасаи сангини ҷасиму рафеи дуошӯна, муштамил бар ҳучуроти сангин ва як хонақоҳи ҷумъа ва идайнхонии сангин дорад дар муҳозии кӯрғон. Ва як мадрасаи ҷӯбин машҳур ба ҷашмаи Моҳиён низ мавҷуд аст. Ва чанд адад мадрасаи кӯчаки диғар низ дорад. Аҳли илму талабаи ин вилоят бисёр фаровон аст, мутаҷовиз аз даҳ ҳазор нафар талаба мавҷуд аст, чаро ки ба ҳар дараву қария як адад, ду адад мадрасаи ҷӯбин мавҷуд аст. Аҳолии кӯҳистон ба касби илм иштиғоли тамои доранд ва ғайрати ҷибиллӣ⁵ доранд, лиҳозо аксар аҳли хаймаву хиргоҳ ва косибу тоҷири он ба қадри зарурат аз аҳли илм аст ва мояҷузу⁶ биҳи-с-салоту ва заруриёти дин ва эътиқодотро хуб медонанд. Аҳолии кӯҳистон ба касби илм гӯи сабқатро аз аксари аҳолии соири иёлоти Бухоро рабуданд «Ва золика фазлу-л-Лоҳи юътиҳи ман яшоъу, Ҳува-л- Лоҳу Зулфазли-л-азим.»⁷ Ал-ояту /176/

Аз ҷумлаи хавоси оби ин вилоят он аст, ки аксари аҳолии ин ҷо ба тахти зақани худҳо гуррӣ⁸ доранд, ба истилоҳи худҳо онро буқоқ меноманд. Сабаби бурузи он

¹ Такво-худотарсӣ, порсӣ.

² Вараъ-пархезгорӣ.

³ Мунзавӣ-он ки худро аз халқ дур медорад, гӯшанишин.

⁴ Касиру-с-син-калонсол.

⁵ Ҷибиллӣ-фитрӣ, табиӣ.

⁶ Мояҷузу — ҷизе, ки ҷонз ва раво шумурда мешавад.

⁷ Ва золика фазлу-л-Лоҳи юътиҳи ман яшоу, Ҳува-л- Лоҳу Зу-л-фазли-л-азим — оятӣ (64:4) аст: «Ин фазли Худо аст, ба ҳар ки хоҳад, онро медиҳад. Ӯ- Худо соҳиби фазли бузург аст».

⁸ Гуррӣ-ҷоғар.

тароз зоҳиран касофати оби он аст, чаро ки оби ин вилоят ду
дуб дорад: яке он, ки оби шолдори бисёр дохил мешавад,
индари он ин, ки ба манбаи чашмаҳои ин вилоят ҳайя бисёр
аст, ҳама вақт морҳо ба даруни об шино намуда меғардад,
саммнати¹ мор ба об сироят мекунад. Дар вилояти кӯхистон
масрати буқоқ ва марази истиско зоҳиран аз оби масмуми он
аст ва-л-Тоҳу аълам

Аҳолии Қаратоқ ва Ҳисор ба илми саноат низ
машғуланд. Чунончи ба алочабофӣ ва кордсозӣ ба мӯҳркани
миғруфанд. Алоча ва корду дашнаи Қаратоқ забонзади аҳли
онам аст, дӯсту душман ба нафосати саноеи онҳо инкор
надорад ва аҳли Қаратоқ ба мӯҳркани низ маҳорати тамом
дорад. /177/

**Қасабаи дуҷум ва қитъаи мунфасили бисёр маъмур ва касиру-и-
нуфуси вилояти Ҳисор қасабаи Қаратоқ аст.**

Ин вилоят ба тарафи кунчи шимолии вилояти онифу-л-
баён воқеъ, миқдори се фарсах аз вилояти Ҳисор масофат
дорад ба дараи кӯҳ ба лаби дарёи азим воқеъ. Нисфи шаҳри
Қаратоқ ба ҷониби шимолии наҳри мазкур ва нисфи дигари
он ба тарафи ҷануби наҳр воқеъ аст. Наҳри мазкур ба
ниҳояти дараҷа суръати чараён дорад. Чаро ки аз баландӣ ба
пасти майлон дорад. Манбаи он аз кӯхистони дараи Ҳакимӣ
аст. Тарафи шимолии кӯхистони дараи Ҳакимӣ кӯхистони
Мачҷой ва Фалғар аст. Аз дараи мазкур аз болои Мачҷой ва
Фалғар ва Ургут ва Панҷакент ба Самарқанд роҳ аст. Шаҳси
савор ба ду шабу рӯз аз Ҳисор аз роҳи дараи мазкур ба
Самарқанд меояд. Оби дарёи мазкур ба фасли гармо ва
тобистон дар ниҳояти бурудат аст ва дар ниҳояти дараҷа софу
холӣ аз ғубору микруб аст ва қарини /178/ вилояти Қаратоқ
аст. Чор масҷиди панҷвақта ва ду масҷиди хонақоҳи ҷумъа ва
идайнхонӣ ва понздаҳ қорвонсарой ва як қорихона ва дусад
адад дақоқини раста ва бозорро доро буда ва мутаҷовиз аз
ҳафт ҳазор ҳаволиро доро бувад. Ба сабаби ҳаракати арз ва
зилзила ба мазмуни ояти қаримаи «Изо зулзилати-л- арзу
зилзолаҳо»² ба тарфату-л-айни қона лам якун¹ мунҳадим

¹ Саммнат-самм, захр.

² Изо зулзилати-л- арзу зилзолаҳо-ояти (99: 1) аст: «Вақте ки замин ба
ҷунбиши худаш ҷунбонида шавад».

гардид, ки аз имороти оинфу-л-баён ва собиқу-з-зикр² чизе боқӣ намонд ва-л-Лоҳу «Фаъълун ли мо юрид»³, ал-оят. Ин воқеа дар рӯзи душанбе чаҳордахуми моҳи рамазону-л-мубораки 1325 зуҳуру буруз намуд. Ва нуфуси ғайри қалил ба сабаби ин воқеаву ҳодиса ба дараҷаи итлоф⁴ расид, зуқуран ва иносан, сағиран ва кабиран ва аксар аз аҳолии он бе ватан боқӣ монд. Боз ба марҳамату меҳрубонии ҷаноби амиру-л-мӯъминин ва имому-л-муслимин, ки маблағи касир ва нуқуди ғайри қалил ба онҳо /179/ базл намуда эҳсон фармуданд. Боз аз ин маблағи мазкура аксари онҳо автону маскани худхоро мучаддадан таъмиру тачдид намуданд, ки роқими савод баъд аз музӣи як сол аз таърихи мазкур ба вилояти Ҳисор рафта будам, ба замони бозгашт аз болои Қаратоқ омада дидам, ки шаҳре, ки ба сабаби ҳаракати арз ба тарфату-л-айн ба маоли ояти қаримаи «Олиюхо софилухо»⁵ шуда буд, аз марҳамату меҳрубонии олий шаҳри мазкур беҳтару хубтар аз имороти увло таъмир намуданд. Ва ҳангоми убури ин ҳақир аксари онҳо саргарми тачдиду таъмир буданд. Ва яке аз аҳбоби ҳақир ба Қаратоқ сокин буд, онро ба вилояти Ҳисор дидам ба саломатӣ. Мавсуф дар вақти мусофаҳа⁶ ва муонақа ин фард ба хотирам хутур қард, ба мӯмо илайҳ хондам, байт:

Шукр ли-л-Лаҳ з-ин ҳама офат амон мебинамат
Шодмон андар Ҳисори Шодмон мебинамат.

Қасабаву кӯргони дигари Ҳисор вилояти Душанбе аст.

Ин вилоят ба тарафи ҷанубу ғарбии вилояти мазкур воқеъ аст. Микдори дуним фарсах аз Ҳисор масофат дорад. Дар миёнаи дарёи Сурхон ва Қофарниҳон аст. Аз Сурхон ду фарсах байд ба қанори Қофарниҳон воқеъ аст, бағоят хушҳаво аст. Чаро ки ба болои кӯҳи азим воқеъ аст. /180/

¹ Ба тарфату-л-айни қона лам якун-ба як чашм баҳамзадан ҷунон буд, ки (гӯё) набуд.

² Собиқу-з-зикр-зикршуда.

³ Фаъълун ли мо юрид- таъбири Қуръон аст, ки дар ҷанге аз оёт ворид мебошад: «(Худо) он ҷиро ки меҳодад, амаликунанда аст».

⁴ Итлоф-талаф қардан.

⁵ Олиюхо софилухо- Таъбир аз ояти (11:82) аст: «Забарн онро зерн он сохтем».

⁶ Мусофаҳа-даст дода вохӯрдӣ қардан.

Аҳлини вилояти Душанбе ҳама тоҷиканд, аҳли сарватанд. Ва сар ин вилоят яҳудӣ низ фаровон назар ба соири вилояти Ҳисор, аз ҷиҳати хушҳаво будани он аст. Пешаи онҳо ҳама таъликдор ва рибохорӣ аст. Мардумони ин марзу бум ба ғурунги таъбику дағалӣ маъруфанд. Ва ин вилоят бағоят чамъияту обод аст. Бозори ғаллаву хубоботи он ва бозори савоним¹ он дар ниҳояти дараҷа маъмуру обод ва равнақдор аст. Аксар шутурдорони вилояти Қаршӣ аз он ҷо омада анвои хубоботу ғаллотро гирифта ҳамлу нақл менамоянд. Ва қорҳои тинҷорати худҳоро аз ин ҷо саранҷом медиҳанд. Аз он вақте, ки вилояти Қараток хароб шуд, ҳокимони Ҳисор ба вақти гармо ва ваҳомати ҳавои Ҳисор ба вилояти Душанбе меоянд. Ин вилоят ба сари роҳи Хатлону Балҷувону Қаратегин воқеъ аст, аз ҷиҳати мурургоҳ будан явман фа явман ободии он дар таъвоҷ аст /181/ ва дар тавобеъ вилояти Душанбе қарияҳои бисёр азими обод дорад ва ба дараҳои кӯҳистон ва аз он ҷумла қарияи Зиддӣ, ки аҳолии он қария ба санъати чакмани Тибет ва босма маъруф ва машҳуранд. Қарияи мазкура назар ба вилояти Ҳисору Душанбе ба вилояти Ўратеппа надик аст. Бозори онҳо дар аксари сана вилояти Ўратеппа аст, чаро ки нуҳ моҳ роҳи Душанбе ба сабаби қасрати нузули барф масдуд мегардад ва ҳар сол се моҳ баъзе туҷҷори Ҳисор аз ин роҳ молу мавошии худҳоро ба вилояти Ўратеппа бурда фурӯхта меоянд. Ба даруну камарҳои кӯҳ ва ба болои кӯҳҳои рафси вилояти мазкура бисёр қарияҳои ободу маъмур дорад. Ва аз аҳли сулуку машоихи қибра ва мардумони синни онҳо мутаҷовиз аз сад сол бағоят фаровон аст ва аз удабоу шуаро низ бисёр ба назар мерасад. Вилояти Ҳисор бағоят васеъ аст, аз қабилҳои вилояти Душанбе бисёр қасабаҳои /182/ чамъияту обод дорад, 18 амлокро доро аст, мисли қалъаи Ғозималик, Пуштбукрӣ ва Ёбон ва Хоҷаобигарм ва Чиртак ва Хонақоҳ ва амсоли онҳо. Ва қалъаи Хонақоҳ ба вақти ҳокимони худсари вилояти мазкура пойтахту маркази ҳукумати онҳо будааст, ки алён осори умронии онҳо дар он ҷо боқӣ аст. Ва Обигарм низ қасабаи азим аст ба сари роҳи Қаратегин ва дар он ҷо ду чашмаи оби гарм аст. Ва кӯҳи он маъдани гӯгирд ва қибрит аст. Ва дар он ҷо сари чашмаи бузургвор аст, ҳарсола

¹ Савоним-чаҳорпоён.

як моҳ дар фасли рабъ сайр мешавад. Ва мардум дар он ҷо ҷамъ мегарданд ва ҳар кас ҳамроҳи чанд аҳбоби худ як алақ барраи гӯсфандро бурда кушта ҷоеро аз ғавқи кӯҳи онифу-л-баёп ҳафр намуда дар он ҷо барраи мазкурро муаллақ меовезанд ва болои онро масдуд¹ менамоянд ва баъд аз соате онро во мекунанд, барраи мазкура аз касрати ҳарорати бухори кибрит /183/ мепазад, гоҳ ба ҷое муҳозии кибрит воқеъ мегардад, барраи мазкур хуб пухта ва гоҳ ба ҷое кибрити он ҷой кам меовезанд, хом мемонад ва мардумони кӯхистон онро аз каромоти бузургвор медонанд. Ва кӯргони Душанбе дорои ҳафт ҳазор хонавор нуфус аст. Ду масҷиди идайн ва ҷумъа ва понздаҳ масҷиди панҷвақтӣ ва як мадраса ва дорои дусад қишлоку қария аст. Ба хушҳавой бехтарину хубтарин тавобеоти вилояти Ҳисор, лекин Хонақоҳ низ ва аҳли вилояти Ҳисор аз Душанбе писанду марғуб аст. Вилояти Ҳисор миқдори ду ҳазор нафар навкар, яъне сипоҳи ғайри муназми саворро доро аст. Сипоҳу навкари вилояти Ҳисор бағоят ҷаррору ҷасур ва ғаюранд, умуман ва қабилаи лақай он хусусан ба ҷасорат забонзади аноманд, ки дар вақти ғатҳи вилояти Балҷувон ба давлати Бухоро хизмати намоён /184/ намудаанд. Ба кӯргони вилояти Ҳисор як юзай асокири муназзам, яъне як юза сарбози мустамиррӣ маъа як нафар юзабошӣ ва даҳ нафар сарбози тӯпхона маъа ҳафт адад аррода тӯпу асбобу адавоат маъа кӯрхонаи он ба тахти идораи ҳокимони вилояти Ҳисор аст. Ин тӯпу сарбозҳо дар вақти ғатҳи вилояти Ҳисор рафта, баъд аз он ба тариқай мустамиррӣ дар он ҷо мондаанд. Аҳолии вилояти Ҳисор аксар аҳл (-и сарват)-у агниёнд, ҷаро ки аксари қабоили атроки он галладоранд, аспҳой ин мамлакат машҳури аному писандидаи хосу ом аст. Аспро дар Бухорои Шариф ва дар аксари иёлоти он аз ин вилоят меоранд. Аспҳой ин вилоят бағоят хушсурату даванду роҳдор аст. Аз пешай галладорӣ аксари онҳо аҳли сарвату агниё шудаанд, хусусан қабилаи Барлос./185/ Ба қабилаи барлосия моликону соҳибони даҳ ҳазор гӯсфанд ва як миллион танга фаровон аст, лекин қабилаи марқаву лақай аксар фақиранд. Аҳли сарват ба ин ду қабила кам аст. Аз қабилаи лақай сориқу қуттоъу-т-тариқ бисёр

¹ Масдуд-басташуда, банд кардан.

зухуру буруз менамояд, аксари онҳо ба ин пешаи манхус¹ мутааллоид. Вилояти Ҳисор ба тарафи Шаркии Бухоро воқеъ аст, масофаи он то Бухоро панҷоҳу шаш фарсах аст, лекин ба ғарби он нисман манхур аст ба шаст фарсах роҳ.

Ҳукумати дуум аз иёлати Ҳисор ҳукумати вилояти Сариҷӯй аст

Маркази ҳукумати ин вилоят дар собиқу-з-замон ишқияти Сариҷӯй буд, лекин ба сабаби ҳаракати арз ва зуҳури ишқия ва инҳидоми Қараток дар он рӯз қарияи Сариҷӯй низ мунҳадим гардида ва аз он ҷиҳат маркази ҳукумати ин вилоятро ба Сариосиё қарор доданд. Ва масофаи Сариосиё аз Сариҷӯй ду фарсах аст, ба тарафи /186/ шаркии Сариҷӯй воқеъ аст, ба сари роҳи мутаорифи Бухоро ва Ҳисор аст. Ҳукумати ин вилоят мураккаб аст аз ҳукумати се кӯргони Сариҷӯй ва Сариосиё ва Регар. Сариосиё ба канори шимолии дарёи Тӯфаланг воқеъ аст. Манбаи дарёи мазкур аз кӯхистони Ушқӯйнар, ки дар миёнаи Сариҷӯй ва Яккабоғ воқеъ аст, аз он ҷост. Оби он дар камоли суръат аст, чаро ки аз баландӣ ба тарафи пастӣ майлон дорад, лиҳозо дар камоли суръат аст. Ҳар сола аз аввали фасли рабеъ тугён менамояд то охири тармо ва тобистон. Дар ин ҳангом убуру мурур аз он дар инҳояти дараҷаи суубат аст, эҳтимоли ҳалокат қариб аст аз эҳтимоли убур. Ба канори дарёи мазкур вилояти Сариосиё аст. Тамоми музофоти вилояти онифу-л-баён ба тарафи шимолии нахри мазкур, кӯргони он ба канори дарё аст, бағоят фараҳафизост ва хушҳаво аст- дар фусули арбаъа. /187/ Аҳолии ин вилоят аксар тоҷики ҷағатой аст ва қурои он атроку аҳли хаймаву хиргоҳанд. Зироати ин вилоят бағоят хуб аст, обию лалмий онҳо фаровон аст, хусусан зироати шолӣ ин ҷо машҳур аст. Замини вилояти Сариосиё мусаттах ва санглох аст. аҳолии ин марзу бум ҳама фақиранд, соҳиби сарват кам ёфт мешавад ва марази буқоқ² бештар аз соири вилояти Ҳисор дар ин ҷо шуюъ дорад. Ҷамъияти кӯргони он маъа қурои финои он тахминан ҳафт ҳазор хонавор аст. Ин вилоят ба ғарбии вилояти Ҳисор ва шаркии вилояти Деҳнав

¹ Манхус-шум, нофарҷом.

² Буқоқ-ҷоғар.

вокеъ аст. То Ҳисор миқдори ҳафт фарсаҳ масофат дорад. Вилояти Саричӯй ба канори дарёи Туфаланг аст, дарёи мазкури Саричӯй чисру кӯпрук дорад, гоҳо ба ҳафтоми селу тугени об пули онро об мебарад ва гоҳо дар баъзе боқӣ мемонад. Вилояти Саричӯй /188/ дар солифу-з-замон бағоят обод будааст, лекин алон ба сабаби ҳаракати арзи онифу-л-баён ба мазмун ва маоли ояи каримаи «Марра ало қарятин ва ҳия ховиятун ало урушиҳо»¹ аст, лекин ҷониби шарқӣ ва шимолии он ҳама ба дараҳои кӯхистон қарияҳои азими бисёр маъмур дорад, мисли Қазрак, ки ба хушҳавоӣ ва қасрати меваҷот ва оби ҷорӣ мисли ҷаннату-л-аълост ва аз ин қабил қуро бисёр қарор дорад. Аксари музофоти Саричӯй ба доманакӯҳ аст ва ҳадди шимолии он ба даруни кӯхистон то ҳудуди Тошқӯргони музофоти Яққабог мерасад. Ҷамъияти ин вилоят панҷ ҳазор хонавор аст, аксар, балки тамоми онҳо ба хаймаву хиргоҳ сукно доранд. Тамоми раоёи Саричӯй тоҷик аст. Аҳли сарвату ғано дар ин вилоят низ кам аст, аксари онҳо фақиранд, бо зироат иктифо доранд, чаро ки зироати обӣ ба онҳо муяссар нест сивои боғот./189/

Қасабаи сеюм аз ҳукумати вилояти Саричӯй вилояти Регар аст.

Ин бузургтарин қазои вилояти Саричӯй аст. Қазои Регар назар ба соири қазоҳои дигари Саричӯй қасиру-н-нуфус ва қасиру-л-арозӣ аст ва ободтарини онҳост, чаро ки сари роҳи мутаорифи Ҳисор воқеъ аст. Ба сари бозори он як манзил аз маъзоили Ҳисор аст, лайлан ва наҳоран равандаву ояндаи он мунқатеъ памегардад. Аз ин ҷиҳат бисёр обод аст. Қӯргони Регар бағоят матин аст, альон аксари иморот ва қалъаҳои он боқӣ. Дар замони худсарии ҳокимони Ҳисор ба қӯргони вилояти Регар яке аз мустанидони ҳокими Ҳисор ҳукумат менамудааст. Қалъаи он бағоят рафеъ ва матин аст, лекин ба вақти муҳосира аксари ҷои онро хароб карда будаанд. Аз бозе, ки аз мустамликоти давлати Бухорои Шариф шуд, ба қӯргон қасе истиқомат наамудааст, лиҳозо таҷдиду таъмир наамудаанд, ба ҳолати хароб аст./190/

¹ Марра ало қарятин ва ҳия ховиятун ало урушиҳо-оятин (2:259) аст: «(Қасе, ки) Бар шаҳре бигузашт, ки бар сакфҳои худ фуру хобида буд».

Аз таҳти кӯргони Регар як наҳри азим чараён дорад, дар ниҳояти дараҷа ба суръат, машҳур аст ба дарёи Регар . Кӯргони мазкур ба тарафи ҷануби наҳр аст. Ба сари бозори он вилоят мутаҷовиз аз понздаҳ адад корвонсаройро доро аст. ҳар ҳафта як рӯз ин ҷо бозор мешавад. Рӯзи бозори он бағоят ҷамъият мешавад, аз атрофу акноф каси бисёр меояд. Регар ба замини мусаттах аст, ҳудуди арбааи он ҳар тараф то ним фарсах, як фарсах мусаттах аст, аммо шимолии он кӯҳи Дашти Набот ва кӯҳи Регар аст. Атрофи Регар ҳама ҷо шодикорист, шодии Регар хубтарин шодихои соири Ҳисор аст, ба хубӣ шодии он маъруф аст. Ба таҳти кӯҳ қарияҳои обод бисёр дорад. Ба сари бозори он як мадрасаи ҷӯбии муштамил бар ҳуҷуроти мутақосира¹ дорад маъа як хонақоҳи ҷумъа ва идайн. Ба кӯргон ва финои он понздаҳ адад масоҷиди дигар дорад. Аммо ба қарияҳои он масоҷид бисёр аст. /191/

Аҳолии Регар, кӯргон ва финои он аксар тоҷиканд. Аммо раоёи дашту бодияи он қabilaи атроқ аст. Аксари он қabilaи барлос аст, ўзбаки он ҳама галладоранд. Аксари онҳо аҳли сарват аст, аммо раоёи атрофи кӯргони он фақиранд. Чаро ки аксар қосиб ва аҳли санъат ва зироатанд. Ҷамъияти қуллияи саканаи вилояти Регар бисту панҷ ҳазор хонавор аст. Дашти Набот низ аз тавобеи вилояти Регар аст, машҳур аст ба Дашнобот. Ин қария ба даруни кӯҳи рафеъ ба даруни як сой воқеъ аст. Аз миёнаи он як наҳр чараён дорад ва дар ниҳояти дараҷаи суръат, машҳур аст ба дарёи Дашнобод. Оби он дар вақти туғёни он дар фасли рабёъ ва нузули борон, сел меояд, убуру мурури он мунқатеъ меғардад, то вақте ки ба ҳолати аслиаш ояд. Манбаи он дараҳои кӯҳи Дашнобод аст, ба дарёи Сурхон мерезад. Аҳолии ин қария тамоман /192/ тоҷиканд. Аксари онҳо мансубанд ба қabilaи муғул, тамоман аҳли созу тарабанд. Рӯз ба пешаи зироату санъати худҳо машғуланд ва шабона ба маскани яке аз онҳо бар сабили бадалият ҷамъ меоянд ва маҳфилу маҷлис месороянд, ба созу тараб машғул мешаванд. Ин пешаву андеша ба онҳо абан ин қаддин нақл менамоянд, ки маврӯсӣ²

¹ Мутақосир-бисёр. фаровон.

² Маврусӣ-ба мерос монда.

аст. Шайху шоби¹ онҳо яқсон аст, ҳама базмиву махфилороанд. Ба даҳанаи дараи кӯҳ бозори азиме дорад ва ҳар ҳафта дар ин ҷо бозор ва ҷамъият мешавад. Дар ин ҷо боғу басотии фаровон, ҷавокеҳи ин ҷо машҳур аст, хусусан руммони² он. Мисли анори Дашти Набот ба ҳеч ҷой ёфт намешавад, бағоят обдор аст. Ба мазмуну маоли қаримаи «Ғиҳимо ғоқиҳатун ва нахлун ва руммон», ал-оя. Анвои ҷавокеҳ муҳайё аст. Хусусан анори он забонзади аномаст. Ҷамъияти Дашти Набот панҷ ҳазор хонавор аст, тахминан. /193/ Ин ҳукумат ба тарафи ғарбии вилояти Ҳисор ва ба шарқии вилояти Деҳнав ва шимолии вилояти Юрҷӣ ва ба ҷанубии кӯҳистони Санги Гирдак воқеъ аст. Масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф миқдори чихил фарсах аст ва то Ҳисор ҳашт фарсах аст, ба тарафи шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст. Қуллияи нуфуси ин вилоят ва тамоми саканаи ҳукумати Саричӯӣ чихилу ду ҳазор хонавор аст.

Ҳукумати сеюм аз иёлати Ҳисор ҳукумати вилояти Деҳнав аст

Ҳукумати Деҳнав муқасим мешавад ба ду қазо: яке қазои Деҳнав ва яке қазои вилояти Юрҷӣ. Вилояти Деҳнав як ҳоким дорад ва ду қозӣ. Деҳнав шаҳрест азим ва биноест қадим. Қўргони Деҳнав ба сари роҳи мутаориғи Бухоро ва Ҳисор, ба шарқии вилояти Бойсун ва ба ғарбии вилояти Юрҷӣ воқеъ аст. Қўргони ин вилоят ба замини мусаттаҳ воқеъ гардидааст. Аммо тарафи шимолии он кӯҳистон аст, машҳур ба кӯҳи Вахшмор ва кӯҳи Қалук ва Сина, аммо ҷанубии ин вилоят кӯҳи Боботогӣ аст./194/ Шаҳри Деҳнав суру қалъаи рафеъ дорад. Дар муҳозии қўргони он ду адад мадрасаи сангини васеи муштамил бар ҳучуроти ғавқонӣ ва таҳтонии мутааддида дорад, ки пештоқи онҳо аз қамоли рифъат аз як фарсах роҳ маръӣ мегардад. Раставу бозори он бағоят обод ва қорвонсаройҳои мутааддида дорад. Аҳолии раставу бозори он мисли Ҳисор ва соири вилояти кӯҳистон тамоман мусофири қаршигӣ аст. Аҳолии ин мамлакат ҷаҳор қабилаанд: туркману қунгурот ва қалуку тоҷиканд. Қабилаи аслӣ ва қасиру-и нуфуси он қабилаи туркмени юз ва баъд аз

¹ Шайху шоб-пиру ҷавон.

² Руммон- анор.

он тоҷик аст. Тақсими онҳо аз қарори зайл аст: туркмении он
си ҳазор (30 000) хонавор аст ва қabilaи тоҷики он низ с
ҳазор (30 000) хонавор аст ва қabilaи кунгурот даҳ ҳазор (10 000)
хонавор аст ва қabilaи қалуқи он низ даҳ ҳазор (10 000)
хонавор аст ва тамоми саканаи вилояти Деҳнав ҳаштод ҳазор
(80 000) аст./195/

Қabilaи туркамани он ба финои кӯргон ва қурои сокинанд,
тамоман ба замини мусаттаҳ ва қabilaи тоҷики он ба дараҳои
кӯхистон ва болои кӯҳ ба хаймаву хирғоҳ сукуни доранд,
аммо қabilaи қалуқи он тамоман ба қасабаи қалуқи маъна
тавобеоти он сокинанд ва аммо қabilaи кунгуротия ба қочониби
чанубии Деҳнав ба атрофу акнофи Боботоғи қароқори-л-мунташир
парешонанд ва ба лалмикорӣ он ба иштиғол доранд ва ангишти
пиставу ҳезум ва ҷӯби заранҷи ӯрмону чанғали Боботоғи ба
ҷамеи шаҳрҳои иёлоти Ҳисор оварда, фурухта, аз ин мамар
қасби маоши худро месозанд. Аҳолии туркмени он тамоман ба
зироати обикорӣ ва галладорӣ иштиғол доранд.

Аммо қabilaи тоҷик тамоман соҳиби боғанд, ба камарҳои
кӯҳ боғоти фаровон доранд, ангури худро тамоман мавиз
месозанд ва мавизи дараи Сина ва Ҳоҷасон ба тамоми амсору
булдон маъруфу машҳур аст, бағои писандидаи аном аст,
адилу назир надорад./196/

Ҳавои Сина ва Қалуқи вилояти Деҳнав дар ҳангоми гармо
ва тобистон ба ҳеҷ амсору булдон ва қурои сои Ҳисор нест.
Лимуаллифиҳи:

Ҳар қас равад ба Қалуқ, бинад фазои Сина,
Ҳоҳад дилаш, ки доим бошад даруни Сина

Ба хушҳавоӣ ва дилкушоӣ зарбулмасал аст, лиҳозо дар вақти
гармо ва фасли таммуз ҳокимони вилояти мазкур ба қасабаи
Қалуқ меоянд ва баъд аз шикастани гармо боз ба кӯргони
Деҳнав мераванд. Роқими савод дар таърихи санаи 1324 дар
охири моҳи ҷавзо ба Қалуқ рафта будам ва миқдори 14 рӯз
дар вақти шиддати ҳарорати ҳаво дар он ҷо будам. Дар дараи
Вахшмор шамоле меояд, ки чун насими чанни рӯҳбахш аст.
Манбаи дарёи Қалуқ аз қарияи Вахшмор аст. Дар он ҷо маъдани
кибрит ва оби он чашма гарм аст ва ба

аз он обҳои бисёре ба он мулҳақ мегардад ва онро сард мекунад ва баъд аз он таҳти қасабаи Қалук ҷароғи менамояд. Бағоятӣ /197/ дараҷа ҳозим аст. Хулосаи калом, Қалук ва Сина ва Вахшмор ва Пӯстиндара ва Ҳоҷасоат ин қурои Деҳнавро ғайр аз қитаоти ҷаннат ба ҷои дигар таъбир карда намешавад, азбаски ҳавои он хуб ва нишемани онҳо марғуб аст.

Байтун лимусаннифиҳи¹:

Ҳавои хуб ҷӣ хубу нишеман марғуб,
Алалхусус муяссар агар шавад маҳбуб.

Ҳавои нафси Деҳнав бағоят ваҳиму гарм аст, дар ниҳояти ваҳомат, ҷаро ки атрофи он ҳама шоликорӣ аст ва тааффуни мои мокиса, яъне оби бадбӯӣ. Маъа золика кӯргон дар пасти аст ва атрофи он баланд аст. дар тарсеи кӯли об аст, лекин самти шимолии он талофии онро мекунад. Ҷаро ки кӯҳистони онифу-л-баёни он дар камоли хушҳавоӣ аст. Ниъма мо қила. Қола Бедил².

Мекунад, Бедил, табассум заҳри чашмашро илоҷ.
Талхии бодомро шақкар талофӣ мекунад.

Ва ҷониби ҷанубии вилояти Деҳнав низ гарм аст, ҷаро ки кӯҳи Боботоғӣ аст, /198/ агарчанде, ки Боботоғӣ аз ҷамеи кӯҳҳои сои Ҳисор баланд аст, лекин тӯғайзор ва ашҷори худрӯст. Чашмаи оби он кам аст. Ҳама ҷо қабилai қунгурот лалмикорӣ доранд, ба қадри ошомидан дар баъзе ҷой чашмаи об мавҷуд аст. Ва ба кӯҳи Боботоғӣ мисли кӯҳи шимолии Деҳнав барф надорад, ба хилофи кӯҳи шимолии Деҳнав ва Саричӯй ва Ҳисор. Барфи онҳо аз имсол то соли дигар боқӣ мемонад. Зоҳиран аз ин ҷиҳат тарафи ҷанубии Деҳнав гарм аст. Ба тарафи ҷанубии Деҳнав, ба доманаи Боботоғӣ мавзеъ аст, кам аз Сина ва Қалук нест ва он қарияи Ҳоҷабулбулон аст, бағоят обшор ва соҳибнузхату сафо, боғу басотини фаровон дорад, ашҷори мусмирайи он аз ҳадди таърифу

¹ Байтун лимусаннифиҳи-байте аз мусанниф.

² Ниъма мо қила — ҷӣ хуб гуфта шудааст, Бедил гуфтааст:

тавсиф бурун аст. Аҳолии он ҳама қабиллаи агроки барлос ва маркаианд. Оби он софу гуворо аст ба маолу мазмуни кариман «Фихо айнун чориятун»¹ ал-ояту. Туҷори хушилхони он фаровон аст. /199/

Қазои дигари Дехнав қазои вилояти Юрҷӣ аст. Ва он ба шарқи вилояти Дехнав аст. Аз маркази ҳукумат миқдори якуним фарсах масофат дорад. Сари бозори он аз сари бозори Дехнав ободу чамъият аст. Аҳли санъати он ҷо фаровон аст, аксари онҳо мусофиранд ба вилояти Юрҷӣ, аз фирорини афғина, мутаҷовиз аз сад нафар мавҷуд аст, аксари онҳо дар ин ҷо таваттун гузидаанд ва баъзеи онҳо ба сарой суқно доранд. Ва ҳунуди маҷус низ дар ин ҷо фаровон аст, ба пешани заргарӣ ва баззоӣ ва рибохорӣ ва эҳтикор машғуланд. Ва аз раоёи Кафкоз низ чанд нафар заргар низ мавҷуд аст. Ба сон Ҳисор ба ҳеч амсор мисли Юрҷӣ мусофири бисёр нест, лиҳозо сари бозори он обод ва анвои ақмиша² ва албиса³ мавҷуд аст. Мусофирони ин ҷо ба вақти сармову гармо сокинанд, ба ҷос аз ҷихати ёзлок ва қишлоқ намеравад, ҳамеша сокинанд. /200/

Бозори ғаллаву ҳубуботи бозори Юрҷӣ дар тарсеи бозори ғӯсфанди Ҳузур аст, ҷамеи шутурдорони вилояти Қаршӣ аз ин ҷо ғаллаи ҳудро ҳамлу нақл менамоянд. Ҳар ҳафта дар ин ҷо як рӯз бозор мешавад. Мутаҷовиз аз дар ҳазор нафар дар ин ҷо ҷамъ мешавад. Ҳар ҳафта дар ин ҷо тахминан ҳазор ман⁴ ғаллоту ҳубубот ҳамлу нақл мешавад ва аз миёнаи раставу бозори он як наҳри азим ҷараён дорад, дар ниҳояти суръат ва онро дарёи Санғирдак меноманд. Манбаи он аз қарияи Санги гирдак, аз сари мазори Ҷоизу-л-анвори Сӯфиаллоҳёр мебарояд. Сари мазори мазкур як қитъа хонақоҳи сангин мавҷуд аст. Ин қария мутаҷовиз аз ҳазор панҷсад хонавор аст, ҳама тоҷиканд, боғу басотин дар ин ҷо бисёр аст. Анвои мевачот ва ашҷори мусмира мавҷуд аст. Оби ҷашмаи Вахшмор низ аз сари мазори мазкур ба тарафи шарқии /201/кӯҳи мазкур ҷараён дорад. Кӯҳи сари мазори

¹ Фихо айнун чориятун-оятӣ (88:12) аст : «Дар ин ҷо ҷашмаи оби раво бошад».

² Ақмиша-ғазвор.

³ Албиса-либосҳо.

⁴ Ман-дар истилоҳи шарият (мани шаръӣ) 180 мисқол (846г.) аст.

ошифу-л-баён маъдани кибрит аст. Манбаи ҷашмаи Ваҳшмор хеле вусъат дорад, шахсе метавонад даромада равад, бисёр зувворҳо мебароянд. Ба миқдори қомати як одам мағок аст, қасе дарояд баъд аз баромадан мебинад, ки агар ба дасти он ангуштариин нуқра бошад ва ё дар бағали он соати нуқра бошад, ангуштариву соати он ба лавну ранги қаримаи «Сафруу фоқиун лавнуҳо тасирру-н-нозирин»¹ муҳалло ва муталло шуда ба ранги зарде, ки аз дидани он бинанда хурсанд мешавад, боз баъд аз чанд рӯз ба рангу лавни аслии он меояд, ба сабаби сирояти ҳавои он зоҳир аз бухори олтунгӯгирд аст аз маъдан. «Ва-л-Лоҳу алимун би ҳақоиқи-л-ашъи».

Ёзлоқи нафси аҳолии вилоят аксар қарияи Сангирдак аст. Ба вақти гармову тобистон ба он ҷо мераванд ва баъзе ба қурои дигар мераванд. Аз тавобеи вилояти мазкур ҳайвоноти ваҳширо бисёр шикор менамоянд. Ба атрофи он вуҳуш бағоят фаровон аст. /202/ Зироати обӣ ва лалмии Юрҷӣ хуб аст, аз соири ҳубубот шолиқорӣ бештар аст. Лекин ҳангоми зимистон ва фасли рабъ лои ин вилоят низ қобили таърифу тавсиф аст. Бидуни саворӣ убуру мурур аз тариқу маобири он мумкин нест. Аҳолии ин вилоят аксар тоҷиканд. Ба қурои он аз қабоиلى турк низ мавҷуд аст. Ашқори чанор дар ин вилоят бисёр аст. Қуллияи саканаву раиияи ин вилоят понздаҳ ҳазор хонавор аст. Аз тавобеи вилояти Деҳнав чаҳор дарё ҷараён дорад. Шимолан ва ҷанубан аввал дарёи Сангирдак ва дуюм дарёи Деҳнав, сеюм дарёи Пӯстиндара, чаҳорум дарёи Қалук яъне Обдара ва Ваҳшмор, масабби онҳо Сурхон аст, яъне онҳо омада бо роҳи Аргамчин ба дарёи Сурхон мерезанд. Мазори ғоизу-л-анвори ҳазрати Шайх Алоуддини Аттор ба вилояти Деҳнав ба сари роҳи мутаориғи Бухоро ба қарияи Лақлакхона дар васати манзили Миршодӣ ва Деҳнав ба ҳар тараф ду фарсах аст /203/ Бузургвори мазкур аз муридони аввалии ҳазрати Қутбу-л-орифин Баҳоу-л-ҳаққи ва-д-дин соҳиби таснифи китоби машҳур ба «Чаҳор китоб»-анд. Аз сари мазори мазкури Деҳнав ду фарсах аст. Ва сари бозори Миршодӣ низ ду фарсах аст. Дар ин вилоят бузургворон

¹ Сафруу фоқун лавнуҳо тасирру-н-нозирин -ояти (2:69) аст: «Зарди пурраи аст, ки рангаш бинандагонро ба сурур меоварад».

фаровонанд, ном бурдаш ҳар қадам боиси татвили калом аст. Дарёи Сурхон аз тарафи ҷануби вилояти Деҳнав гузашта, баъд аз тайи масофати нонздаҳ фарсах роҳ аз қарияи Ҷангалариғ ба Тирмиз ба дарёи Омӯя мерезад ва-л-Лоҳу аялам. Вилояти Деҳнав ба тарафи шарқии Бухорои Шариф ва ғарбии вилояти Ҳисор воқеъ аст, масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф чихилу ҳафт фарсах аст ва то Ҳисор даҳ фарсах аст.

Ҳукумати чаҳорум аз иёлати Ҳисор ҳукумати вилояти Қубодиён аст

Ин вилоят ба тарафи шарқии вилояти Шеробод ва ба ғарбии вилояти Қўргонтеппа ва ба ҷануби вилояти Ҳисор ба қанори шимолии дарёи Кофарниҳон аст. /204/

Дарёи Кофарниҳон, ки яке аз се дарёи азими Ҳисорот мебошад, аз маҳкуми Қубодиён сар то сар шақ¹ намуда ҷамси арозию мазореи вилояти мазкурро сақй намуда аз таҳти қўргони вилояти мазкур гузашта баъд аз тайи масофати ҳафт фарсах роҳ аз қўргони вилояти Қубодиён аз қарияи Айвоҷ ба наҳри Ҷайхун мерезад. Ҳар ду қанори наҳри мазкур маҳкуми вилоят, ҳама қурои вилояти мазкура аст, бағоят маъмуру обод аст. Наҳри Кофарниҳон дар қамоли суръат ҷараён дорад. Вилояти Қубодиён аз ҷумлаи абнияти Қайқубод аст. Дар замони ободии умму-л-билоди Балх Қубодиён низ бағоят обод будааст. Таҳти Қайқубод альон машҳур аст ба болои кўҳи рафеъ маъруф ба Таҳти Қубод. Ба ин муносибат альон кўҳи мазкурро Таҳти Қубод мегўянд. Вилояти Қубодиён шаҳрест кўчак ва тўлонӣ мусалласу-ш-шакл, дар васати се кўҳи азим ба тарсеи як сой воқеъ аст./205/ Ба шимоли Қубодиён сар то сар шарқан ва ғарбан кўҳи Хоҷа Ғозӣён мумтад аст ва ба шарқии вилояти мазкур кўҳи таҳти Қубод мумтад аст. Шимолан ва ҷанубан ва ба ҷануби он кўҳ то ба Қўтал ва дарғи Шоқўтал мумтад аст. Ва ин кўҳ то ба Қўтал аз риштаҳои Боботоғӣ ва маъдани равғани намак аст. Ҳар сола як моҳ саратон аз таҳти кўҳ то ба Қўтал, ки аз қарияи Бешқанд, ки аз тавобеи вилояти мазкура мебошад, миқдори

¹ Шақ-шикофта; нима.

гайри қалил аз он ҷо равғани намак мегиранд ва унри¹ онро ба ҳукумати он ҷо медиҳанд ва бақияро фуқаро учраи хидмат мегиранд. Бағоят равғани ин маъдан писандидаи хосу ом ва мақбули аном аст. Ҳар сола мутаҷовиз аз панҷоҳ пут аз ин ҷо равған мегиранд. Кӯҳҳои номбурдагон дар ниҳояти дараҷаи рифъату азаматанд. Ғазанфар² дар ин вилоят аз ҳадду ҳаср берун фаровон аст. Ба ҳар ду канори наҳри Кофарниҳон миқдори ним фарсахӣ як фарсах /206/ тўғайзор аст, мамлӯ аст аз шер. Убуру мурур аз канори наҳри мазкур, аз ин ҷиҳат, яъне аз касрати бисёрии шер ҳавлноку бимнок. Ҳар сол чанд одаму ҳайвон тўмаи ин ҳайвони ваҳшӣ мегардад. Қубодиёну финои он ба тарафи шимолии наҳр аст. Ва амлоки Бешканди Қубодиён ба тарафи ҷануби наҳр аст. Масофаи Бешканд то маркази ҳукумати он се фарсах аст. Аз сари мазори Ғоизӯ-л-анвори қадамгоҳи ҳазрати Алӣ каррама-л-Лоҳу вачҳаҳу, ба қарияи Чихилчашма мебошанд. Ба болои Тобақутал ва аз таҳти мазор миқдори чихил чашмаи маъдуд набаён менамояд, аз миқдори як ҳавз ҷой ва тамоми онҳо ба ҳавзи мазкур ҷамъ шуда як наҳр шуда ҷорӣ мегардад, ки аз оби чашма ва наҳри он тамоми як амлоки Бешканд зироат менамоянд. Бо вуҷуди оби чашмаи мазкура як наҳри азим будан, тамоми оби он сарф мешавад ва ҷизе аз он ба дарё намерезад. Аслан ва қатъан аҳолии вилояти Қубодиён қабилаи дўрман аст./207/ Дар солифу-з-замон ин вилояти худсар ба ҳокимони қабилаи дўрман будааст, ки ба даруни кўргони он як масҷид дорад, ки бисёр мунаққаш ва музайян аст. Чанд байте ва таърихе дар он навиштаанд, ки баъзеи он мағшуш³ шудааст ва баъзеи онро альён хонда мешавад. Аз осори ҳокимони худсари вилояти Қубодиён аст. Таъмири кўргони ҳолия ва масҷиди мазкур дар муҳозии кўргон як ҷаҳорбоғи бисёр хуб дорад, ки машхур аст ба Пашшахона, ашҷори мусмира ва гайри мусмира бисёр дорад, раставу бозор обод аст. Аҳолии растаи он тамоман мусофирини қаршигӣ аст. Зироату мевачоти онҳо фаровон аст. Хусусан анору бодоми ин ҷо бениҳоят аст. Дар ин вилоят ғўзаи пилла ва абрешим аз ҳадду ҳаср берун фаровон ва арзон аст. Ҳатто

¹ Ушр-дахяк.

² Ғазанфар-шер.

³ Мағшуш-омехта.

банди гунбоши¹ онҳо аз абрешим аст. Ба бозорҳо ҳамоил намуда мондаанд, ба як танга ду адад-се адад эзорбанди абрешимро медиҳанд./208/ Аз ҷиҳати касрати пилла ва абрешим Қубодиён дар тарсеи вилояти Бурса аст. Аҳолии амлоки Бешканди он ўзбак ва қабилҳои дўрман аст. Аксари қарияи Чихилчашмаи он хоҷагонанд ва соири қурои он қабилҳои наҷибӣ араб аст. Аз авлоди муҷоҳидини Исломад дар авоили интишори дини мубини Ислом баъд аз ғатҳи биноди ин ҷавониб ба ин ҷо ба тариқаи қаровулӣ мондаанд. Инҳо аз авлоду аҳфоди онҳоанд. Назар ба вилояти мазкура амлоки Бешканд хушҳавост ва ҳосилхез аст. Ҷониби шимолии Бешканд то се фарсах замини мусаттаҳ ва дарё ва маръо² ва мазорё аст. Аммо вилояти мазкура шимолии он кӯҳи рафеъ аст. Лиҳозо ҳавои он муҳити Қубодиён дар муҳозии Тошқўргони Балх аст, масофаи он ҳафт фарсах аст, аммо қарияи Айваҷ, ки ба қанори наҳри Ҷайхун аст ва интиҳои Қубодиён аст. Аз қарияи мазкура Тошқўргон ҷаҳор фарсах аст. Бозорчиҳои вилояти Қубодиён ба Тошқўргон рафта бозор қарда меоянд./209/ Қанори шимолии Ҷайхун, ки қарияи Айваҷ аст, тавобеи Қубодиён аст, доманаи кӯҳи Тобақўтал аст ва қанори ҷанубии Ҷайхун кӯҳи Такқазор аст ва он тобеи Тошқўргон аст. Роқими савод дар таърихи санаи 1325 ҳиҷрии набаъӣ ба вилояти Қубодиён рафта будам аз роҳи Шеробод ва Тирмиз, ахируламр омадам ба болои кӯҳи Тобақўтал дидам, ки баромадане аз тарафи ҷануби он мисли соири кӯҳистон аст, нишебу фароз . Ба худ гуфтам, ки маро аз Тирмиз ин тараф метарсонанд аз Тобақўтал. Ин на ҷунон аст, ки мардум гуфта буданд, ба болои он баромадам, ки тамоми вилояти Қубодиён ба зерӣ по аст. Ҷун шурў ба нузул намудам, дидам, ки ҳайҳот, ҳайҳот, ба мазмун ва маоли ояи қаримаи «ва ила-л-ҷиболӣ қайфа нусибат», байт:

Ҷун шунидам, ки роҳати ҷонӣ,
Ҷун бидидам, ҳазор ҷандонӣ.

¹ Тунбон-почома, эзор.

² Маръо- ҷароғох.

Оян кариман: «Иҳдина-с-сирота-л-мустақим»¹-ро хонда
фуромадам, ки дар вақти нузул ҷаид байге ба хотирам хутур
кард, ки сабт мегардад: /210/

Тавба кардам, ман аз Тобакутал гар гузарам,
Ҳамчу маъдан бидиҳад хирмани заргар гузарам.
Сар кашида зи саро то ба Сурайё аз бас,
Баста бар бозуи худ боли кабӯтар, гузарам.
Гар фаротар ниҳам аз Тобакутал қадаме,
Метавонам ба сари гунбади ахзар гузарам.
Зад рахи шокуталу Тобакутал кай мумкин,
Бе мадад кардани сарпанҷаи Ҳайдар гузарам.
Гузарам гар ман аз ин ақбаи сахти шомих,
Ҳамчу яъҷуч ман аз садди Сикандар гузарам.
Нағзарад кас ба яке пайкар аз ин кӯҳи рафеъ,
Бурҷи ҷавзосифат илло ба ду пайкар гузарам.
Нағзарам Гулшанӣ аз Тобакутал бе заҳмат,
Бе тааб гарчи ман аз пеши ғазанфар гузарам.

Фуромади ин кӯҳ миқдори ним фарсах масофа дорад,
лекин дар /211/ ниҳояти дараҷа росту сарнагун аст. Лиҳозо
ваҳм муставлӣ мегардад. Вачҳи тасмияи он ба Тобакутал он
ки сари роҳи фуромади он ҳама ҷо сангтабақаи беҳок аст. Аз
ин рӯ истодани по дар он мушқил аст, чун ба мадади
меҳробонии раббонӣ фуромадам, сари худро ба санге
биниҳодам, камтар истироҳат намудам ва аз он ҷо ба сари
мазор ва қарияи Чихилчашма рафтам ба маолу мазмунӣ ояи
каримаи «Инна маъа-л-усри юсро»² ал-ояту. Ба ҷое расидам,
ки гӯё аз дӯзах ба биҳишти ҷовидон омадам. Ва дар мавсими
зимистон ба вақти нузули барф тамоми галлаву гӯсфандони
Ҳисорот ба вилояти Қубодиён меоянд. Чаро ки ин ҷо назар ба
соири булдони Ҳисор гарм аст ва хошоку ҷанғали канори
дарёи он баланд аст. Аз маркази ҳукумати вилояти мазкур
шаҳри Тирмиз ҳафт фарсах масофат дорад, лекин саъбу-л-
мурур аст. Ҳама ҷо ҷангалзори канори Ҷайхун аст ва бими

¹ Иҳдина-с-сирота-л-мустақим-ояти (1:5) аст: «Моро ба роҳи рост хидоят кун».

² Инна маъа-л-усри юсро -ояти (94:6) аст: «Албатта, бо душворӣ осонӣ аст».

пер низ дорад. Аз Тирмиз амлоки Бешканд ҳафт фарсах аст, аммо Кубодиён ва кӯргони он даҳ фарсах. Кубодиён ба шарқии Тирмиз воқеъ аст. /212/ Ва масофати вилояти Кубодиён то Бухорои Шариф шасту як фарсах аст, ба кунҷи шарқиву ҷанубии Бухоро ба канори Ҷайхун аст. Ва кӯргони он дар миёнаи ду наҳри азим воқеъ аст: Вахш аз шарқии он ҷараён дорад ва Кофарниҳон аз ҷанубии он. Ва куллияи нуфусу саканаи тамоми вилояти Кубодиён навад ҳазор хонавор аст. Амлоки Бешканди он даҳ ҳазор хонавор аст. Ва аҳолии хайманишини атроки он ба канори наҳр ва дарёи Кофарниҳон ва Сурхон даҳ ҳазор хонавор аст ва нафси Кубодиёну финои он, ки ёздаҳ фарсах муттасил қуро аст, аз ҷаби дарёи Сурхон то Айваҷи канори Ҷайхун ҳама ҷо хонавореу басотин аст, ҳафтод ҳазор хонавор аст. Аксари аҳолии атрофи кӯргону акнофи қурои он қабилаи дӯрман аст. Ва дашту бодияи он соири қабилаи ўзбак. Ва Бешканд ва баъзе қарияҳои он тоҷику араб аст ва баъзе қурои он содоти ҳоҷагон ва баъзе қабилаи шайх низ мавҷуд аст. /213/

МАҚОЛА ҲАФТУМ АЗ ИЁЛОТИ БУХОРОИ ШАРИФ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН АСТ

Вилояти Хатлон ал-машҳур ба Кӯлоб аст. Ин иёлат мунқасим¹ мешавад бар панҷ ҳукумат. Ин иёлат ба ҷониби шарқии вилояти Ҳисор дар батни кӯҳистон воқеъ аст. Маркази ҳукумати ин иёлат вилояти Кӯлоб аст. Вилояти мазкур шаҳрест азим ва биноест қадим. Дар муҳозӣ ва муқобили вилояти Бадахшон воқеъ гардидаст. Аспҳои хатлиро ба кутуби салаф ва сияру таворихи мотақаддам бағоят писандидаанд. Аз қадимулайём ин вилоят маншаи аспҳои тозинаҷод будаст ва альён низ аксари аҳолии он шиладор аст. Аспҳои Хатлон дар ин асру замон низ мақбули аном ва марғуби хоссу ом аст. Маркази ҳукумати ин вилоят ба замини мусаттаҳ аст, аммо тавобеоти он аксар кӯҳистон аст. Зироату тичорату саноати ин вилоят аз тамоми вилоёт ва

¹ Мунқасим-таксим.

амсори кӯхистон бештару равиакдоргар аст./214/ Зироат дар ип вилоят аз анвои ҳубубот ва аснофи мазрӯот мавҷуд аст. Ва аз ин вилоят аз роҳи дарё ҷамроҳи сол¹ ва қайқ ба иёлати Лаби об ҷарсола мутаҷовиз аз даҳ ҳазор ман ғаллот ҷамлу нақл мешавад. Дар ин вилоят ғалла фаровон ва парҳи он арзон аст. Ба асокири муҳофизи Дарвоз низ аз ин вилоят ғалла меравад. Ҳисору қалъа ва кӯргони он бағоят азим аст. Ҷамъияти раставу бозори он ва тиҷорати он аз тамоми амсору булдони кӯхистон фаровон аст. Ба даруни шаҳри он ва ғинои он мутаҷовиз аз сӣ адад корвонсаройҳои азим дорад. Аксари он мамлӯ аз туҷҷор аст. Аз тарафи афғина ҷарсола гӯсфанди бисёр оварда, туҷҷори он дар ин вилоят фурухта, ба самани² он аз ин вилоят матоъ харида мебаранд. Ба даруни шаҳр ва ғинои ин вилоят мутаҷовиз аз чихилу панҷ адад мадориси азим, ки ҷамеи он мамлӯ аз аҳли талабаи илм аст./215/ мавҷуд аст. Баъд аз Бухорои Шариф ҳеҷ шаҳр мисли Кӯлоб ба қасрати талаба нест, мутаҷовиз аз сӣ ҳазор талаба ба шаҳру ғинои он машғул ба таҳсиланд. Кассара-л-Лоҳ амсолаҳум³.

Толибилмҳои хуби дар Бухоро хатми кутуб намуда бисёр дорад. Аҳолии ин вилоят аксар тоҷиканд ва дар бодия ва тавобеоти он қabilaи атроқ низ фаровон аст. Аксари он қabilaи лақай аст. Мардумони ин вилоят, хусусан тоҷики он ба тирандозӣ ва қамонзанӣ шуғл ва маҳорати тамои доранд, сайду шикор бисёр менамоянд. Нассоҷи ин марзу бум низ фаровон аст. Алочаи кӯлобӣ маъруфу машҳур аст. Ва аҳолии саноеи он аз қabilaи лақай он ба санъати асбобу адавати аспу санъати қуфт маҳорати тамои доранд. Абзоли қуфти лақай маъруфу машҳур аст. Лекин дар тобистон ва ҳангоми гармо ҳавои нафси Кӯлоб пасту ваҳим аст, чаро ки атрофу акнофи ин вилоят аксар шолиқорӣ ва тааффуни мои моқиса бисёр аст./216/ аммо ба дараҳои кӯхистон қарияҳои сабзу хуррам ва нишотанғез биёр дорад. Оби ҷории он бағоят фаровон аст. Аз ин вилоят удабо ва шуаро ва аҳли фазл бисёр зуҳуру буруз менамояд. Ва дар солифу-з-замон низ уламои номдор аз ин ҷо бисёр буруз намудаанд. Аҳолии ин марзу бум

¹ Сол-амад.

² Саман-қимат, парҳ.

³ Кассара-л-Лоҳ амсолаҳум-Худо амсоли онҳоро афзун гардонад.

Ҷумманраб, толиби созу тарабанд. Талабаи он ба хондани
нашину мулло маҳорат доранд ва авоми он аксар иштиёку
танку шавқ ба рубоб доранд ба мазоқи аҳли Бадахшон ва
нағамоти онҳо маҳорат доранд. Ва ба шиноварӣ аҳолии ин
вилоят гӯи сабқат аз аҳолии аксари амсору булдони кӯҳистон
рабӯдаанд. Ҳамроҳи гупсар аз дарёи Ҷайхун ба шабҳои торик
убур менамоянд. Ҳар қадар вақти тугёни об бошад, монё
наменавад, ба тарфату-л-айн наҳри Омуяро қатъ менамоянд.
Ҳатто аз тавобеи ин вилоят гузашта, аз тавобеоти Бадахшон
ишғовҷ менамоянд ва арӯсро шаб ҳамроҳи гупсар
мегузаронанд./217/ Ба даруни кӯргони он ду адад хонақоҳи
масҷиди идайн ва ҷумъахонӣ, панҷоҳу панҷ адад масҷиди
нағари панҷвақтӣ дорад. Ва ба финои он масҷиду мадориси
ҷубин бисёр аст. Ва сари мазори Ҷоизу-л-анвори Халилато, ки
ҷадди¹ бузургвори қозию-л-қузоти дору-л-фоҳира Қозӣ мулло
Мир Садриддинанд, хонақоҳу мадраса муштамил бар
хуҷуроти мутааддида мавҷуд аст. Ва дигар аз содоти саҳеҳу-н-
насаби завӣ-л-эхтиром мазори Ҷоизу-л-анвори Сайид Али
Ҳамадонӣ, соҳиби ансоби салос, яъне соҳиби илми қолу илми
ҳол аст ва соҳиби насаби саҳеҳ, ки ҷадди бузургвори ин
роқими саводанд, дар финои ин мадфунанд, раҳмату-л-Лоҳи
алайҳи раҳматан восиъатан.

Ба сари мазори бузургвори мазкур хонақоҳи сангин ва
мадраса мавҷуд аст. Аз аҳли талабаи ҷамми гафир² истиқомат
доранд, ба таҳсили улуми шаръия машғуланд. Ва дар финои
ин шаҳр бузургвор бисёранд. /218/ Аҳолии нафси кӯргон ва
финои он мардумопи қосиб ва зироатпешаанд, аммо аҳолии
дашту қаблаҳои атроқи он ҳама галладоранд ва аҳли
сарвату агниёанд. Ва ба кӯҳистони ин вилоят шикору сайди
вуҳуш бисёр аст. Хусусан сайди хирсро аҳолии ин шаҳр бисёр
менамоянд ва пӯсти опро баъд аз дибоғат³ истеъмол
менамоянд ва фарши маскани аксари аҳолии ин шаҳр пӯсти
хирс аст ва аксар ба Бухоро ба тариқаи армугон ба аҳбобҳои
худҳо мефиристанд ва гоҳо бар сабили тиҷорат меоранд. Ва
ба тавобеи ин вилоят ба аксар қурои он, ки ба канори
дарёанд, ба тиллои рег шустан машғуланд, умуман ва ба

¹ Ҷадд-бобо.

² Ҷамми гафир-теъдоди зиёд, анбӯх.

³ Дибоғат-ош додани пӯст, чармгарӣ.

қарияи Ёғсу хусусан тиллошӯй маъруф аст. Ва маонии аксари аҳолии он қария аз ин мамар аст. Ва ушри онро ба ҳукумати маҳаллияти худҳо медиҳанд ва бақияи оиро сарфи маонии худҳо менамоянд ва баъзеи онҳо аз ин /219/ мамар соҳиби сарвати ғайри қалил шудаанд. Ва дар тавобеи ин шаҳр ба дашту бодияи он миқдори ҷаҳор ҳазор хонавори қабилани қазоқия мутаваққифанд ба хаймаву хиргоҳ, тамоми онҳо шутур доранд ба ҳамлу накли ҳубубот ва ғаллот интигон доранд ва аз ин мамар касби маишат менамоянд. Ва аҳолии тоҷики вилояти мазкур ба ҳусну ҷамол машҳуранд. Ва ба дараҳои кӯхистони ин вилоят аҳли сулуку машоихи кибор бағоят фаровонанд ва ба ироати тариқи ҳаққа машғуланд. Кассара-л-Лоҳу амсолаҳум.

Ва дар қанори баҳри Ҷайҳун тавобеоти ин вилоят миқдори даҳ ҳазор хонавори қабилани тарокимаи эрсори суқно доранд. Аксари онҳо ғалладор ва аҳли сарватанд. Маръо ва арозии боири ин вилоят фаровон аст. Бинобар қасрати маръо будаи аксари ғалладорон аз соири вилоят дар ин мамлакат омадаанд. Лиҳозо, ҷамъияти ин шаҳр фаровон аст. /220/ Ва ин мамлакат низ мисли Ҳисор дар солифу замони як ҳукумати мустақиллаи худсар будааст. Дар замони салтанати амиру-л-муъминин ҷаноби олии марҳум баъд аз фатҳи Ҳисори Шодмон вилояти Хатлону Балҷувонро низ аз дастии Сараҳони лақай гирифтаанд ва замимаи давлати Бухорои Шариф ҷамудаанд. Ва пули сиёҳи маскуки ин вилоят, ки дар замони ҳокимони худсари он сикка задаанд, то альён низ ҷорӣ аст. Аз дарёи Вахш ва кӯприки Норақ баъд аз гузаштан ба тавобеоти Балҷувону Кӯлоб роиҷ аст ва аммо ба тавобеоти Душанбеви Ҳисор намегиранд, ба тавобеоти Балҷувону Хатлон маъруф аст ба пули бобой. Ва ҷамъияти сакана ва раияи ин вилоят як лаку панҷоҳ ҳазор хонавор аст. Аз ин маблағ даҳ ҳазори он қабилани туркман аст. Ва панҷ ҳазор хонаи он қабилани қазоқ ва сию панҷ ҳазор хонавори он қабоилии атроқи ўзбак аст ва даҳ ҳазор хона мусофири фирории афғинаву бадахшӣ ва қундузӣ аст/221/ ва мобақияи он тоҷик аст, ба даруни шаҳри қуроӣ финоӣ он ва ба дараҳои кӯхистон суқно доранд. Ва масофаи вилояти онифу-л-баён то Ҳисор бисту ҳашт фарсах аст ва то Бухорои Шариф ҳаштоду чор фарсах масофат дорад. Ин мамлакат ба тарафи шарқии

Ҳазорон Шариф воқеъ аст ва маркази ҳукумати ин вилоят то
роғзори наҳри Чанхун миқдори ҳафт фарсах масофат дорад.
Тоғзонии наҳри мазкур аст.

Ҳукумати дуҷум аз ҷиҳати Хатлон ҳукумати Балҷувон аст

Ин мамлакат тамоми кӯҳистон аст. Дар муҳозини Кӯлоб ва
Тоғзонии он ба самти шарқӣ-ҷанубии он аст. Ва ба шарқи
ҷиҳати Ҳисор воқеъ аст. Масофаи он то вилояти Ҳисор
чор фарсах, то Кӯлоб чор фарсах масофат дорад ва
ҷиҳати нуфуси ин мамлакат миқдори як лаку биست ҳазор
аҳоли аст. Аксари раёи ин мамлакат қабилу ашқори
аҳоли аст, хусусан лақаи /222/ он фаровон аст. Арки ин
вилоят дар Қанъан кӯҳи рафеъ воқеъ гардидааст, дар ниҳояти
аҳоли баланд аст. Ҳудуди арбаъаи ин вилоят тамомаи
вилояти рафеъ аст, дар ниҳояти рифъат. Раёи ин мамлакат
дар галладоранд. Асли ин вилоят забонзади хоссу ом ва
аҳолинон аст. Асли ин вилоят бисёр ғайур меояд. Ба
ҷиҳати он беади аст ва ба хушеурати беназир. Ҳар сола
аҳоли аз даҳ ҳазор раё¹ асли аз ин вилоят ба Бухоро ва
Ҳисор он мебаранд. Аксари аҳоли мавҷуди дар Бухоро
аҳоли аст ин қост. Аҳолии аҳоли ин вилоят аксар галладору
аҳоли аҳолианд, аммо тоҷики ин вилоят назар ба раёи
Ҳисор фақиранд, чаро ки дар ин мамлакат зироати обӣ кам
аст, аксари он лалмӣ аст. Дар баъзе сана агар лалмӣ он
аҳолианд, фуқаро фақир мешаванд. Ва дар ин вилоят косиб
аҳоли аст. Аҳоли /223/ аз илму санъат бебаҳраанд. Ба маолу
аҳоли ояи каримаи «Улоика ка-л-анъоми бал ҳум азали»
аҳоли, ниҳоят дар камоли фақранд.

Дар ин вилоят чаҳор адад хонақоҳи ҷумъа ва идайн, ки
аҳоли он ба сари мазори Хоҷаи Балҷувон аст, мавҷуд аст. Ва ба
ҷиҳати ғайрон он миқдори 45 адад масоҷиди дигар дорад.
Аҳоли аз 15 адад мадориси ҷӯбин дорад. Аҳоли талабаи
аҳоли Балҷувон назар ба Кӯлоб кам аст. Зироату тижорату
аҳоли ин мамлакат аз Хатлон камтар аст. Лиҳозо аҳоли ин
вилоят аз бе илмӣ ба фоқа мубталоянд. Оби ҷори ин вилоят
кам аст. Биҳор аз тавобеи он бисёр ҷараён дорад, лекин аз

¹Ҳазор, саршумори хайвонҳои чорпорои ғайри мекунад.

онҳо зироат кардан мумкин нест. Лиҳозо аз ҷиҳати лояифаъ¹ будани кор ка-л-адим² аст. Ин вилоят назар ба вилояти Хатлон бағоят хушҳаво ва фараҳфизо аст. Шоликори ва тааффуни мои мокиса ба қўргон ва финои он надорад ва арзи он аксар кўҳистон ва баландӣ аст. /224/ Ва дар ин мамлакат аз овои фатҳи ин вилоят то альон бар сабилу давом як даста аз асокири давлати Бухорои Шариф ҳар сола бар сабили бадалият мебошанд, аз ҷиҳати муҳофизату қаровулӣ. Ва аз ашпоиру қабоили ин вилоят низ миқдори се ҳазор нафар асокири гайримунтазами навқария дорад. Аҳолии тоҷики ин вилоят, хусусан тоҷики кўҳистонӣ ва қурои он ба ҳусну ҷамол машҳуранд. Ва дўшизағони онҳо бағоят ширинзабон ва соҳиби ҳусну ҷамол ва моил ба ғунҷу дало³ ва бадеҳағӯй ва ҳаззолаанд. Аксар аз агниёи Ҳисору Хатлон аз инҳо издивоҷ менамоянд. Ва сабаби умда ва санъати зубдаи фуқарои ин вилоят тиллои регшӯй аст. Ба қанори дарёи Вахш ва нӯъбаҳои он, ба қучо ки қараён дорад, аҳли қурои қанори он тамоман ба регшӯй машғулаанд ва аз ин мамар касби қутӣ лоямӯт менамоянд. Агар тиллои Вахш набудӣ, аксари фуқарои Балҷувонро фоқа қуштӣ./225/

Қазои сеюм аз вилояти Хатлон ҳукумат ва қазои вилояти Ховалинг аст

Ин дар тарсеи ҳукумати сеюми иёлати Хатлон аст, чаро ки бисёр қасиру-л-арозӣ ва қасиру-и-нуфус аст. Зироати ин вилоят дар ҳадди вуфур аст. Арозии ин ҷо бағоят ҳосилхез аст, обӣ ва лалмии он хушрез аст. Аҳолии ин ҷо назар ба даҳоқини тавобеоти Балҷувон аҳли сарвати изофианд ва фй-л-ҷумла бехтаранд. Ин қазо низ дар тарсеи як ҳукумат аст, агарчи аз қадимулайём замимаи ҳукумати вилояти Балҷувон шудааст. Ва қозии он аз давлатхонаи олий сарафрозшуда мсояд. Маҳкуми ин қазо нӯҳ амлок аст, ҳукумати он муқобили ҳукумати вилояти Саричӯй мебошад, балки аз он васеътар аст. Аҳолии ин қазо тамоман тоҷиканд, дўшизағони ин вилоят машҳуранд ба ҳусну ҷамол. Ва маъруфанд ба ғунҷу

¹ Лояифаъ-беманфиат, бефонда.

² Адим-нестшуда, маҳвшуда.

³ Ғунҷу дало-қарашмаву ноз.

наол. Лекин сахлу-л-хусуланд¹. Бо вучудн ин ҳама авсоф
назару модари онҳо ба муқобили маҳри андак бар кам
менданд. /226/ Аснн ин вилоят низ ба сурату сират мавсуф
аст. Ба ҷамси амсор марғуб ва ба тамоми билод маҳбуб аст.
Ба тапрат ва давандӣ мумтоз ва ба кӯҳнавардӣ беанбоз аст.
Сайду шикори вуҳушу туюри ин ҷо бисёр аст. Хусусан сайд
шикори газанфар ва хирси он ҷо дар ниҳоят дараҷа бешумор
аст. Сайду шикори вуҳуш кааншаху ба аҳолии ин ҷо касбу
пеша аст. Аҳолии кӯхистон тамом ба тирандозӣ шӯҳра
доранд ва аксар сайёданд. Аз камоли ҷасорат баъзеи онҳо
хирсро ба ханҷар сайд низ менамудаанд, ва-л-ӯҳдату ала-р
ровн. Аҳли талабаи илм ва машоихи ин вилоят низ бисёранд.
Ба аксар қарияҳои азим мадрасаҳои ҷӯбин дорад. Мударрис
онҳо аксар шайханд. Таълими илми қолу ҳол низ менамоянд.
Мардумони ин вилоят назар ба аҳолии Балҷувон халқ
ваҷеҳанд ва хушунати табъ надоранд, ба хилофи аҳолии
Балҷувон. Ва масофаи ин вилоят то маркази иёлат, ки Хатлон
аст, микдори ҳафт фарсах аст. /227/ Ва то маркази ҳукумат, ки
вилояти Балҷувон аст, чор фарсах аст. Ба ҷониби шимоли
Балҷувон ва ғарбии Хатлон воқеъ аст. Ховалинг низ шаҳр
қадим аст. Дар замони худсарии Хатлон ин ҷо низ як кӯрғо
ва ҳукумат маҳсуб будааст. Масофаи ин вилоят то Ҳисор бис
фарсах аст. Ва масофаи он то Бухорои Шариф ҳафтоду шаш
фарсах аст.

Ва қасабаи ҷаҳорум аз иёлати Хатлон қасабаи Кангурт аст

Ин қасаба низ аз тавобеи ҳукумати вилояти Балҷуво
аст. Вилояти онифу-л-баён, яъне мамлакати Балҷувон ҳажда
адад амлок дорад, аммо Кангурт ва Ховалинг дар тарсе
кӯрғон ва ҳукумат аст. Ва мо бақияи онҳо амлок аст. Аҳоли
ин қасаба низ аксар фақиру мӯҳтоҷанд. Касбу пеша тамома
тиллошӯӣ аст. Аз ин мамар(р) касби рӯзии ҳаррӯза менамоян
ва кути лоямут меёбанд. Ҷамъияти аҳолии ин вилоят
мутаҷовиз аз даҳ ҳазор хонавор аст, ҳамаи онҳо тоҷиканд.
/228/

Аз ҷиҳати фақр ҳар ҷаҳор-панҷ хонавор ба як ҳон
истиқомат менамоянд. Аз ҷиҳати кам шудани харҷ зироати и

¹ Сахлу-л-хусул-осон ба даст даровардан.

вилоят назар ба вилояти Ховалинг кам аст. Аҳолии ин марзу бум аз илму саноат бебаҳраанд, ғайри зироату тиллошӯй касбу пешани дигар надоранд. Мардумони камҳавсала ва камайратанд.

Викри ҳукумати панҷум аз иёлати Хатлон ва он ҳукумати вилояти Қўрғонтеппа аст.

Ин вилоят ба тарафи шарқии Қубодиён ва ба ҷануби шарқии Ҳисор ва ба ҷануби Хатлон ва ба ғарбии ҷануби вилояти Дарвоз воқеъ аст. Аз вилояти Ҳисор аз роҳи Кийик Даҳана микдори бист фарсах масофат дорад. Тавобеоти ин вилоят то канори шимолии наҳри Ҷайхун мумтад мегардад ва масофаи Омӯя аз маркази ҳукумати он 12 фарсах аст. Машхур ва маъмуртариин амлок ва қасабаҳои он Сарои Камар аст, ки ба канори шимолии наҳри Ҷайхун аст. Ва аз Қўрғонтеппа дувоздаҳ фарсах масофат дорад./229/

Ин вилоят назар ба вусъати он қалилу-н-нуфус аст. Ин вилоят бағоят вусъатдор аст. Қобили гунҷонидани як лак хонавор сакана, лекин пафси қўргон ва финои он ҷандон ҷамъият надорад. Аммо тавобеи канори наҳри Ҷайхуни он тамоман ободу маъмур аст ва саканаву раоёи он марзу бум фаровон аст. Зироати атрофу акнофи қўргони он бисёр аст. Аксари зироати аҳолии ин ҷо шолӣ ва кунҷид, шикори туюр, яъне мурғи даштӣ. Атрофи қўргони он бениҳоят фаровон аст ва вуҳуши он пиз фаровон аст. Хусусан хинзири¹ он бениҳоят аст. Лиҳозо зироати онҳо кунҷид аст, дигар ҳосилро ханозир хароб менамояд. Аз ин ҷиҳат аксари даҳоқини он зироати кунҷид менамоянд. Ва раоёи ин вилоят тамоман қабоилу ашҳои атроқи ўзбак мебошанд, аз қабилаи лақай ва қабилаи тосу қатаған аст. Қабилаи лақай ва тос асли аҳолии ин ҷост. Ва қабилаи қатаған мусофир /230/ ва муҳочиранд. Аз вилояти Қундузи тавобеи афғина ин вилоят дар муҳозӣ ва муқобили Қундузу Толиқон аст. Канори шимолии наҳри Ҷайхун Қўрғонтеппа аст. Ва канори ҷанубии наҳри Ҷайхун вилояти Қундуз ва Толиқон аст. Дар байни наҳри мазкур фосила аст. Аҳолии атроқи он аксар галладор ва аҳли сарвату агниёанд. Хусусан қабилаи қатаған, ҳамаи онҳо галладоранд. Қабилаи

¹ Хинзир-хук.

нақай ва тоси он аксар кутгоъу-г-тариқанд. Аз наҳри мазкур
убур намуда аз тавобеоти афогина сирқат намуда меоянд.
Қабилаи тос ба дуруштии таъ ва хушунат машҳуранд,
ваҳшитарин қабоили атроқанд. Қасабаи Сарои Камар аз
нафси маркази ҳукумати ин вилоят обод аст. Ҷамъияти он
фаровон аст. Тичорати ин ҷо низ раванқдор аст, ҳар сола
мутаҷовиз аз як лак ман ғаллоту ҳубубот, ҳусусан биринҷу
кунҷид аз ин ҷо аз роҳи дарёи Омӯя ба иёлоти Лаби оби
Бухоро ва вилояти Хева ҳамлу нақл мешавад. Ҳамроҳи солу
қайиқ мебаранд. /231/ Ва ба канори Лаби оби ин вилоят
миқдори даҳ ҳазор хонавор қабилаи туркман низ соқинанд ва
миқдори панҷ ҳазор хонавори қабилаи казоқ низ раоё дорад.
Онҳо ҳама шутур доранд, ки ба ҳамлу нақли ғаллоту ҳубубот
машғуланд ва аз ин мамар касби маош менамоянд. Ва
гарокимаи ин ҷо ҳама ғалладоранд, ба сои ҳисорот. Ҳеҷ
вилоят мисли Қўрғонтеппа қобили гунҷонидани раоёи
фаровон ва қобили чаронидани ғаллаи фаровон нест, чаро ки
бағоят серхошк ва сероб аст. Алён низ мутаҷовиз аз панҷ
лак гўсфанд дар ин ҷо аст. Лекин назар ба вусъати он бисёр
кам аст. Нуфуси қўрғон ва финои он қобили суқунати як лак
хонавор раоё ва қобили гунҷонидани як миллион гўсфанду
ғалла аст. Аз ғайри Сарои Камар ва тавобеи Лаби оби он
дарёи Вахш аз ин вилояти Қўрғонтеппа ва Балҷувон чараён
намуда, омада аз қарияи Шохзар, ки тавобеи Қўрғонтеппа аст.
/232/ Ба дарёи Чайхун мерезад. Ба тавобеоти вилояти
Қўрғонтеппа ба қурое, ки ба канори наҳри Вахш соқинанд,
тилло мешўянд ва аз ин мамар баъзеи онҳо соҳиби сарвати
ғайри қалил шудаанд. Дар тавобеи вилояти мазкур ба канори
наҳри Чайхун кўҳест бағоят азим аст ва бениҳоят рафеъ аст.
Ва онро кўҳи Лағмон меноманд. Ва дар тахти он қўрғони
хароба мавҷуд аст, бағоят шаҳри азим ва бинои қадим аст. Ва
он аз ҷумлаи абнияти Кайхусрав аст. Дар муқобили он
Кайқубод Кубодиёнро бино намудааст. Ва он шаҳри Лағмон
дар замони салтанати Каёниён бағоят ободу маъмур будааст.
Нуфуси шаҳри мазкур як лак саканаро доро будааст. Ва
Кайхусрав ба мубошир¹ ва бонии он таъйин намуда будааст,
ки ба даруни ҳисори он як лак хонавор раоёро мон-гуфта

¹ Мубошир-коргузор.

будааст. Лихозо номи он шахро Лакмон монда буданд, ки Лагмон муҳаррафи он аст. Сур ва қалъаи он альон ғи замонино ҳозо боқӣ аст ва дар ғояти /233/ матонат. Вилояти Қўрғонтеппа ба эъгибори обу хок ва мулосиқ будан ҳарчанд ба иёлати Хатлон маҳсуб аст, лекин закоти савоими онро харсола ҳокими вилояти Қаратегин омада, чанд рӯзе дар ин ҷо истиқомат намуда, чида мегирад. Минҳайси закот вилояти Қўрғонтеппа дохили иёлати Фарму Қаратегин маҳсуб мегардад. Ва саканаи нафси қўрғон ва финои он то Кийик Даҳана ва лабу канори Вахш миқдори он сию панҷ ҳазор хонавор аст. Ва саканаи қасабаи Сарои Камари он маъа гавобеоти Лаби об ва Чиликӯл ва қабоили тарокима ва қазоқияи он ҳафтоду панҷ ҳазор хонавор аст. Ва куллияи саканаи он миқдори як лаку даҳ ҳазор хонавор аст. Ин вилоят ба кунҷи шарқи ҷанубии Бухорои Шариф воқеъ аст. Ва масофаи ин вилоят то Бухорову Кармина миқдори ҳафтоду панҷ фарсах аст. Ва раоёи мавзеи амлоки Кийик Даҳанаи он ва курое, ки ба канори дарёи Вахш то қарияи Шохзар сокинанд, ҳама тоҷиканд./234/ Куллияи сакана ва раоёи иёлати Хатлон чор лаку панҷ ҳазор нуфусро доро аст.

Иёлати ҳаштум аз иёлоти Бухоро иёлати Қаратегин аст

Ва ин иёлат касиру-и-иуфустарин иёлоти кўхистон аст. Ва ин иёлат дорои ҳаждаҳ қўрғонча ва қазоӣ¹ аст. Дар солиф-уз-замон ин иёлат як ҳукумати мустақилла будааст-худсар. Ва амиру-л-мўъминин ҷаноби олии марҳум² ин ҳукуматро тасарруф намуда, замимаи давлати Бухорои шариф намудаанд. Масофаи ин иёлат то Бухорои Шариф ва вилояти Кармина ҳафтоду чаҳор фарсах аст. Ба тарафи шарқи шимоли Бухоро воқеъ аст. Ҳудуди арбаъаи он шарқан кўҳи Помир, шимолан водии Зарафшон, ғарбан кўхистони Сағониён, ҷанубан Чихилдараи тавобеи Дарвоз аст. Арозии он ва маръо тамоман бисту як ҳазору панҷсаду сиву панҷ мили мураббаъ замиро дорост. Ва арозии он бағоят ҳосилхез ва маръои он хушалаф аст. /235/ Дар фасли рабеъ нузҳат ва сафои сабззори чашмаи обҳои он ва сайду шикори кабк ва

¹ Қазоӣ-қозигарӣ.

² Мурод аз ин амир Музаффар аст, ки дар солҳои 1860-1885 ҳукумронӣ кардааст.

тамошон он ва фазои сахнаи гулистони даштину кӯҳии он дар ҳеҷ амсору булдони тавобеи Бухоро нест. Бағоят хушманзару фараҳасар аст. Дарёи Вахш аз тамоми тавобеот онро раво менамояд ва ҷадовили¹ бисёр аз он ба ҳар кӯргони он чорӣ мегардад ва аз ибтидои маҳкуми он то интиҳои он ҳар ду канори наҳри Вахш муттасили боғу басотин ва зироат аст. Ҷамеи кӯргонҳои он ба канори наҳри Вахш аст. Зимистон ва айёми сармои ин вилоят мумтад аст назар ба гармои он ва нузули барф дар ин ҷо бисёр. Ба айёми нузули барф роҳҳои атрофи он масдудмегардад ва ҳар сола ба вақти гармо роҳҳои он кушода мегардад. Ва аҳолии ин ҷо дар ин вақт ба тичорат ба вилояти Фарғона ва Андиҷон ва Ёратепна рафта меоянд ва байъу широк /236/ менамоянд ва ҳар сола мутаҷовиз аз даҳ ҳазор нафар ба тавобеоти Фарғона мераванд. Ва аҳолии ин марзу бум бағоят қавию-л-буя² ва ҳасиму захим³ меоянд. Ин аз хушҳавоии мамлакат аст. Аҳолии ин ҷо ба тичорат то тавобеи Кошғару Сарикӯли маҳкуми Хито мераванд. Дар тавобеоти Бухорои Шариф то Хатлону Ҳисор меоянд ва дар ин ҷо касбу пеша намуда, боз ба ҳангоми гармо ва тобистон ба мамлакати худҳо муроҷиат менамоянд. Аз ҷиҳати шиддати ҳарорат ба нафси Бухоро намеоянд, ба гармои бисёр тобу тоқат надоранд. Ва аз саноеъ низ назар ба соири аҳолии кӯхистон баҳраманданд. Аз паҳми буз мансӯҷоти нафиса мебофанд ва ба санъати оҳангарӣ низ маҳорат доранд. Аслиҳа ва олоти ҳарб эъмол⁴ менамоянд ба ҳубӣ ва марғубӣ. Ва дар ҳангоми зимистон дар ин мамлакат зиёда аз ду олчин барф нузул менамояд ва дар баъзе сана /237/ мутоҷовиз аз се олчин ба тариқаи нудрат нузули барф мешавад. Ва дар он сол роҳҳои атрофу ҷавониби амсору булдон масдуд мегардад, убуру мурур аз онҳо ғайримумкин мегардад. Ва аксари зироати ин мамлакат гандум аст. Гандуми обӣ ба мазорҳои худҳо заръ⁵ менамоянд ва ба ҳубӣ баҳам мерасад. Ва аммо лалмии онҳо ба фасли рабъ ба ақабаҳои шомих ба болои барф ҳок мерезанд ва дар он ҳок тухм мекоранду мераванд.

¹ Ҷадвил-ҷамъи ҷадвал-ҷӯйҳо, шохобҳо.

² Қавию-л-буя - тануманд.

³ Захим-ғафс.

⁴ Эъмол-қор фармудан.

⁵ Заръ- кишт, зироат.

Чун ба хангоми саратон омада хабар мегиранд, ҳосили он ба амал омадааст ба хубӣ ва некӯӣ. Ва аксари онҳо рамаву галла доранд ва аз ин мамар касби маош менамоянд. Ва дар ин вилоят ашҷори мусмира, боғу басотин низ мавҷуд аст ва ўрмону¹ тўғайзорҳои касиру-л-ашҷор дар ин мамлакат фаровон ва маръҳои сабзазору хуррам дар ин ҷо бисёр мавҷуд аст. Вилояти мазкур бағоят мамлакати касиру-л-манфиат аст. Ба кӯхистони ин вилоят сайду шикори нахчиру оху ва гуроз ва ҳайвоноти аҳлӣ /238/ ва ғайриаҳлии он бағоят фаровон аст. Ва мардумони ин ҷо ба сайду шикор иштиғоли тамом доранд ва ҷилди вуҳушро баъд аз дибоғат дар бадали фарш ба масокини худҳо истеъмол менамоянд. Хусусан ҷилди хирс дар ин ҷо фаровон аст. Ва гоҳо аз ҷилди ҳайвоноти ваҳшӣ ба тариқаи тичорат ба амсору булдони он навоҳӣ² мебаранд ва аз ин мамар касби сарват менамоянд. Ва дар ин кӯхистони ин мамлакат ашҷори ҷаҳормағз фаровон аст. Аз ҷиҳати беқадрии он равғани онро кашида, ба атрофу акнофи мамолик мебаранд. Ва аҳолии ин мамлакат ба асптозӣ ва ҷопандозӣ низ маҳорати тамом доранд ва ба сайёдӣ ва шикору тирандозӣ беадилу беназиранд. Мардумони ин ҷо бағоят часур ва ғайранд ва ба кӯхнавардию пиёдагардӣ гӯи сабқат аз амсоли худҳо рабуданд. Аспро дар ин мамлакат аз иёлати Хатлон аксар меоранд ва дар ин ҷо асп кам баҳам мерасад./239/ Гови қутосу говоз дар ин мамлакат фаровон аст. Аз ҷиҳати аҷобати он ҳар сола ҳокимони ин вилоят ду раъс аз гови қутоси онро ҳамроҳи ду нафар навқарияи он ҷо ба мавриди тўксонтортукии худҳо мефиристонанд. Ба андак замон дар Бухоро аз ҷиҳати қасрати ҳарорати ҳаво онҳо талаф мегарданд. Говҳои ин ҷо бисёр часим аст, дар ниҳояти часомат.³

Маркази ҳукумати ин иёлат қасаба ва кўргони Фарм аст. Кўргони Фарм ба даруни як соест ба канори дарё ва ҳавои он назар ба соири кўргонҳои он паст аст. Ва кўргону қасабаи Қалъаи Лаби об аз он хушҳаво ва фараҳфизост ва баъд аз он Қалъаи Яҳак низ хушманзар аст, саҳнаи гулистони кӯҳӣ ва канори дарё ва сабзазор ва марғзор аст, бағоят хушнишасту

¹ Ўрмон-чангал.

² Навоҳӣ-ҷамъи ноҳия, наздикиҳо, атроф.

³ Ҷасомат-калонҷуссагӣ.

чиққан аст. Ва қалъаи Пумбачӣ ва Оби Гарм низ хушхавост ва ба дигар авсоф /240/ чамси кӯргонҳои он мусовию-л-авсоф¹ аст. Ва воридоти ҳукуматӣ ва хирочи онҳо ба тариқаи таомули қадим ба вақти ҳокимони худсари худҳо меодагиро медиҳанд ва ба истилоҳи худҳо онро таомули бобой меноманд. Ба он таомул ба ғоят эҳтимом доранд ва касе онро насху фасх² намуданӣ шавад, норозӣ мешаванд. Ва он воридотро ба ризо ва рағбат медиҳанд ва воридоти онҳоро касе аз роҳи тарахҳум кам гирифтани шавад ҳам, розӣ намешаванд ва фасхи таомули бобой мегардад, меғоянд. Ва қозисни ин вилоят аз тарафи ҳокимони он мансуб мегардад ва ҳаққу-т-тарақа ва никоҳона аз таомули бобоии онҳо ҳаққи ҳоким аст, қозӣ ба он дахле надорад. Ва хирочи онҳо чандон чизи казоӣ нест. Ҳар сола камтар рағгани зард ва як табақ қурут ба ҳоким медиҳанд. Ҳар сола ба ҳар сари хона чизи андак аст, ба даҳякаи Бухоро ҳар сола меодагии ҳар хонавор намерасад./241/

Зироати оби онҳо хуб аст ва аммо зироати андак-андак; ба болои барф ҳок рехта, ба ҷойҳои андак ҳамвор ним сер³ ва сиду ним сер гандумро тухм менамоянд ва ҳиссату-л-хирочи онро ҳамроҳи тоқӣ мувозана менамоянд. Лиҳозо хирочи онҳо машхур аст ба як тоқӣ-ду тоқӣ. Ва баъзе қурои қанори Вахш будагии онҳо пешаи тиллошӯй низ доранд ва аз ин мамар касби маош менамоянд ва мобақияи фақири он ба вилояти Ҳисор омада мардикорӣ ва ҷувозронӣ менамоянд.

Аҳолии ин мамлакат ду фирқаанд: яке Ёзбак ва дигаре тоҷик. Ёзбаки он баид аст аз маркази ҳукумати он ва онҳо ҳама аҳли хиргоҳ ва хайманишинанд ва молики галла ва мавошианд, зироат надоранд. Онҳо ба дашти Помир ба таҳти ақбаи кӯҳи рафеъ, ки аз силсилаи кӯҳи Помир ва шӯъбае аз ҷиболи Тибет мебошад, сукно доранд. Маркази ҳукумати онҳо ба таҳти ду ақбаи шомих аст. Ба ҷониби шимоливу шарқии Қаратегин ба сари роҳи Фарғона мебошад. Ҷамъияти пуфуси онҳо ба таҳти кӯҳу дашт/242/ миқдори сӣ ҳазор хонаворанд. Қабилаи онҳо маъруфу машхур аст ба қарақирғиз. Аз тарафи давлати Бухорои Шариф ду нафарро

¹ Мусовию-л-авсоф-баробарсифат, яхела.

² Насху фасх-баргардонидан, бекор кардан, аз эътибор соқит намудан.

³ Сер-ченаки вазн дар доираи 3 кг.

ба онҳо элбегӣ ва ранси қабила намудаанд. Онҳо сарчамъи воридоти ҳукуматианд. Якеи онҳоро Яъқубтӯқсоба¹ меноманд, ки ба тарафи чанубии ақаба ба миқдори понздаҳ ҳазор хонавор калон аст, кааннаху² ноибу-л-ҳукумат аст аз тарафи ҳокими вилояти Қаратегин. Ва якеи онҳоро Хошоктӯқсоба меноманд ва он ба миқдори понздаҳ ҳазор хонавори ба тарафи шимолии ақабаву дашт будагӣ калон аст ва воридоти ҳукуматиرو инҳо чамъ намуда ба ҳокими вилояти мазкур месупоранд. Ва ин қабила мулосиқ ва мучовиранд³ ва махшуру⁴ махлутанд ба қирғизи тавобеи Фаргона ва Сариқул. Ва аспӣ юрға аз ин қабила бисёр зухур ва буруз менамояд. Ба вақти гармо ва яла будани роҳи ақаба онҳо аз Қаратегин ду рӯз роҳ масофат доранд ва ба Фаргона низ ду рӯза роҳанд./243/Дашти Помир аз даштҳои машхуру маъруфи рубъӣ маскун⁵ аст ва алафу гулҳои рангоранги ин дашт ва гиёҳҳои он забонзади хосу ом ва мавсуфи аксари аном аст.

Аз ҷиҳати нузхату сафо, аз ҷиҳати хушҳавоӣ ва фараҳфизоӣ рашки тамоми амсору булдоғ аст. Лиҳозо аз ҷиҳати хушҳаво будани он қитъа аҳолии қабилаи қирғиз дар ниҳояти дараҷа қавихайкалу қавибуня ва захиманд, дар камоли ғайрату ҷасоратанд. Ва дар атрофи он шоликорӣ ва тааффуни моӣ моқиса ва кӯли мутааффин ва амсоли онҳо, ки аз ҷумлаи ҳалалпазири мамлакатанд, аслан нест, сивои насими хушу чашмазор ва сабзозору марғзор. Ва мобақияи қалъаи Фарму Қалъаи Лаби об ва Қалъаи Яҳак ва Қалъаи Пумбачӣ ва Оби Гарм, хулосаи калом, тамоми аҳолии ҳаждаҳ кӯргони он ҳама тоҷиканд, машхуранд ба ғалчаи кӯҳӣ.

Мардумони қилоъи⁶ мазкур ҳама мардумони қавихайкал ва қавию-л-буняанд, /244/ ба заковатуфаросат ва имтиёзи суҳан машхуранд, ба касби илм иштиғоли тамом доранд. Ва

¹ Туксоба - яке аз мансабҳои сипоҳиён дар Бухоро, рутбаи 7-ум аз 13 рутбаи мансабдорӣ.

² Кааннаху - гӯё ваӣ.

³ Мучовир—ҳамчувор, ҳамсоя.

⁴ Махшур-омехта.

⁵ Рубъи маскун - қисми хушкӣ ва ободии рӯи замин, чоряки аҳолинишини рӯи замин.

⁶ Қилоъ - қалъаҳо.

оллимони мутабаххир¹ дар ин вилоят бисёранд ва талабаи он
низ фаровон аст. Аксари онҳо ба Бухорои Шариф омада,
касби улуми мутадовилаи байна-л-уламоро намуда, ба ватани
худҳо рафтаанд. Аз ин қабил асҳоби фазл ва арбоби домин
бисёр дорад. Ва аз аҳолии ин вилоят микдори се ҳазор нафар
спинохи савори навқария дорад, ки ҳама ба мансабҳои бий² ва
тӯксобағӣ ва ба мирохӯрӣ³ ва қаровулбекӣ⁴ сарфарозанд аз
тарафи давлати Бухорои Шариф ва мобақияи онҳо
аламонанд.⁵ ки онҳоро баҳодур меноманд. Ҳамаи онҳо аз
тарафи давлат ва ҳукумат танҳо ҳоранд. Мувофиқи мансаби
худ, ки ба истилоҳи худҳошон танҳоҳо буна меноманд, ҳар
рӯз мансабдорони атрофу акнофи қалъаи Фарм ба саломи
ҳокими он ҷо меоянд ва ба назди ҳоким даромада, таоми
наҳорро хӯрда, баъда-т-таом мунташир⁶ мешаванд /245/ ба
маол ва мазмуни ояи қаримаи «Фа изо таъамтум фа-
нташиру»⁷ ба масокину автони худҳо мераванд ҳаррӯза ало
ҳоза-л-қийс⁸. Ва шикори қабк ба атрофу акнофи қалъаи Фарм
фаровон аст. Ва дар васати роҳи Қаратегину Ҳисор маъдани
оби гарм низ мавҷуд аст, ки он ҷо машҳур аст ба Ҳоҷа
Обигарм. Он ҷо маъдани қибрит аст. Ду чашмаи оби гарм
мавҷуд: якеро ҳарорат камтар аст ва дигаре дар қамол
ҳарорат аст. Мардумони соҳиби никрис ва ваҷаъу-л-мафосил
ва ирқу-н-нисо, яъне мардумони амрози асабонинок дар он ҷо
бисёр меоянд аз ҷиҳати тадовӣ.⁹

Дар таърихи 1313 аз кӯҳ сели фаровон омада, ҳавзаи оби
маъдани онро мунҳадиму маҳв намуда буд, боз аҳолии қурои
атрофи он ҳавзаи онро таъмир намуданд-муҷаддадан.

Вилояти Қаратегин ба шарқи шимолии вилояти Ҳисор
воқеъ аст ва масофаи он то Ҳисор бисту ҳашт фарсах, /246/
лекин ба ғоят саъбу-л-мурур аст Ҳар қас дар ин вилоят сафар

¹ Мутабаххир-бисёр доно.

² Бий - рутбаи 9 аз рутбаҳои сздаҳгонаи мансабдорони аморати Бухоро.

³ Мирохӯр - рутбаи 6 аз рутбаҳои сздаҳгонаи мансабдорони аморати Бухоро.

⁴ Қаровулбекӣ-рутбаи 5 аз рутбаҳои сздаҳгонаи аморати Бухоро.

⁵ Аламон - рутбаи дараҷаи аввал аз рутбаҳои низомии аморати Бухоро.

⁶ Мунташир - пароканда, ҷудо.

⁷ Фа изо таъамтум фа-нташиру-ояти (35:53) аст: «Ва чун хӯрдед, пароканда
шавед.»

⁸ Ало ҳоза-л-қийс - ба ҳамин тарик.

⁹ Тадовӣ - даво қардан, муолиҷа, табобат.

кунад, маънӣ ва мазмуни ҳадиси шарифи набавиро ба хуби меҳонад. ки «Ас-сафару китъатун мипа-с-сақари» фармудаанд. Ва аз ҷумлаи хоссаи вилояти Қаратегин кафши ҷӯбин аст, ки онро ғайр аз аҳолии вилояти мазкур соири аҳолии кӯхистон истеъмол намуда наметавонанд. Ба хангоми лой ва борону нузули барф онро мепошанд. Пои онҳо аз замин як вачаб боло меистад ва ҳамроҳи он ба суръат роҳ мераванд. Аз ҷумлаи аҷоибу ғароибот аст, ки ҳамроҳи он як фарсах—ду фарсах ҳаракат мекунанд. То вилояти Ҳисор ба мусофирҳои Қаратегин мавҷуд аст ва аз Ҳисор ба он ҷониб намеоранд. Аз як китъаи ҷӯб тарошидаанд, бидуни ямоқ, ба таҳти он се адад поя дорад: яке ба ақиб, ду адади он ба нӯки он аст. Дидани он ҳолӣ аз аҷоибу ғароиб нест, ин низ таомули бобоист. /247/

Ва масофаи вилояти Қаратегин то Бухорои Шариф миқдори ҳаштоду ҳафтар фарсах аст, ба самти шарқи шимолии Бухорои Шариф воқеъ аст, дар таҳти ақбаи Помиру Тибет ва дувони Кошғар дар муҳозии Фарғона аст. Куллияи нуфуси тоҷики он, ки галча меноманд, миқдори як лаку бист ҳазор хонавор аст ва тамоми аҳолии турку тоҷики он куллияи саканаи иёлати қалъаи Гарм ва Қаратегин миқдори як лаку панҷоҳ ҳазор хонавор аст ва дорои ним миллион нуфус аст. Тӯли ин вилоят аз таҳти кӯхи Боми Дунё то Оби Гарм сиву ду фарсах аст ва арзи васати он даҳ фарсах аст. Инҳо ҳама муттасили ҳама буюту зироат ва куро ва маръо аст, ҳама ободону маъмур. Ва об ҷорӣ аст, аммо арозии ғайри мазрӯи боири он ва бодияву дашти он ниҳоят надорад. Ва-л-Лоҳу аълам би ҳақоики-л-амсори ва-л- булдони ва-л-куро.

МАҚОЛАИ ҲАШТУМ ЗИКРИ ИЁЛАТИ ҚАЛЪАИ ХУМ, ЯЪНЕ ДАРВОЗ

Шаҳри Дарвоз шаҳрест қадим ва биноест азим аз ҷумлаи осор /248/ ва абнияти мулки Искандари Зулқарнайн аст. Ин вилоят дар авоили карни ҳозир¹ як ҳукумати худсар буд, ки ба ҳиммати волои ҳазрати амирулмуъминин ҷаноби олии марҳум замимаи давлати Бухорои Шариф гардид. Шаҳри ин

¹ Авоили карни ҳозир – аз руи солшумории ҳозира ин ба солҳои 80-уми асри XIX рост меояд.

шиноят мусалласу-л-кул дар васати се кӯҳи рафеъ ва даруни як
он покӯҳ аст. Се ҳудуди шарқӣ ва шимолию ҷанубии онро
бухҳон рафеъ ихота намудааст, шарқи он шӯъбаи кӯҳи Боми
Дунё, яъне кӯҳи Помир аст ва шимолии он низ силсилаи кӯҳи
маъмур аст ва ба кӯҳи шимолии он маъдани Шомақсуд аст, ки
он тасбеҳ менамоянд. Ва кӯҳи ҷанубии он маъдани ёкут аст
ва онро кӯҳи Нашвомум¹ меноманд. Дар кутуби таворих ва
ҷаҳр шаҳри Дарвозро Қалъаи Хум меноманд. Шаҳри он
чандон аҳамияту вуҷат надорад, аммо тавобеоти он бағоят
фаровону ободон ва маъмур аст. Хусусан тавобеи ғарбиву
шимолии он. Ва ин шаҳр мунқасим мешавад бар чаҳор қитъа
ва қасаба, ки ҳар кадоми он як қасаба аст. /249/

Қасабаи Ванҷ. ба тарафи шарқии Дарвоз, ба таҳти
қабаи Боми Дунё воқеъ аст ва дар он ҷониб манбаи дарёи
Омуя ва Ҷайхун ва онро чашмаи Панҷ мегӯянд, аз қуллаи
номехи кӯҳи Боми Дунё набаён менамоянд. Аз андак
масофат панҷ чашма ба як ҷо ҷамъ мешавад ва ғарбан ҷараён
менамояд ва онро чашмаи Панҷ мегӯянд ва он қасабаро Ванҷ
меноманд, ки он муҳаррафи Панҷ аст. Оби аввали наҳри
Ҷайхун ҳамин аст.

Аҳолии ин қасаба ҳама тоҷиканд, зироат низ надоранд.
Ҳар кадоми онҳо чанд адад буз доранд, ба шири онҳо иктифо
менамоянд. Ва аз ашҷори мусмира ва мевачот дар ин ҷо сивои
ашҷори тут чизи дигар мавҷуд нест. Ва ҳар кадоми онҳо чанд
дарахти маъдуд дар тарсеи чаҳорбоғи соири булдон ва
амсори мустамликаи худ доранд ва каси дигар аз он истифода
бурдан мумкин нест. Дар мавсими тобистон меваи онро хушк
карда мемонанд ва дар ҳангоми барфу сармо онро сабаби
маош /250/ менамоянд ва аз он меваи хушк садди боби ҷӯ²
менамоянд. Ба истилоҳи аҳолии он ҷо онро тутпус меноманд
ва дар Бухорои Шариф онро тутмавиз мегӯянд. Ва ҳангоми
сармову зимистони ин ҷо тӯлонӣ аст, дар аксари сана нузули
барф мавҷуд аст. Ҳар сол се моҳ фурсати тобистону гармо
доранд. Аҳолии ин ҷо лиҳозо дар камоли факранд. Зару сим
дар ин ҷо ҳукми анқоро дорад, гӯё шоири Марғелонӣ ин
байтро дар ҳаққи Ванҷ гуфтааст:

¹ Нашвомум-шакли ғалати ном кӯҳи Нусан ва Мунав аст, ки дар ҳудуди
Дарвози Афғонистони имрӯза воқеъ аст.

² Ҷӯ-гуруснагӣ.

Байт:

Бухоро маъдани илм аст, на танҳо маъдани зар ҳам,
Тило дар Марғелон дар байзаи анқо ватан дорад.

Ва баъзе мардумони ба синни шайхухат расидаи онҳо сиккаву мӯҳри тиллоро надидаанд ва баъзе хариду фурӯхти худҳо муоваза менамоянд. Ва ин қитъа аз шаҳру маркази ҳукумати Дарвоз даҳрӯза роҳ аст ба одами пиёда. Ва дар он ҷо аспу саворӣ низ нест, аз ҷиҳати суубати роҳи он, ки дар он ҷо ба саворӣ рафтан мумкин нест. Ва ин қитъа наздик аст /251/ ба вилояти Сарикӯли тавобеи Тибету Хитой ва наздик ба вилояти Дашти Олои тавобеи Русия. Ва ҷамъияти он ҷо тахминан панҷ ҳазор хонавор мавҷуд аст. Ватан ва буюти онҳо ва маскаи онҳо ҳама омода аз санг аст.

Қасабаи дигари Дарвоз Чихилдара аст ва он қасаба ба тарафи шимолии Дарвоз ва ҷанубии Қаратегин аст ва мулосиқ ба маҳкуми Қалъаи Ғарм. Ин қасаба ба даруни як сой воксӯ аст. Ободии он аз шарқ ба ғарб тӯлонӣ ба камарҳои кӯхистон сукно доранд. Аҳолии ин ҷо аз аҳолии Ванҷ бехтаранд, зироат ва ашҷори мусмира доранд ва маишати онҳо ба хубӣ мегузарад ва баъзеи онҳо галлаи андак доранд. Аксари галлаи онҳо буз мебошад. Кам дар ин ҷо гӯсфанд ёфт мешавад. Асп дар ин ҷо бисёр аст ва маръои атрофи ин ҷо фаровон аст. Лиҳозо аксар молдоранд аз қабилҳои гов, гӯсфанд ва аспу буз. Аммо буз дар он ҷо назар ба соири ҳайвоноти аўлат бештар аст ва шири дӯшидаи он аксар сабаби маоши онҳост./252/ Аҳолии ин ҷо низ ҳама тоҷиканд. Аҳли талабаи илм дар ин ҷо фаровон аст ва аҳолии он закиятб ва ҳаззолу забонавар ва бадеҳагӯянд. Аксари онҳо аҳли ҳатту савод аст.

Қасабаи сеюми Дарвоз қасабаи Тавилдара мебошад, ки ободтарини қасаботи Дарвоз Тавилдара аст. Аҳолии он ба ғоят соҳиби фасохату балоғат, аксари онҳо шуаро ва удабоанд. Ҳама закиятбӯ базлаҷӯй ва латифагӯй забонаваранд. Шуарои ширинкалом бисёр дорад ва аз он ҷумла аз шуарои мотақаддами онҳо Нокомӣ ва Маҳҷур аст. Ва алон низ шуарои фасеҳ ва балеғ дорад. Мавзеи мазкур бағоят хушҳаво ва фараҳфизо аст. Ҳавои ин ҷо ба ҳеҷ қасабаи Дарвоз нест. Бағоят обшор ва кассир-ул-ашҷор ва

хушмаргзор аст ва мургзор аст. Туюри он чо бисёр ва зироати
ин чо низ хуб аст. Аҳолии ин чо низ тамоман тоҷиканд.
Онимони мутабаххир дорад, дар Бухорои Шариф ҳагми
кутуби мутадовила¹ намуда, ба ватани худҳо омадаанд, бисёр
аст./253/Ва аксари мевачот ва зироат ба мавзеи Тавилдара
маиҷуд аст. Ба хушҳавой ва дилкушой сонии исфайни
фирдавсу чаппат аст. Ва ин аъзами қасаботу қитъаоти
ишояти Дарвоз аст. Чамъияти нуфуси ин мутаҷовиз аз
поғздаҳ ҳазор хонавор аст. Аҳолии он куллан тоҷиканд
бағоят саҳеҳу-л-бадан ва қавию-л-буньянд. Дӯшизағони ин чо
ба хусну лағофат низ машҳуранд. Аҳолии ин чо зуқуран ва
ишосан халиқу забонавар ва латифагӯянд. Бағоят мардумони
хушлаҳчаанд ва ширинсухананд. Ва ба нафси шаҳри Дарвоз
симои доираи ҳукуматӣ аз осору абниии қадима чизе нест ва
як чаҳорбоғи давлатӣ низ дорад, мисли чаҳорбоғи Бухоро ва
финиои он ва он мавзеъро низ ба қарибӣ саркардағони элғорӣ
бино намудаанд-ба тартиби чаҳорбоғи Бухоро. Аз замоне, ки
хиттаи Дарвоз замимаи мустамликоти давлати Бухорои
Шариф гардид, то алон дар он чо як даста аз асокири
Бухорои Шариф бар сабили бадалият истиқомат доранд./254/
Ду юзаи он асокири муназзам ба маркази ҳукумати вилояти
Дарвоз истиқомат доранд, ҳамроҳи раъсу-л-асокири² он яъне
ҳамроҳи саркардаи дастаи мазкур ду юзаи он асокир ба
мавзеи маркази ҳукумати иёлати Хатлон истиқомат доранд
аз чихати арзонӣ ва вуфури неъмат ва фавокеҳи Хатлон, ки
истиқомат ва маишати онҳо ба суҳулат меғузарад назар ба
асокири муқими Дарвоз, ки маоши онҳо низ аз Хатлон ҳамлу
нақл мешавад. Ҳар сола аз иёлати Хатлон ҳубуботу ғаллот ба
қадри мояхточ³ онҳо аз ин чо фиристода мешавад, то ки
маоши ҳаррӯзаи асокири ба Дарвоз буда низ ба суҳулат
ғузарад ва илло зироати аҳолии Дарвоз аз маишати худҳошон
иёдатӣ наменамояд.

Ба атрофу навоҳии ин мамлакат сайди вухушу туюр
фаровон аст. Хусусан андалеб дар ин вилоят ҳазорон -
ҳазорон аст. Дар фасли баҳорон ва дар замони овони он
фарёди андалеб аз ҳар ашҷор ба гӯш мерасад./255/ Вилояти

¹ Мутадовила-маъмулӣ, расмшуда.

² Раъсу-л-асокир-раиси лашкар.

³ Мояхточ-мавриди эҳтиёҷ.

Дарвоз аз ҷиҳати касрати туюр, хусусан андалеб ба соири булдои кӯҳистон тафаввук дорад.

Насби қазои ин вилоят мисли вилояти Қаратегин муҳаввал ва муфавваз барои ҳукумати маҳаллияти ин ҷо Фавоиди қосиму-з-закот ва никоҳона бо ҳукумати ин ҷо тааллуқ дорад. Ҳавои Дарвоз сард аст. Дар аксари санапузули барфи он ҷо мунқатеъ намегардад. Фасли тобистон ва ҳангоми гармои он ҷо мутаҷовиз аз се моҳ нудратан¹ мебошад. Роҳи он ҷо дар ниҳояти дараҷа саъбу-л-мурур аст. Вилояти мазкур ба тарафи шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст. Масофаи он то Бухоро яксаду даҳ фарсах аст. Қўргони вилояти Регар нисфи роҳ аст то Бухоро. Ва Дарвоз ва ҷамъияти куллияи нуфуси Дарвоз бисту панҷ ҳазор хонавор аст. Аммо тамоми саканаи Дарвоз маъа қасаботи он панҷоҳ ҳазор хонавор аст ва мардумони тааллуқдори онҳо ба маскани худ шабҳо меҳобад ва онро бачамард меноманд. Аммо пирон ба масҷид ҷамъ шуда меҳобанд, онҳоро /256/ ба истилоҳи кӯҳистон лаванд меноманд. Ин таомули ба масҷид ҳобидани пирони мафлук, ки лаванд меноманд ва йигитҳоро бачамард гуфтан, махсуси вилояти Қаратегину Дарвоз аст, ба соири иёлоти кӯҳистон ин таомул нест аслан.

Шаҳри Дарвоз ба тарафи кунҷи ҷанубу шарқии Қаратегин ва ба кунҷи шарқу шимолии Бадахшон ва ба ғарбии кӯҳи Помиру Дашти Олой ва шарқии тавобеи Ҳисору Хатлон воқеъ аст, ва-л-Лоҳу аълам.

ЗИКРИ ВИЛОЯТИ ШУҒНОН, КИ АЗ ТАВОБЕИ ИЁЛАТИ ДАРВОЗ АСТ

Ин вилоят се қитъа аст: Шугнон ва Рӯшон ва Ваҳон. Дар солифу-з-замон ин вилоят як ҳукумати худсар будааст. Шамсиддинбеки Сомӣ соҳиби китоби «Қомусу-л-аълом» дар дафтари сеюми китоби худ дар авохири он, дар баёни ҳарфи «Ро» маъа «Вов» Рӯшонро баён намуда мегӯяд, ки вилояти Рӯшон ба кунҷи шарқии шимолии Бадахшон як ҳукумати худсар аст, дар водии нахру /257/ дарёи Бортанг ва нахри Ҳунт (Ғунд) дар хиттаи Помир воқеъ аст, ба иртифои ду ҳазор

¹ Нудратан-баъзан, гоҳ-гоҳ.

арӣ аз сатҳи замини аслӣ аст. Лихозо аз камоли иртифои
ҷағзин он мамлакат бағоят хушхаво ва фараҳфизо ва
пешкушо аст. Ба канори баҳри мазкури онифу-л-баён бағоят
обшир ва сабззору марғзор аст. Чамъияти нуфус ва саканаи
он се қитъа сездар ҳазор хонавор аст. Тамма каломуху, яъне
тамом шуд баёни Шамсиддинбеки Сомӣ.

Роқими савод меғӯяд, назар ба қавли мардумони аҳли
қибрату дониш, ки дар он ҷо чанд гоҳе рафта истиқомат
намудаанд, борҳо шундаам, ки маркази ҳукумати ин вилоят
яъне Шугнон аст ва қасрати нуфуси ин мамлакат мутаҷовиз
аз бисту панҷ ҳазор хонавор бошад, бағоят чамъият аст. Дар
канори баҳр аст. Бағоят мамлакати обод ва маъмур аст.
Гарикаи рафту омади ин қитъа ба ҳамдигар аз роҳи об аст,
ҳамроҳи сол ва ғунсар мебошад ва роҳи он то Дарвоз бағоят
/258/ саъбу-л-мурур аст.

Дар солифу-з-замон Шох Носири Хусрав ба амали ҷафр¹
дар ин роҳ аз ҷиҳати тасхили убуру мурур ба камарҳои кӯҳи
рафсӣ рафк бастааст, ки баъзеи онҳо альён ғӣ замонино ҳозо
мавҷуд аст, ки мардумони мерафтагӣ аз болои рафки Шох
Носири Хусрав мегузаранд ва мушоҳида менамоянд ва худи
Шох Носири Хусрав низ дар муқобили Шугнон ба кӯҳистони
шарқии шимолии Бадахшон, ба гори Юмгон осуда аст.

Мамлакати Шугнон ба ғарбии Дашти Олой ва хиттаи
Номир аст ва ба шарқи шимолии Бадахшон ва ба ҷануби
шарқии Дарвоз, дар водии наҳри Мурғоб ва Бортанг ва Ҳунт
воқеъ аст. Ин мамлакат гоҳо худсар ва гоҳо тавобеи
Бадахшон ба ҳимояи Афғон будааст ва дар авосити қарни
ҳозир аз ҷиҳати таъйини худуд ба як қасабаи кӯҳдараи
Нашвомуми Дарвоз, байни давлати Бухорои Шариф ва
Афғон мубодила намуданд, то ки дарёву наҳр дар байни ду
давлат чак воқеъ гардад, додугирифт намуданд. /259/ Аз ин
ҷиҳат Шугнон ва Рӯшону Вахон аз ҷумлаи мустамликоти
давлати Бухорои Шариф маҳсуб гашт. Ва дараи
Нашвомум, ки ба ҷануби баҳр буд, аз мустаъмароти афғина
маҳсуб шуд. Наҳри мазкур дар байни фосила гардид, ки
канори шимолии он тавобеи Бухорои Шариф ва канори
ҷануби он тавобеи Бадахшон мебошад. Ва масофаи ин

¹ Ҷафр-илми рамолӣ, фолкушоӣ.

мамлакат то Бухорои Шариф микдори яксаду чихил фарсах аст. Ин вилоят ба тарафи шарқии Бухорои Шариф воқеъ аст. Ва-л-Лоҳу аълам би ҳақоиқи-л-амсори ва-л-булдон.

Ал-ҳамду ли-л-Лоҳи-л- лазӣ ваффақано би итмоми ҳоза-л-китоби -л-мусаммо би «Таърихи ҳумоюн» фӣ явми-л-аҳади мин авохири шаҳри рамазони-л-мубораки санати сабъин ва ишруна ва салоси миатин баъда алфин мин ҳичратин набавиятин, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, омин.

Ал-ҳамду ли-л-Лоҳ, ки ин китоби мусаммо ба «Таърихи ҳумоюн» дар явми якшанбе охири шаҳри рамазону-л-муборак дар шаҳри Бухорои Шариф дар санаи 1327¹ ба итмом расид.

¹ 1327-баробари 1909 мелодӣ.

Кард Содикхоҷа тасниф ин китоб
Муштамил бар чанд фаслу чанд боб.
Баҳри таълифаш сабаб пурсӣ агар,
Медихад фавран мусанниф ин ҷавоб.
Шуд зи бас наздик соли бисту панҷ,
Аз ҷулуси Хусрави олиҷаноб.
З-он ба соли биступанҷум аз ҷулус,
Ёдгоре ман навиштам ин китоб.
Шояд ӯ мақбули шоҳаншаҳ шавад,
Бар муроди хеш кардам комёб.
Пурсад ҳар кас соли таснифаш агар,
Баҳри таърихаш чунин ғўям ҷавоб.
Бо ҳаёи бениҳоят Гулшанӣ,
Зад рақам таснифи Содик ин китоб.

Соли 1309

Ҷамаъаху 1327.

Таърихи таълифи китоб аз аҳбоб қитъаи қалами ихлоси
Сайид Аҳмади Васлӣ аст.

Паи таҳқиқи таърихи Бухоро,
Дури носуфтаеро Гулшанӣ суфт.
Баёни ҷумла булдону куро кард,
Ба ҳар кас сайри ин гулзор шуд муфт.
Басе кулфат кашиду кард таҳқиқ,
Паи тасниф ӯ шабҳо намехуфт.
Би ҳамди-л-Лаҳ китоби дилкушо гашт,
Ба ҳусни лафз шуд маънии ӯ ҷуфт.
Зи рӯи юмн Васлӣ соли таълиф
Ба таърихаш «зиҳӣ ҷуғрофиё» гуфт.

1327

Феҳристи куллияи нуфусҳои ҳар иёлати Бухорои Шариф

Куллияи саканаи Бухорои Шариф 846 800 хонавор, дорои 1, 5 миллион нуфус-1500 000 нуфус.

Куллияи саканаи иёлати Миёнкол 210 000 хонавор, дорои ним миллион нуфус - 500 000 нуфус.

Куллияи саканаи иёлати Лаби об 160 000 хонавор, дорои ним миллион нуфус - 500 000 нуфус.

Куллияи саканаи иёлати Қаршӣ ва Хузор 435 000 хонавор, дорои 1 миллион се лак нуфус - 1 300 000 нуфус.

Куллияи саканаи иёлати Шаҳрисабз 230 000 хонавор, дорои ним миллион нуфус - 500 000 нуфус.

Куллияи саканаи иёлати Ҳисор 377 000 хонавор, дорои як миллион сиву як ҳазор нуфус - 1031000 нуфус.

Куллияи саканаи иёлати Хатлон чаҳор лаку панҷ ҳазор хонавор аст, дорои як миллиону ду лаку понздаҳ ҳазор нуфус аст.

Куллияи саканаи иёлати Қаратегину Дарвоз 225000 хонавор, дорои шаш лаку ҳафтоду панҷ ҳазор нуфус - 675 000 нуфус аст.

Чамъу-л-чамъ раиияи давлати Бухорои Шариф ду миллиону ҳашт лаку сиву шаш ҳазору ҳаштсад - 2836800 хонавор аст, дорои ҳафт миллиону чаҳор лаку бисту як ҳазор нуфус аст- 7421000.

МУНДАРИЧА

(Таъя ба ҳуди асари «Таърихи ҳумоюн»)

Гушпанӣ ва «Таърихи ҳумоюн»-и ӯ.....	5
Феҳристи китоби «Таърихи ҳумоюн».....	44
Қасида	45
Бисми-л-Лоҳи-р-Раҳмони-р-Раҳим.....	47
Мақолаи аввал дар зикри иёлати Бухоро.....	48
Мақолаи аввал.....	51
Қазои дуом.....	51
Вилояти ҳукумати дуом	52
Ҳукумати сеюм аз иёлати Бухоро қазои Харконрӯд..	53
Қазои сеюм аз иёлати Бухоро қазои Комот, ҷанне Вобканд аст.....	54
Қазои чаҳорум аз иёлати Бухоро қазои Ипрмаст аст.	55
Зикри қазои панҷум аз иёлати Бухорои Шариф, ки он қазои тумони Зандане, ки онро тумони Хутфар меноманд.....	56
Зикри қасабаи тумони Сомчин ал-маъруф ба Рометан.....	58
Зикри қасабаи тумони Хайробод.....	59
Зикри қасабаи тумони Вардонза ал-машҳур ба Шофирком.....	59
Зикри қасабаи тумони Вағанза ал-маъруф ба Коми Абӯмуслим.....	60
Мақолаи дуом дар зикри иёлати восеаи Миёнкол аст.....	62
Ва қазои Қарнаб, ки аз тавобеи вилояти Кармина аст	64
Қазои дуом Янгикӯрғон аст.....	66

Зикри ҳукумати дуом аз иёлат ва вилоёти Миёнкал, ки он ҳукумати вилояти Зиёуддин аст, ки онро вилояти Наҳрпай ва Қалъаи Дабус низ меғунд.....	67
Зикри ҳукумати сеюми иёлати Миёнкал, ки он вилояти Хатирчӣ аст.....	68
Зикри ҳукумати Боғчакалон.....	70
Зикри ҳукумати Қасабаи Конмех.....	71
Зикри ҳукумати вилояти Нурато.....	72
Мақолаи сеюм зикри иёлати сеюм аз тавобеоти Бухорои Шариф, ки он иёлати Лаби об аст.....	74
Маркази шарқии ин вилоят Каркӣ аст.....	75
Қазои дигари ин иёлат қазои вилояти Халаҷ аст....	77
Қазои дигари ин аёлат қазои вилояти Палвард аст.....	78
Ва қазои дигари вилоят ва иёлати Каркӣ қазои вилояти Хоҷа Ҷонбоз аст.....	79
Қазои дигар аз иёлати Каркӣ қазои вилояти Баширумакон аст.....	80
Қазои иёлати Лаби об ҳукумати вилояти Бардалиқ мебошад.....	81
Хафтум - қазои вилояти Назрам	81
Ҳаштум қазои вилояти Фараб аст.....	83
Ҳукумати нӯҳуми иёлати Лаби об ҳукумати вилояти Чаҳорҷӯй аст.....	84
Қазои даҳуми ин иёлат қазои вилояти Фариш аст.....	87
Ҳукумати ёздаҳуми иёлати Лаби об ҳукумати вилояти Кӯркулӣ аст.....	88
Мақолаи чаҳорум дар баёни иёлати вилояти Қаршӣ, ки онро дар кутуби салаф шаҳри Нахшаб ва шаҳри Насаф низ меҳонанд	90

Қитъаи аввал Косон аст.....	93
Қитъаи дуюми он қасаба ва амлоки Қамшӣ аст.....	95
Қитъаи сеюм амлоки Касбӣ аст ва Майманок аст...	96
Қитъаи чаҳорум аз тавобеи вилояти Қаршӣ мавзеи Катташаҳр аст.....	97
Қитъаи дигар аз Қаршӣ амлоки Янғикант аст.....	98
Амлоки дигари он амлоки Файзобод аст.....	99
Амлоки дигари он Хоибод.....	99
Зикри қазои вилояти Чим.....	100
Амлоки охирини вилояти Насаф Парғуза аст.....	101
Зикри вилояти Хузор.....	102
Зикри вилояти Калиф.....	105
Зикри ҳукумати вилояти Шеробод.....	107
Зикри ҳукумати вилояти Бойсун.....	111
Зикри иёлати вилояти Кеш ал-машҳур ба Шаҳрисабз (<i>мақолаи панҷум- Ҷ. Н.</i>).....	114
Ҳукумати дуум аз иёлати Шаҳрисабз ҳукумати вилояти Китоб аст.....	118
Зикри ҳукумати сеюм аз иёлати Шаҳрисабз, ки он ҳукумати Яккабоғ аст.....	120
Ҳукумати чаҳорум аз иёлати Шаҳрисабз ҳукумати вилояти Чароғчӣ аст.....	122
Иёлати шашум аз иёлатҳои Бухорои Шариф иёлати Ҳисори шодмон аст.....	124
Қасабаи дуум ва қитъаи мунфасили бисёр маъмур ва касиру-н-нуфуси вилояти Ҳисор қасабаи Қаратоқ аст.....	128
Қасабаву кӯрғони дигари Ҳисор вилояти Душанбе аст.....	129
Ҳукумати дуум аз иёлати Ҳисор ҳукумати вилояти Саричӯй аст.....	132
Қасабаи сеюм аз ҳукумати вилояти Саричӯй вилояти Регар аст.....	133

Ҳукумати сеюм аз иёлати Ҳисор ҳукумати вилояти Деҳнав аст.....	135
Қазои дигари Деҳнав қазои вилояти Юрҷӣ аст.....	138
Ҳукумати чаҳорум аз иёлати Ҳисор ҳукумати вилояти Қубодиён аст.....	140
Мақола: иёлати ҳафтум аз иёлоти Бухорои Шариф вилояти Хатлон аст, вилояти Хатлон ал-машҳур ба Кӯлоб аст.....	144
Ҳукумати дуум аз иёлати Хатлон ҳукумати Балҷувон аст.....	148
Қазои сеюм аз вилояти Хатлон ҳукумат ва қазои вилояти Ховалинг аст.....	149
Ва қасабаи чаҳорум аз иёлати Хатлон қасабаи Кангурт аст.....	150
Зикри ҳукумати панҷум аз иёлати Хатлон ва он ҳукумати вилояти Қўрғонтеппа аст.....	151
Иёлати ҳаштум аз иёлоти Бухоро иёлати Қаратегин аст.....	153
Маркази ҳукумати ин иёлат қасаба ва қўрғони Ғарм аст.....	155
Мақолаи ҳаштум (нӯҳум - Ҷ. Н.) Зикри иёлати Қалъаи Хум, яъне Дарвоз.....	159
Қасабаи Ванҷ.....	160
Қасабаи дигари Дарвоз Чихилдара аст.....	161
Қасабаи сеюми Дарвоз қасабаи Тавилдара мебошад .	161
Зикри вилояти Шугнон, ки аз тавобеи иёлати Дарвоз аст.....	163
Таърихи тасниф ва итмоми китоб аз натоиҷи таълифи мусанниф.....	166
Таърихи таълифи китоб аз аҳбоб қитъаи қалами ихлоси Сайид Аҳмади Васлӣ аст.....	166
Феҳристи куллияи нуфусҳои ҳар иёлати Бухорои Шариф.....	167

فهرست کلیه نفوس پهلایان ایالت بخاری شریف

۱	کلیه کینه ایالت بخارا شریف	۸۴۶۸۰۰	خانه و
۲	دارای یک نیم طبقه نفوس	۱۵۰۰۰۰۰	نفوس
۳	کلیه کینه ایالت میاںکال	۲۱۰۰۰۰	خانه و
۴	دارای یک نیم طبقه نفوس	۵۰۰۰۰۰	نفوس
۵	کلیه کینه ایالت لب آب	۱۵۰۰۰۰	خانه و
۶	دارای یک نیم طبقه نفوس	۱۵۰۰۰۰۰	نفوس
۷	کلیه کینه ایالت توشک و قور	۱۵۰۰۰	خانه و
۸	دارای یک نیم طبقه نفوس	۱۳۰۰۰۰۰	نفوس
۹	کلیه کینه ایالت نرس	۲۳۰۰۰۰	خانه و
۱۰	دارای یک نیم طبقه نفوس	۵۰۰۰۰۰	نفوس
۱۱	کلیه کینه ایالت جغتو	۳۷۷۰۰۰	خانه و
۱۲	دارای یک نیم طبقه نفوس	۱۵۳۱۰۰۰	نفوس
۱۳	کلیه کینه ایالت خندان چارک و پنج هزاره خانه و		
۱۴	دارای یک طبقه و دو کد پانزده هزار نفوس است		
۱۵	کلیه کینه ایالت قوه کهنه و درون	۲۲۵۰۰۰	خانه و
۱۶	دارای شش کد و هشتاد و پنج هزار نفوس	۶۷۵۰۰۰	نفوس

جمعا کتبی ری و دولت بخاری شریف دو طبقه و هشت کد بیش از این نیستند خانه و درایت دار و صنعت ملک و کتبی کتبی از نفوس
۲۸۳۹۸۰۰
۲۲۲۱۰۰۰

سایخ تالیف کتاب از احباب

قطعه قلم اخلاص سید محمد و صلی است

با تحقیق تاریخ بخارا و زانفته رکش سف

بیان جمله بلدان قرار داد بدکس سیر این کلزار ^{مفت}

بسی گفت کشید و تحقیق با تصنیف او ^{مفت} بهار

محمد اند کتاب دکن ^{مفت} بحسن لفظ نه ^{مفت} و ^{مفت}

ز در ^{مفت} بحسن و صلی سال تالیف

بنا بخش ز بهر جفا ^{مفت} انیا گفت

۱۳۶۷

تاریخ تصنیف و اتمام کتاب بنیادی جامع و مفید

اگر و صادق خود به تصنیف این کتاب

مشمول بر چند فصل و چند باب

به تالیف سبب بر سر اگر

میدهد فوراً تصنیف این جواب

۳ شده ز پس نزدیک سال بیست و پنج

از جلوس حشر و عالی جناب

۴ ران بسال بیست و پنج از جلوس

با دکار من نوشتم این کتاب

ل شاید او مقبول نشا بنش نشود

بر در او خویش کردم کامیاب

۵ پرسه هر کس پال تصنیف شد اگر

به تالیفش چنین گویم جواب

۶ با جیب بیهایت کلشنی ۱۸

۱۳۵۹ ر در قم تصنیف صادق این کتاب

جم ۱۳۲۷

ازین جهت شهران درویشان و وختان از جمله
 مستملات دولت بخار در شریف محبوب گشت
 دوره شور موح که بخوبی بچو بود از دست
 افغانه محبوب نشد و نور در بین فاصل کردید که کنار
 شما آن لوز بخار در شریف و کنار جنوب آن
لوز بدخشان میباشد و مسافت این مملکت
 تا بخار در شریف مقدار یکصد و چهل و پنج است
 این ولایت بطرف شرق بخار در شریف در قوس
 و استرا علم بحقایق الامصار و البلدان
الحمد لله وفقنا با تمام هذا الكتاب المسمى
 بتاریخ همایون فی یوم الاحد من اواخر شهر رمضان
 المبارک فی سنه سبع و عشرون و ثلاث مائت
 بعد الف من هجرة بنوہ صلی الله علیه وسلم
 الحمد لله که این کتاب بچهارم همایون در یوم
 آخر شهر رمضان المبارک در شهر بخار در شریف در سنه ۱۲۲۸

صواب الحوریت در پادشاهان زمان شاه نادر خیزد
 بعمل خود درین راه انداخته است پس بیل عبور و مرور
 بکوه مارکوه رفیع رفک بسته است که بعضی آنرا
 نیز مانناهد از موجودیت که در زمان میرفته از بالا
 رفک شاه نادر خیزد و میگذرند و متاخره میشایند
 و حوض شاه نادر خیزد و نیز در مقابل شغنان بکوه
 شرقی شمال بدخشان بغار بیکان است بوده است
 مملکت شغنان بود و تحت الای و خطه بامیر
 و بشرق شمال بدخشان و لحو بکوه شرقی و درواز
 و در و در مرغابی بار تنگ و هونت و رفعت است
 این مملکت لاهان خود پر و لاهان توابع بدخشان بجای
 افغان بوده است و در اوایل قرن حاضر از جهت
 تعیین حدود و بیک قبضه کوه و ره نشو و نما در و در
 این دولت بخار از شریف و افغان مبادله نمودند
 تا که در یادند و این دولت چک واقع کرد و در او در است

دوریای بارتنگ فرهودنت در خطه پامیر
 بار تفاع دو هزار و پنج از سطح زمین است
 پس از کمال ارتفاع از هزاران مملکت بغایت
 خوشن بود و پنج هزار و دو مملکت است کینا که نور
 گفت البیان بغایت آب و سبز و زار و درخت
 جمیع نفوس بکنه آن به قطعه سبز و هزار
 است تم کلامه بوسه شادمان شجره الدین بکین
 را تم بود و بگوید نظر بقول مردمان اهل خیرت و در
 در آنجا چند کاه مرسته استقامت نموده و نذر باران
 شنیده ام که مرکز حکومت این ولایت الان
 شغنان است و کثرت نفوس این مملکت متجاوز
 از صحت و پنج هزار خانه و در باشد بغایت
 در کنار بحر است بغایت مملکت آباد و معمور است
 طریقه رفت و آمد این قطعه بیکدیگر از راه است
 همراهِ کوه کوب بر می باشد و در آن تاور و زنجار

باصطلاح کوهستان لوند میا مندا این تعامل عجبه
 خوریدین پیران مفلوک که لوند میا مندا در یکیت بار
 یکجور کفنی مخصوص لایت قره تکلین و در زواید
 با بر ایالات کوهستان این تعامل نیست الا
 شرق و در طرف کنج جنوب شرق قره تکلین و کنج
 شرق شما بدخشان و بغزیا کوه پامیر و دشت الا
 و شرق لوزج چهار و خزان و در قویبت و در علم
 ذکر ولایت نغشان که از لوزج ایالت در زواید
 این ولایت به قطعه است نغشان و روشن
 و خان در سالها الزمان این ولایت یک حکومت
 خود سپرد به شمس الدین بیک با در صاحب کتاب
 ناموسر الاملا و در دفتر بیوم کتاب خود در زواید
 در بیان چو فرمایند روشن را بیان
 نموده میگوید که ولایت روشن کنج شرق شما
 بدخشان یک حکومت خود پرست در وادرنه

نغشان
 ولایت

چو فرمایند الزام

دو یوزده کن عبا که منظم بمرکز حکومت ولایت در روز
 استقامت در رتبه همواره رئیس عبا گردان
 یعنی هر چه در دست مذکور دو یوزده آن عبا که
 بخوش مرکز حکومت ولایت خزان استقامت دارند
 از در زانو و دو نور نخت و فوا که خزان که استقامت
 و معیت... انما بجهولت میگذرد و نظر عبا که معیت در روز که
 معاش آنها نیز از خزان حمل و نقل میشود هر ساله
 در ولایت خزان حیوانات و غلات بقدر ما محتاج
 آنها از اینجا و پستاده میشود تا که معاش هر روز
 عبا که بدو روز نیز بجهولت گذرد و الا از رعیت
 آنها و در روز از معیشت خود با شایر زیاده تا
 بمشاید با طرف دیو و جویین مملکت صید و جوش
 و طيور و از آن است خصوصاً عند لبابین
 ولایت هزاران هزاران است و در فصل باران
 و در زمان آوران و یا عند لبابین هر ساله بگوشت

و اکثر مبدوء حیات و زراعت بموضع طویل و دره موجود
 بخوش میوراید و لکت ید نماید از شبنم و نو و پس و حبیب
 و این اعظم نقبات و قطعات ولایت در و در
 جمیع لغوی این متجاوز از پانزده هزار خانه و در
 ابا طلال آجا که اند لغایت صحیح و لبدن و قورالین
 و سینه کان و تین بچین و لطافت نیز مشهورند
 ابا انجا و کور و دوتا تا خلق و زبان و لطیفه گویند
 بغایت در و مان خوش لهجه اند و سرین سخن اند
 و بنفش ندر و در و ز پوری و ابره جلوتر از اناز
 قدیمه چیز بنیت و یک چهار باغ و دولتر نیز در و مثل
 چهار باغ چهار بخار و فزارین و آن موضع را نیز بوی
 سر کرده کان و بلخار و بنا کووه اند به ترتیب بخار
 از زمان که خطه و در و ز همی و مستملکات دولت
 بخار و شریف گردید تا الان در آنجا یکدسته از
 عبا که بخار و شریف بر پسرین بدلیت استقامت

طویل و دره
 ۱۵۵۵

ایها انجی نیز همه تا جگه اند اهل طلبه علم در این خزان
 و ایها انوکا بلع و هزار زبان آورد و بود کوبند اکثر
 آنهار اهل خط و پوز و بیت و قبه سیم و در روز بقعه طویل
 میباشد که آبادترین قصبات در روز طویل دره است
 ایها انبغایت صاحب فصاحت و بلاغت اکثر انما
 انما شعرا و او با اندیشه و کمال بلع بدله جور و لطیفه
 و زبان آوردند شعور شریف کلام بسیار و در
 در زبان همه از شعور و تقدم آنهار کلام و معجزات
 و الان نیز شعور فصیح و بلند در و موضع مذکور
 انبغایت خوش مهود و زرع و زربت شعور این جا
 هیچ قصه در روز نیست انبغایت این شار و کثیر است
 و خوش مرغ و زربت و مرغ و زربت طهور آنهار
 زار و حجت اینها نیز خوب است ایها انجی نیز تمام آنجا
 عالمان مجرب در و در بخار و سر زلف فتح کتب
 منتد لاله نموده بوطین خود را انده اند بسیار است

بولایت میر قول تواریخ ثبت و خطار و نیز و یک بولایت
 و نشت الای تواریخ رو بسیه و جمعیت اینجا حکیمنا
 پنج هزار خانه و در موجودیت وطن و بیوت آنها
 و یکس آنها هم آماده از پشک است عقبه دیگر در روز
 چهل و سه است و آن عقبه بطرف شمال و در روز و چوب
 و ده تکلیف است و ملاصق محکوم قلعه خرم این عقبه
 یک روز و فوج است آباد در آن از شرق بعرب طولاند
 بکر مار کو به پستان یکس در درند اما اینی از راه
 و پنج بهترند و راحت و از شجار مخره و درند و معیت
 آنها بخوبی میکند و دو بعقب آنها طله اندک در درند اکثر
 طله آنها نیز میباشد کم در اینی کو بپشت یافت میشود
 اسپ در اینجا بسیار است و در عو اطراف این جا
 و در آن است لهند اکثر مالداران در آن از قتل گاو و گوسفند
 و اسب بزرگ و بز و راجی نظیر سایر صورنات این
 بیشتر است و شیر و دوشیده آن اکثر معیشت آنهاست

می نمایند و از آن میوه خشک شد باب جوع می نمایند
 با صطلاح ایام آنجا از آن لوت پو پس می مانند و در
 بخارا از شریف از آن لوت مویر میگویند و هنگام پربا
 و در بستان اینجا طولانی است در اکثر سینه نزول
 برف موجود است هر سال پناه ذمت تابستان و گونا
 دارند ایام اینجا لهذا در کمال فو ندر ز و پیغم
 اینجا حکم غنقار و در و گونا و در غنقار این است
 را در حق و خ لفته است اینجا را معنی علم است نه معنی
 ز بهیم: طلا در و در غنقار و در بعضی غنقار و در
 و بعضی مردمان بین شیخوخت رسیده اند پاکه
 طلا را اندیده اند و بعضی فرید و وقت خودها مضی
 می نمایند و درین قطعه از نثر و در حکومت در و در
 ده روز راه است با دای پیاو ده و در اینجا است
 پور نیز نیست از جهت طوبیت را آن که در
 اینجا پور در رفتن ممکن نیست درین قطعه نثر و در

قبه و پنج بطرف سرور و در زیره جلت عقبه بام دنیا
 در قبه است و در آن جایست منبع دریا را قبه و در حوض
 و در آنرا چشمه پنج میگویند از قله شایخ کاکوه با و دنیا
 بنفان مینمایند از آنکه مسافت پنج چشمه بیک جایست
 میشود و در آنجا جویان مینماید و در آنرا چشمه پنج میگویند
 و در آن قبه را پنج مینامند که آن محرف پنج است
 آب اول نر چگون همیست است آب این قبه
 همه با یک اندرند و تحت نیزند از هر کدم آنرا
 چند عدد بر دارند بشیر آنرا که گفتا مینمایند و در
 انجا رشته و میوه جات درین جای بود را شجار
 لوت چیز دیگر موجود نیست و هر کدم آنرا چند خشت
 معدود در ترصیع چهار باغ بسیار بلند و در مهار
 مستطیل بخود دارند و کسر دیگر از آن استفاده برده
 ممکن نیست و در موسوم تابستان میوه آنرا خشک
 کرده میمانند و در هنگام برف و سرما آنرا میپزند

ورنه ملک بگیرند و از قوانین پست این ولایت
 در اوایل قرن چهارم ~~ه~~ حکومت خود برپا کرد
 بهمت والا حضرت امیر المومنین جناب علی و جواس
 ضمیمه دولت بخار از سرخسین گردیدند و این ولایت
 مشلت الکلی در دوطبقه کوه رفیع بدرون یک
 در قله پست برحد و شرق و شمال و جنوب از کوه بالا
 رفیع احاطه نموده پست شرق آن شعبه کوه باغ و بنا
 بود کوه باغ و شمال آن نیز سلسله کوه مذکور است
 و کوه شمالی آنست که مقصود است که از آن
 سبب میمانند و کوه جنوبی آن معدن یا قوت
 و از آن کوه شوروم میمانند و در کتب انوار مجرب
 تذکره و از آن قلم میمانند و از آن چندان است
 و در بعضی تذکره و از آن قلم میمانند و از آن
 و آبادان و محمود پست خصوصاً از ربع غربی و شمال
 و این منقسم میشود بر چهار قطعه و قصبه که هر کدام یک